

Національний університет
«Киево-Могилянська академія»

Світлана Оксамитна

**МІЖГЕНЕРАЦІЙНА
КЛАСОВА ТА ОСВІТНЯ
МОБІЛЬНІСТЬ**



Київ
2011

ББК 60.54
О 52

У монографії висвітлено питання дослідження міжгенераційної соціальної мобільності у суспільстві, зв'язку між класовим походженням та класовою належністю чоловіків і жінок. Розглянуто основні етапи розвитку та емпіричні узагальнення за результатами досліджень міжгенераційної соціальної мобільності в зарубіжній соціології. На матеріалах емпіричного соціологічного дослідження в Україні, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (2003–2007 роки), аналізуються основні тенденції міжгенераційної класової і освітньої мобільності в українському суспільстві з середини XX століття серед чоловіків і жінок п'яти вікових когорт, порівнюються шанси на здобуття освіти та здійснення соціальної мобільності вихідцями з різного соціального середовища.

Для соціологів, науковців і викладачів, а також усіх, хто цікавиться дослідженнями соціальних відносин, явищ і процесів у суспільстві.

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національного університету «Києво-Могилянська академія»
(протокол № 9 від 25 листопада 2010 року)*

Рецензенти:

*В. Є. Хмелько, д-р філос. наук, професор
(Національний університет «Києво-Могилянська академія»),*

*О. І. Вишняк, д-р соціол. наук
(Інститут соціології НАН України),*

*Т. О. Петрушина, д-р соціол. наук
(Інститут соціології НАН України)*

ISBN

© С. Оксамитна, 2011
© НаУКМА, 2011
© Д. Виговський, обкладинка, 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП. Основні дослідницькі питання	7
 <i>РОЗДІЛ 1. ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ТА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ</i>	 10
1.1. Соціальна мобільність у фокусі академічних та соціально-політичних інтересів	10
1.2. Чотири покоління дослідників: аналітичні підходи, методи і результати	23
1.3. Інституційне середовище соціальної нерівності й соціальної мобільності	46
 <i>РОЗДІЛ 2. МІЖГЕНЕРАЦІЙНА СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА МОБІЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ</i>	 82
2.1. Вітчизняний досвід дослідження	82
2.2. Емпіричні дані та класифікаційні схеми	85
2.3. Абсолютна міжгенераційна соціально-класова мобільність	107
2.4. Соціальна рухливість	138
 <i>РОЗДІЛ 3. МІЖГЕНЕРАЦІЙНА ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ</i>	 153
3.1. Кількісні та якісні зміни інституції освіти та освіченості населення	155
3.2. Абсолютна міжгенераційна освітня мобільність	173
3.3. Динаміка шансів здобуття освіти	187
 <i>РОЗДІЛ 4. СУБ'ЄКТИВНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ</i>	 222
 ПІСЛЯМОВА	237
ЛІТЕРАТУРА	242
ДОДАТКИ	265

*Моїм Оксамитним батькам, Миколі та Лідії,
з глибокою вдячністю за життя, науку життя
і здійснену ними мобільність*

ПЕРЕДМОВА

Соціальна мобільність у суспільстві, її основні чинники, тенденції й наслідки постійно перебувають у ближньому фокусі сучасної соціології ще з середини ХХ століття. Вельми інтенсивною увагою до досліджень процесів соціальної мобільності й освітньої нерівності відзначається європейська соціологія. Україна тривалий час становила виняток, своєрідну білу пляму на мапі понад півстолітньої європейської традиції досліджень соціальної мобільності, досліджень, які поступово набули не лише суто наукового, а й соціально-політичного значення в розвинутих демократичних країнах. Ідеться про дослідження насамперед міжгенераційної соціально-класової та освітньої мобільності, а саме про порівняння класової чи статусної належності батьків і дітей, а також рівнів здобутої ними освіти серед представників різних вікових когорт та виявлення тенденцій зв'язку між соціально-класовим походженням індивідів і соціально-класовою належністю у дорослому віці.

Суспільство існує як безперервний процес відтворення людей, ідей, знань, освіти, занять, соціальних відносин, приписаних і досяжних статусів та ролей. Діти наслідують чи не наслідують заняття батьків, здобувають таку саму, вищу чи нижчу за рівнем освіти, відтворюють соціальну належність чи переміщуються соціальним ліфтом у двосторонньому вертикальному напрямку. Це звичайні, втілені у практиках повсякденного життя соціальні процеси існування й відтворення суспільства, завжди соціально нерівного, класово структурованого і стратифікованого. Це постійне відтворення соціальної структури і нерівності суспільства шляхом соціальної мобільності чи іммобільності індивідів, знання про що має важливе

значення для розуміння стану і тенденцій відтворення суспільних відносин. За результатами досліджень процесів і наслідків соціально-класової і освітньої міжгенераційної мобільності визначають і трактують глибину стратифікованості суспільства, силу і динаміку впливу соціального походження на соціальну належність та рівність можливостей індивідів, структурну й особистісну зумовленість їхніх освітніх і статусних досягнень, здатність соціальних інституцій суспільства сприяти поглибленню чи зменшенню соціальних нерівностей, якщо останнє стає політично окресленою метою суспільного розвитку.

Авторка переконана у важливості достеменних знань про соціальні процеси і відносини в українському суспільстві, у тому числі процеси соціальної мобільності, для розуміння його історії, сучасного стану і перспектив розвитку. Написання цієї монографії мало дві основні мети. Перша – це, образно кажучи, замалювати білу пляму України на сучасній мапі європейських досліджень міжгенераційної соціальної мобільності. Принаймні, хоча б почати це робити. А друга – відновити і розвинути традицію вітчизняних колег-соціологів досліджувати міжгенераційну мобільність, започатковану ще у непрості для соціології радянські 1970–1980-ті роки, коли про масові репрезентативні опитування годі було й думати, а замість поняття соціальної мобільності нерідко доводилося вживати більш ідеологічно прийнятне словосполучення «соціальні переміщення».

Для досягнення мети потрібні ресурси: час, бажання, знання, вміння і відповідні емпіричні дані. Останнім, можливістю працювати з великим масивом емпіричних даних дослідницького проекту ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey, 2003–2007 роки) авторка завдячує Київському міжнародному інституту соціології, за що висловлює щирю подяку його керівникам, професорам кафедри соціології Національного університету «Киево-Могилянська академія» Валерієві Євгеновичу Хмельку і Володимирові Іллічу Паніотто, а також виконавчому директору КМІС Наталії Харченко. Професору В. Є. Хмельку авторка особливо вдячна як колезі за співпрацю, розуміння, щирість, чуйність та допомогу в методичній обробці й аналізі емпіричних даних.

Ця монографія також є результатом багаторічної творчої співпраці з колегами Інституту соціології Національної академії наук України, науковими співробітниками і співробітницями відділу со-

ціальних структур. Насамперед авторка вдячна професору Сергієві Олексійовичу Макєєву за творчі настанови, сувору критику і доброзичливе ставлення, а також колезі-соціологу і чоловіку Сергієві Стукалу за толерантність і допомогу в роботі й житті.

Хотілося б сподіватися, що здійснена авторкою спроба відновити у вітчизняній соціології традицію систематичних фахових досліджень міжгенераційної соціальної мобільності в українському суспільстві знайде підтримку серед колег, особливо молодих колег, студентів, магістрантів і аспірантів, адже без ґрунтовних соціологічних знань щодо відтворення соціального порядку суспільства, суспільних відносин і соціальної нерівності неможливо ефективно визначати і досягати бажаних соціальних змін.

ВСТУП. ОСНОВНІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПИТАННЯ

За своєю суттю дослідження міжгенераційної соціальної мобільності значною мірою звернені у минуле. Сучасний стан соціальної нерівності, насамперед нерівності можливостей, бачиться і тлумачиться на тлі минулих поколінь. Основне джерело інформації у дослідженнях міжгенераційної соціальної мобільності становлять чоловіки і жінки, які за основними соціально-демографічними характеристиками представляють усе суспільство. Вік опитаних може коливатися від 18 до 70 і більше років. Одержуючи відповіді респондентів про здобуту ними освіту, статусні й кваліфікаційні характеристики зайнятості, соціологи мають змогу ретроспективного бачення динаміки професійної та соціально-класової структури суспільства за досить тривалий проміжок часу. Ще більшою мірою наше бачення суспільства заглиблюється в минуле, коли у руках опиняється інформація про освіту і професійну належність батьків і матерів опитаних.

Найстарші респонденти описаного у цій монографії дослідження народилися протягом останнього десятиліття до початку Другої світової війни (1930–1939 роки народження) і майже все своє трудове життя присвятили повоєнній відбудові й розвитку України радянської, а наймолодші респонденти (1970–1979 роки народження) фактично є їхніми онуками, початок дорослого життя яких припав уже на перші десятиліття розбудови України незалежної. Ґрунтуючись на наданих усіма чоловіками і жінками свідченнях про себе і батьків, ми можемо бачити соціальну структуру українського суспільства за певними вимірами протягом майже усього ХХ століття, а також основні тенденції міжгенераційної соціальної мобільності з середини цього століття. За влучною оцінкою вітчизняних колег-соціологів, «...дослідження мобільності за самою своєю природою історико-соціологічні. Їхнім результатом виявляється така інформація про минуле, яка ніколи і ніким не збиралася, не зберігалася, і не міститься в жодному архіві» [40, с. 17]. Проте хоч би яким ціка-

вим видавалося минуле для дослідників міжгенераційної соціальної мобільності, у фокусі насамперед перебуває сучасний стан суспільних відносин, у тому числі відносин щодо нерівності можливостей, шансів на здобуття освіти і досягнення певної класової належності, а також наявність чи відсутність відмінностей порівняно з минулим та пошук імовірних чинників цього.

У своєму дослідженні авторка не намагалася знайти відповіді на всі питання, прямо чи опосередковано пов'язані з міжгенераційною соціальною мобільністю. Наразі це не до снаги навіть великому дослідницькому колективу, оскільки щодо багатьох дотичних до соціальної мобільності явищ ми практично не маємо жодної інформації та емпіричних даних. Початкове завдання авторки полягало у тому, щоб описати і запропонувати певне аналітичне бачення виявлених в українському суспільстві рівнів і зразків класової й освітньої міжгенераційної мобільності на основі емпіричних даних масиву ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey, 2003–2007 роки).

Суть основних дослідницьких питань, результати пошуку відповідей на які становлять зміст цієї монографії, полягала в такому: чи змінювалася і як міжгенераційна соціально-класова мобільність, зв'язок між класовим походженням та класовою належністю чоловіків і жінок в українському суспільстві протягом другої половини XX – початку XXI століть, порівнюючи вікові когорти 1930–1939, 1940–1949, 1950–1959, 1960–1969 і 1970–1979 років народження? Якою була динаміка шансів досягнення класової належності й освіти для чоловіків і жінок різного соціального походження? Чи змінювалися і як саме відносні шанси здобуття освіти індивідів різного соціального походження (визначеного як найвищий рівень освіти батьків і матерів)? Чи сприяє експансія вищої освіти періоду незалежності зростанню рівності можливостей в українському суспільстві?

Тривалий час вітчизняні дослідники не мали змоги безпосередньо долучатися до систематичних досліджень міжгенераційної соціальної мобільності, у тому числі міжнародних порівняльних, які вельми інтенсивно розгорталися у зарубіжній соціології з середини минулого століття. У вітчизняній соціологічній літературі, зокрема пострадянській, немає узагальнюючих праць щодо основних теоретико-методологічних підходів, результатів і висновків численних національних та міжнаціональних досліджень міжгенера-

ційної соціальної мобільності. Відтак ще одне дослідницьке питання стосувалося того, які основні узагальнення зроблені сучасною соціологією щодо рівня, міжчасових і міжнаціональних відмінностей абсолютної й відносної соціальної мобільності, насамперед у європейських країнах, які чинники, зокрема інституційні, на думку науковців, здатні впливати на рівень міжгенераційної мобільності, а тим самим і пояснювати виявлені відмінності, і яке все це має значення для соціальної політики у суспільстві? З відповіді на вказане запитання авторка воліла б розпочати.

РОЗДІЛ 1

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД ТА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ

1.1. Соціальна мобільність у фокусі академічних та соціально-політичних інтересів

Історія соціологічних досліджень міжгенераційної (міжпоколінневої) соціальної мобільності, розпочавшись наприкінці ХІХ століття, триває другу сотню років і досить чітко поділяється на два великі періоди, межею між якими у середині ХХ століття пролягла Друга світова війна. З 1950-х років почався відлік сучасного етапу соціології соціальної мобільності, поступово вибудованої на якісно інших теоретико-методологічних, методичних і емпіричних засадах, аніж у першій половині ХХ століття. Традиційно засновником соціології соціальної мобільності вважають видатного російсько-американського науковця Пилипира Олександровича Сорокіна, автора класичного монографічного дослідження «Соціальна мобільність», виданого у Нью-Йорку в 1927 році [88]. Проте, аналізуючи міжпрофесійну мобільність як передачу професійного статусу від батька до дітей, П. Сорокін наводить дані низки попередніх емпіричних досліджень, проведених у шести країнах, де кількість вивчених випадків коливалась від 62 до 24 442, стосуючись, зрозуміло, лише окремих соціальних категорій і не представляючи населення жодної країни загалом. Найраніші зі згаданих П. Сорокіним досліджень були здійснені у Німеччині (1887–1890 роки) та Франції (1900 рік) [88, с. 377–378]. Американські соціологи С. Ліпсет (S. Lipset) і Р. Бендікс (R. Bendix) вказують на низку інших не згадуваних П. Сорокіним ранніх досліджень міжгенераційної мобільності в США та європейських країнах, а також здійснених пізніше до початку Другої світової війни. Наприкінці 1920-х років під час одного з таких опитувань у Німеччині були зібрані дані щодо соціального походження 90 тисяч «білокомірцевих» працівників – членів професійних спілок, що навіть зараз вражає своєю масштабністю [232, с. 33–38]. Якщо ж не акцентувати увагу на емпіричній складо-

вій дослідження соціальної мобільності, то витоки останньої можна віднайти у працях низки науковців другої половини XIX століття, зокрема Карла Маркса та Джона Стюарта Мілля [284, с. 335].

Принагідно можна зауважити, що, описуючи результати досліджень соціальної мобільності у Великій Британії до Першої світової війни, С. Ліпсет і Р. Бендікс наводять розлогу цитату зі статті британських дослідників С. Чепмена і Ф. Марквіста у «Журналі Королівського статистичного товариства» за 1912 рік, у якій вони вже вживають поняття «вертикальна мобільність» [232, с. 35]. Викладені у цій статті результати дослідження аналізує і П. Сорокін із відповідною вказівкою джерела [88, с. 406–407]. Очевидно, це ставить під сумнів приписуване П. Сорокіну авторство щодо слова «мобільність» як соціологічного неологізму, проте незаперечною залишається його заслуга у введенні поняття «соціальна мобільність» до широкого наукового обігу і не лише в соціології. До появи поняття соціальної мобільності й набуття ним термінологічного значення в соціології у першій половині минулого століття науковці, описуючи рух індивідів і спільнот, послуговувалися такими термінами, як соціальні переміщення, переходи, соціальна циркуляція, соціальні перегруповування, соціальне сходження.

П. Сорокін, безумовно, першим у соціології здійснив настільки всебічний, теоретично обґрунтований, історико-соціологічний аналіз мобільності як процесу, притаманного будь-яким стратифікованим спільнотам, а інших, не стратифікованих організованих соціальних груп, на думку вченого, людська історія ніколи не знала. Соціальна мобільність представлена ним як переміщення індивідів і соціальних груп усередині «багатоповерхових соціальних будівель», внутрішня будова яких містить певне «розташування поверхів, ліфти і сходи з одного поверху на інший, драбини та інші пристрої для підйому і спуску з поверху на поверх». П. Сорокін детально аналізує види і типи соціальної мобільності, принципи і канали вертикальної циркуляції, різноманітні наслідки соціальної мобільності та інституції, які здійснюють соціальний відбір і розподіл індивідів, наводячи численні приклади з історії різних країн та результати емпіричних досліджень. Проте найважливіше полягає у тому, що після П. Сорокіна дослідження соціальної мобільності утверджуються як спосіб бачення внутрішньої будови стратифікованих суспільств, а також як процес соціального розподілу індивідів, який контролюється численними інституціями. Проаналізувавши історичні дже-

рела та вже накопичені в соціології емпіричні дані щодо різних країн, П. Сорокін висловлює цілу низку ідей, припущень і узагальнень (теорем), до окремих з яких сучасні дослідники повернуться лише наприкінці XX століття.

Поняття і типи соціальної мобільності

Міжгенераційна соціальна мобільність становить один із видів мобільності загалом як «руху – зазвичай індивідів, але часом цілих груп – між різними позиціями в межах системи соціальної стратифікації будь-якого суспільства» [284, с. 334–335]. У соціології соціальну мобільність найчастіше розрізняють і досліджують за такими основними типами [36; 222]:

- горизонтальна – переміщення індивідів чи груп, що не веде до зміни позицій у системі соціальної стратифікації суспільства;
- вертикальна – висхідне чи низхідне переміщення індивідів чи груп у системі соціальної стратифікації суспільства;
- внутрішньогенераційна (внутрішньопоколіннева, інтрагенераційна, кар'єра) – переміщення людини між різними позиціями в соціальній структурі суспільства упродовж індивідуальної життєвої кар'єри;
- міжгенераційна (міжпоколіннева, інтрагенераційна) – переміщення індивідів до інших соціальних страт, класів чи статусних позицій, аніж ті, до яких належать їхні батьки;
- структурна – переміщення індивідів, зумовлені змінами в типах та технологіях виробництва, формах власності, структурі професій та зайнятості, внаслідок чого кожне наступне покоління розпочинає трудове життя за змінених структурних характеристик суспільства, зокрема структури робочих місць;
- обмінна (циркулююча) – переміщення індивідів-вихідців з одних соціальних страт чи класів до інших і навпаки, внаслідок розширення можливостей здобуття усіх рівнів освіти, політика вирівнювання можливостей, створення інституційних шляхів доступу до різних соціальних позицій вихідцям із різних соціальних класів тощо;
- суб'єктивна – уявлення індивідів про те, наскільки характеристики їхнього соціального статусу чи класової належності

у дорослому віці різняться, порівняно з відповідними характеристиками їхніх батьків.

Досліджуючи міжгенераційну соціальну мобільність, науковці тим самим виявляють зв'язок між соціальним чи класовим статусом батьків та становищем їхніх дітей у дорослому віці. Цей зв'язок можна вимірювати кількома шляхами: через порівняння доходу чи багатства, соціального класу, страти чи статусу, а також рівня освіти. Якщо дохід/клас/статус/освіта індивідів переважно збігається з відповідними характеристиками батьків, то наявна у суспільстві нерівність можливостей не змінюється. Індивіди можуть бути як міжгенераційно мобільними, так й імобільними, коли соціальні характеристики батьків, зокрема рівень освіти і класова належність, дітьми відтворюються, а не відбувається переміщення до вищих чи нижчих соціальних класів.

Міжгенераційна соціальна мобільність становить багатовимірне явище і може досліджуватися як порівняння батьків і дітей на основі індивідуальних заробітків чи доходів, доходів сімей або домогосподарств, багатства, соціального класу й освіти [249, с. 334]. Деякі з цих вимірів водночас слугують як результатом, так і важливим посередником процесу міжгенераційної мобільності. Зокрема рівень здобутої індивідом освіти розглядається як самостійний результат і водночас як посередник набуття класової належності, престижу заняття та індивідуального заробітку. Останній зумовлює дохід та багатство домогосподарства.

Від середини до кінця 1980-х років XX століття міжгенераційна мобільність найбільш інтенсивно досліджувалася соціологами як класова та статусна, тобто як зв'язки між соціальними класами чи статусами зайнятості батьків і дітей. З початку 1990-х років у межах економічної науки відбувається швидке становлення нового дослідницького підходу – вимірювання міжгенераційної мобільності за доходом [119; 120; 122; 123; 126; 140; 141; 215; 276; 277]. Два напрями дослідження соціальної мобільності – соціологічний і економічний – нині співіснують як такі, що конкурують і водночас взаємодоповнюють один одного [162; 194; 241].

Міжгенераційна соціальна мобільність може бути наслідком низки структурних змін у суспільстві. Наприклад, якщо сектор промислового чи сільськогосподарського виробництва скорочується, то діти фермерів і робітників так чи інакше здійснюватимуть мобільність унаслідок переходу до інших занять. Проте навіть якщо

такі діти частіше потраплятимуть до класів розумової праці, які кількісно зростають, аніж представники покоління їхніх батьків, це ще не означає, що їхні шанси досягти такої класової належності, порівняно з відповідними шансами дітей-вихідців з інших класів, відрізнятимуться від шансів їхніх батьків. Навіть якщо змінюється кількісний розподіл соціальних позицій, нерівність шансів досягти певні позиції може бути приблизно однаковою для поколінь батьків і дітей. Відтак, досліджуючи міжгенераційну соціальну мобільність, науковці розрізняють дві її форми – абсолютну і відносну. Абсолютна мобільність визначається як загальна частка індивідів загалом чи серед кожної виокремленої вікової когорти, які змінили класову або освітню належність, порівняно з батьками. Ті, що не змінили соціальної належності, вважаються іммобільними. Зміна класової чи освітньої належності може відбуватися як перехід до вищих класових і освітніх категорій або ж до нижчих. Тому загальна абсолютна мобільність об'єднує два основні підтипи: висхідну і низхідну. В окремих випадках застосування певних класових схем припускається також наявність горизонтальної міжгенераційної мобільності. Абсолютна, або фактична мобільність охоплює усі рівні мобільності, які дійсно спостерігаються у суспільстві серед виокремлених для вивчення соціально-класових категорій.

Натомість відносна мобільність вимірюється як співвідношення шансів індивідів різного соціального походження переміститися до того чи того класу або залишитися у класі за походженням. Відносна мобільність концептуалізується також як соціальна рухливість (*social fluidity*), зв'язок між соціальним походженням і належністю індивідів, як нерівність можливостей, як порівняльна оцінка переваг одних соціальних спільнот на противагу іншим. Розмежування і виявлення абсолютного й відносного рівнів мобільності уможливорює розгляд того, який внесок до динаміки рівнів мобільності загалом роблять соціальна рухливість (відносна мобільність) та зміна самої структури класових чи статусних позицій, зумовлена структурними змінами зайнятості у суспільстві. Стандартний набір даних щодо обох типів міжгенераційної мобільності має форму таблиці сполученості, у якій класи походження індивідів (класи батьків) «перетинаються» з класами їхньої належності у певному дорослому віці чи на момент опитування.

Дослідження міжгенераційної мобільності як нерівності можливостей зазвичай стосуються питання освітніх досягнень та статусу

ної чи класової належності індивідів та як ці досягнення пов'язані з їхніми приписаними характеристиками, зокрема характеристиками соціального походження, класової належності та освітніх рівнів батьків і матерів. Викладене на сторінках цієї монографії дослідження міжгенераційної соціальної мобільності в українському суспільстві зосереджене на двох її основних типах: соціально-класовій і освітній. Відповідно соціальне походження (батьки) і соціальна належність чоловіків і жінок розглядаються у першому випадку як клас, у другому – найвищий рівень здобутої освіти.

*Міжгенераційна мобільність як синонім нерівності
й мірило ефективності соціальної політики*

Об'єктом емпіричних соціологічних досліджень на систематичній загальнонаціональній основі міжгенераційна соціальна мобільність стала лише по Другій світовій війні, досить швидко перетворившись на основну складову сучасної соціології соціальної нерівності, класового і стратифікаційного аналізу. Було радикально переосмислено традиційну для соціології першої половини ХХ століття концептуалізацію соціальної мобільності, зокрема міжгенераційної. Відомі американські науковці П. Блау (P. Blau) і О. Данкен (O. Duncan) у низці праць, у тому числі знаменитому дослідженні структури зайнятості в США [124; 151; 152], запропонували й емпірично обґрунтували суттєво змінене тлумачення соціальної мобільності як «процесу стратифікації», тобто міжгенераційного механізму, що поєднує статуси належності індивіда зі статусами походження (сім'ї, де відбувалася соціалізація). Розподіл статусів зайнятості батьків опитаних індивідів, на той час винятково чоловіків, більше не розглядався як структура зайнятості чи робочої сили у певний період минулого, безвідносно до теперішнього, тобто статусів самих індивідів. Натомість статус зайнятості батьків перетворився на один з основних соціальних вимірів теперішнього становища індивідів, а за величиною кореляції між батьківськими та досягнутими дітьми статусами оцінювали характер (жорсткість, відкритість, закритість) соціальної стратифікації чи соціальної мобільності у суспільстві [171, с. 18–19]. Підкреслення тотожності поняття соціальної мобільності як міжгенераційного процесу зі змістом соціальної стратифікації сприяло переформулюванню основних завдань до-

слідників мобільності. Окрім опису таблиць мобільності щодо відсоткового розподілу вихідної і вхідної мобільності, ставилося завдання виміряти зв'язок між двома характеристиками індивіда за походженням і належністю та спробувати з'ясувати основні чинники й умови, які прямо чи опосередковано на нього впливають. Запропонована П. Блау і О. Данкеном модель досягнення статусу, фактично модель мобільності, дістала назву базисної моделі стратифікації [124] (див. рис. 1.1). Вважають, що інноваційний підхід П. Блау і О. Данкена значною мірою ґрунтувався на ідеях П. Сорокіна щодо вертикальної мобільності та ієрархічності професій і занять [206].

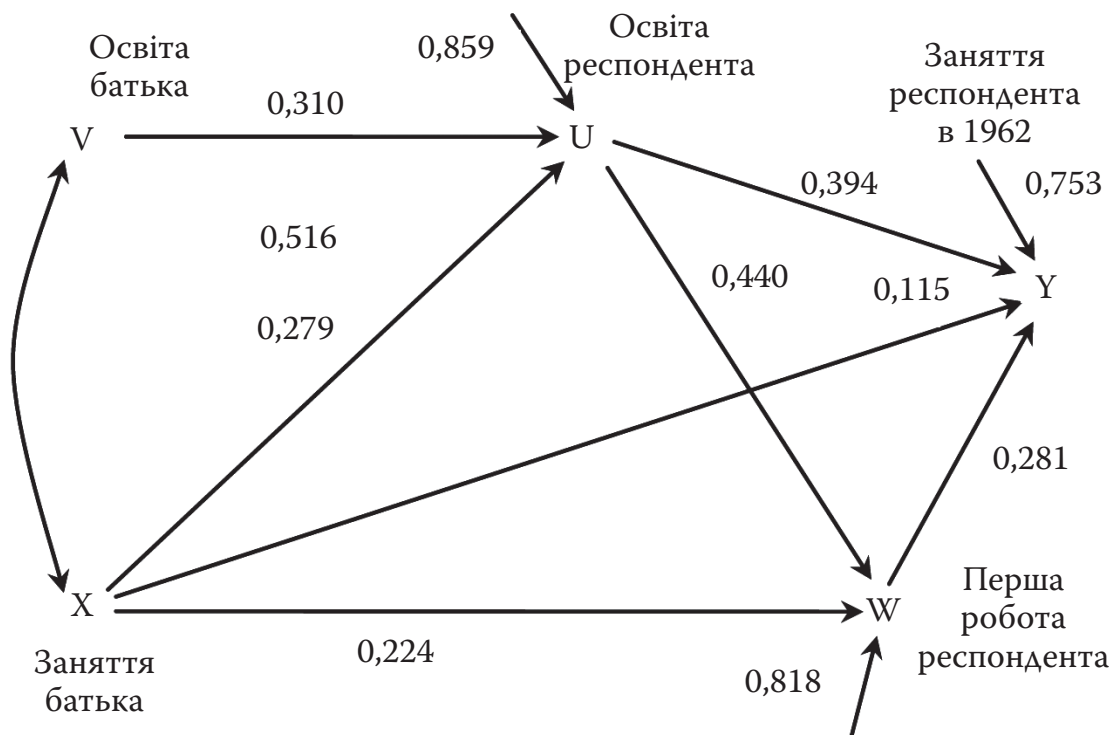


Рис. 1.1. Основна модель соціальної стратифікації, за П. Блау і О. Данкеном

Таким чином, поступово поняття соціальної мобільності утверджується в соціології як синонім нерівності, насамперед нерівності можливостей. Повоєнний період розвитку соціології, що безперервно триває донині, дістає самоназву «порівняльні дослідження міжгенераційної стратифікації» [177; 288]. У соціологічних словниках з'являється визначення соціальної мобільності як поняття, яке «використовується у соціологічних дослідженнях не-

рівності й означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, визначеної зазвичай з погляду широких професійних або соціально-класових категорій» [1, с. 434]. Соціологи-ініціатори проведення міжнаціональних порівняльних досліджень соціальної стратифікації шляхом вивчення тенденцій міжгенераційної мобільності пояснювали свій інтерес бажанням виявити три типи явищ: ті, що мають універсальний характер і притаманні будь-якому суспільству; ті, що є варіативними у різних суспільствах; і ті, що є унікальними для певних суспільств і певних історичних періодів [287].

Основним завданням досліджень соціальної мобільності вважалося задокументувати і пояснити зв'язок між класовими чи статусними характеристиками походження індивіда та класом належності як у межах окремих суспільств, так і у порівнянні з іншими. Міжнаціональні порівняльні дослідження систематично демонструють наявність нерівності відносних шансів мобільності у всіх сучасних індустріальних суспільствах. Дослідницький інтерес полягає у порівнянні наявного зв'язку між класовим походженням і класовою належністю індивіда в різних країнах та виявленні часових тенденцій до стабільності, посилення чи послаблення такого зв'язку (іншими словами, соціальної рухливості). Мобільність разом із соціальною стратифікацією виявилася феноменом універсальним, наявним у кожному суспільстві, і водночас варіативним, що, зрозуміло, викликало дослідницький інтерес, спрямований на пошук чинників варіативності режимів мобільності в різних суспільствах. Під пильний погляд науковців потрапляють соціальні інституції та їхня роль у процесах міжгенераційної мобільності. Потому межі академічного інтересу виявити і пояснити варіативність мобільності розширюються до намірів щодо створення нової базисної моделі соціальної стратифікації, яка би охоплювала три основні соціальні інституції: сім'ю, освітню систему та ринок праці, а також як окремого актора в особі держави загального добробуту [118].

Ще з середини ХХ століття інтенсифікація уваги міжнародної спільноти дослідників до соціальної мобільності обґрунтовується не лише теоретичною значущістю останньої, а й соціально-політичною, як важливого практичного політичного питання [232, с. ix]. Основним політико-ідеологічним контекстом досліджень соціальної мобільності стає ліберально-демократичний. Макросоціальне тлумачення процесів мобільності виявилось близьким до

певних ідеологічно зумовлених тлумачень. Значну увагу питанням мобільності приділяє ліберальна теорія індустріального суспільства, за якою передбачається поступове зменшення нерівності можливостей разом із поступальним індустріальним розвитком суспільства та його модернізацією. За оцінкою Р. Еріксона (R. Erikson) та Дж. Голдторпа (J. Goldthorpe), ліберальна теорія індустріалізму розглядає знання про виявлені в індустріальному суспільстві рівні й зразки мобільності як важливий внесок до стабільності ліберальної демократії [156]. По-перше, це сприяє легітимації наявних класових і статусних нерівностей. Якщо мобільність висока і ґрунтується на освітніх досягненнях, то розподіл економічних і символічних винагород сприйматиметься як справедлива віддача для більш здібних і мотивованих індивідів. Вищі рівні висхідної, а не низхідної мобільності, зумовлені структурними змінами, інтерпретуватимуться як зростання кількості тих, хто виграє, а не програє від розширених структурних можливостей. По-друге, високі рівні мобільності розглядаються також як гарантія стабільності ліберальної демократії, зменшення загрози потенційних колективних дій на класовій основі. Зростання мобільності, насамперед висхідної серед вихідців із робітничого класу, вважають чинником, який послаблює класову ідентифікацію, класову солідарність та спонукає до пошуку індивідуальних, а не колективних дій для покращення соціального становища.

Значну увагу з боку ліберальної теорії індустріального розвитку приділяють соціальній мобільності з початком другої половини минулого століття. Проте витoki подібного тлумачення перспектив і соціально-політичного значення мобільності сягають ще другої половини XIX століття, коли ліберальні погляди на розвиток суспільства протистояли марксистським тлумаченням класової диференціації і перспектив класової боротьби. Хоча тоді жоден із напрямів насправді не надавав великого значення питанням соціальної мобільності, марксистські погляди різнилися тим, що мобільність, за винятком переміщень до робітничого класу (пролетаризації), загалом розглядали як перешкоду процесу утворення класів, а рекрутування енергійних і амбіційних індивідів із нижчих класів до вищих може слугувати як стабілізаційний, антиреволюційний процес [183]. Вважають, що саме з появою присвяченої соціальній мобільності праці П. Сорокіна відбувається суттєве зрушення «від того, що можна назвати “негативним” соціалістичним інтересом до мо-

більності, тобто зацікавленістю у тлумаченні мобільності як явища, яке ускладнює, перешкоджає чи блокує шлях досягнення соціалізму через робітничий рух, до “позитивного” ліберального інтересу: інтересу до мобільності як цінності, яку необхідно зберігати та максимізувати» [183, с. 13].

Серед сучасних дослідників соціальної мобільності є як послідовні критики ліберальної теорії індустріального суспільства, так і її послідовні прихильники, хоча одне з численних узагальнень тривалої піввікової співпраці міжнародної спільноти дослідників соціальної мобільності становить висновок про загалом слабке підтвердження ліберальної теорії модернізації, про що детальніше йдеться нижче.

Соціалістичний, правдивіше було б сказати, соціально-демократичний, позитивний інтерес до соціальної мобільності повертається у другій половині ХХ століття як критика ліберальної ідеології, її невідповідності соціальній реальності, виявленим тенденціям стабільного відтворення нерівності можливостей, а не її зменшення. Більша відкритість суспільства і рівність можливостей досяжні лише шляхом руху до більшої рівності умов.

У соціально-політичний фокус бачення соціальної мобільності також потрапляють питання економічної ефективності. Необхідність подолання перешкод для соціальної мобільності обґрунтовується не лише з позицій рівності, зокрема рівності можливостей, а й із позицій ефективності, насамперед економічної. Економічна доцільність подолання перешкод для мобільності полягає, по-перше, в тому, що менш мобільні суспільства з більшою ймовірністю марнуватимуть людські таланти, здібності й уміння. По-друге, нестача рівності можливостей може позначатися на мотивації, зусиллях і, відповідно, на економічній продуктивності громадян, що матиме негативні наслідки для загальної продуктивності та зростання потенціалу економіки [108, с. 182]. З великою ймовірністю потенційні здібності й таланти дітей із так званих нижчих класів, бідних і соціально неблагополучних сімей залишатимуться не розвиненими й не реалізованими, тобто втраченими з погляду економічної продуктивності й ефективності.

Соціальну мобільність вважають індикатором відкритості чи закритості суспільства. Відкритому суспільству притаманний високий рівень мобільності завдяки слабкій передачі привілеїв від одного покоління до наступного; закритому суспільству – низький

рівень мобільності через збереження соціальних позицій між поколіннями. Відкритість підтримується і схвалюється як громадянами, так і суспільствознавцями. Останні вивчають мобільність з багатьох причин, але найважливіша – зацікавленість у тому, щоб зробити суспільство кращим [204]. Результат дослідницької роботи соціологів становить виявлення зв'язку між соціальним (класовим, статусним) походженням і соціальною належністю, спостереження за динамікою цього зв'язку з плином часу чи від когорти до когорти, а також виявлення ймовірних найважливіших чинників та інституційних практик, під дією яких цей зв'язок послаблюється чи посилюється. Дії різних інституційних акторів, насамперед, державних інституцій, можуть прямо чи опосередковано впливати на силу зв'язку між соціальним походженням і належністю індивідів, тим самим викликаючи зміни рівнів абсолютної і відносної соціальної мобільності.

Отже, раніше чи пізніше академічні та соціально-політичні інтереси щодо соціальної мобільності перетинаються і відповідні спільноти науковців та політиків починають більш-менш активно взаємодіяти. Результати численних досліджень щодо соціальної мобільності, нерівності шансів та ймовірних причин цього за певних умов стають основою для прийняття політичних рішень та вироблення конкретних заходів щодо усунення перешкод і вирівнювання можливостей індивідів. Якщо політика має на меті зменшення нерівності можливостей між дітьми різного соціального походження, то дослідники мають допомогти з'ясувати ймовірні причини таких нерівностей та визначити сфери, інституційні втручання у які були б найбільш ефективними. Повний цикл взаємодії науковців і політиків-урядовців передбачає також послідовну перевірку ефективності запроваджених заходів та їхньої результативності. Відтак сучасна соціологія соціальної мобільності існує як два взаємопов'язані ідеальні типи соціології: як соціальна наука і як так звана камеральна соціологія, покликана для інформування та спрямування державної політики [190].

У різних країнах питання соціальної мобільності по-різному артикулюються в контексті державної соціально-економічної політики. Добре відомо, що, наприклад, у Швеції рівність можливостей здобуття освіти та шансів зайнятості, а відтак класової належності, було відкрито проголошено політичною метою розвитку країни після Другої світової війни. І, як потім емпірично підтвердилося ре-

зультатами порівняльних міжнаціональних досліджень, саме ця країна досягла найбільших успіхів на шляху до відкритості суспільства протягом повоєнних десятиліть.

Нині на тлі інших країн помітно вирізняється Велика Британія, де нерівність шансів міжгенераційної класової мобільності стабільно відтворюється, але соціальна мобільність постійно перебуває в центрі уваги політичних діячів різних ідеологічних напрямів, як і державної соціальної політики різних урядів. Важливість питання соціальної мобільності обґрунтовується двома основними причинами. По-перше, у суспільстві має дотримуватися принцип справедливості, життєві шанси дитини не мають визначатися винятково чи переважно обставинами її народження. Соціальна справедливість втілюється у необхідності надавати усім дітям можливість для розвитку їхнього потенціалу. Друга, не менш важлива причина зумовлюється залежністю економічного розвитку від участі у глобальній економічній конкуренції. Щоб стало розвиватися і бути економічно конкурентоспроможними, необхідно максимально усунути бар'єри для самореалізації усіх здібних і мотивованих молодих людей, а не змарнувати їхній людський потенціал [258].

І минулий уряд лейбористів у Великій Британії, і нині чинна урядова коаліція консерваторів і ліберальних демократів створюють незалежні комісії з питань соціальної мобільності для з'ясування питань, чи дійсно соціальна мобільність у країні скоротилася і чому мобільність залишається нижчою, аніж в інших розвинутих країнах, і опрацювання низки рекомендацій щодо засобів вирівнювання можливостей, які стосуються кількох основних сфер, зокрема дитячої бідності, раннього розвитку дітей, освіти, зайнятості, здоров'я та місцевих громад [251; 258; 289]. Комітет у справах дітей, шкіл і сімей Палати представників у 2008 році проводить слухання щодо соціальної мобільності за участі провідних дослідників у галузях економічної і соціально-класової міжгенераційної мобільності [272]. Очевидно, нині для британців звично постійно чути про соціальну мобільність у виступах політиків і державних управлінців, приміром, нещодавно віце-прем'єр-міністр Великої Британії Нік Клегг свій публічний виступ повністю присвятив питанням соціальної мобільності [248]. Однак те, як британські політики трактують соціальну мобільність і на основі результатів досліджень якого саме типу мобільності роблять висновки про зменшення її рівнів, зазнає систематичної критики з боку дослідників міжгене-

раційної мобільності як соціально-класової, а не економічної мобільності за доходами [162; 193].

У викладеному вище тлумаченні соціальна мобільність розглядається як переміщення індивідів у межах певного суспільства. Саме так був налаштований фокус бачення майже усієї соціології соціальної мобільності ХХ століття. На початку нового тисячоліття соціологія в особі британського дослідника Джона Аррі (J. Urry) відкриває нове, принципово відмінне бачення мобільності, яке виходить за межі окремих суспільств. Дж. Аррі концептуалізує поняття мобільності як релевантне для соціології ХХІ століття і здійснює це як спробу заснувати нові прийнятні для доби глобалізації та послаблення національних суспільств правила соціологічного методу та теорії [290; 291]. В межах започаткованої Дж. Аррі нової соціології мобільності цим поняттям пропонується позначати переміщення усього – людей (працівників, мігрантів, біженців, студентів, терористів, спортивних зірок тощо), об'єктів, ідей, образів, інформаційних повідомлень, відходів, фінансів тощо через міжнародні кордони поза межами окремих суспільств. Це дещо перегукується з наданим П. Сорокіним у першій половині століття минулого широким визначенням соціальної мобільності як будь-якого переміщення індивідуального чи соціального об'єкта або цінності – усього, що створено чи модифіковано людською діяльністю, – з одного положення в інше, наприклад, радіо, автомобіля, моди, комунізму, теорії Дарвіна [88, с. 119]. Особливо співзвучний із новою соціологією мобільності приклад автомобіля у П. Сорокіна, оскільки Дж. Аррі вважає автомобільність основною системою мобільності у сучасному світі [12]. Автомобільність як своєрідний складний гібрид людського життя і матеріально-технологічного світу структурує людські стосунки, економічні й культурні відносини та способи розселення. Наслідками нерівного доступу до засобів переміщення, автомобілів і громадського транспорту, є традиційні для соціологічного тлумачення соціальної ексклюзії складові, як-от безробіття, бідність, політична неучасть, відсутність мереж підтримки тощо. Це дуже схоже на наслідки нерівного доступу до інших соціальних ресурсів, зокрема тих, які вже тривалий час перебувають у полі зору традиційної соціології соціальної мобільності, незважаючи на глобалізацію і очікуваний занепад національних держав. Навіть вийшовши за межі суспільства, мобільність повсякчас до нього повертається, до його «залюднених» соціальних структур.

1.2. Чотири покоління дослідників: аналітичні підходи, методи і результати

Кінець ХХ – початок ХХІ століття спонукав науковців до певного підбиття підсумків понад півстолітньої дослідницької діяльності на ниві дослідження соціальної стратифікації і мобільності. Хоча засаднича для галузі праця П. Сорокіна з'явилася ще наприкінці 1910-х років, розгортання систематичних національних соціологічних досліджень соціальної мобільності почалося лише після закінчення Другої світової війни. Ретроспективне бачення і оцінювання того, що за цей час відбулося у цій галузі соціологічного знання, спонукало до виокремлення умовних чотирьох поколінь дослідників [177; 288], загальний результат роботи яких Дж. Голдторп однозначно оцінює як прогрес соціологічного знання, втілений у концепціях та аналітичних підходах, емпіричних даних і результатах [191]. Умовність виокремлення поколінь ґрунтується на тому, що дослідницьке покоління не збігається з демографічним, поява наступного не означала припинення діяльності попередників чи неперодовження їхніх традицій молодшими за віком науковцями. Хіба що персони і здобутки представників першого покоління вже стали надбанням історії соціології.

Оскільки у вітчизняній соціологічній літературі вже аналізувалася діяльність перших трьох поколінь дослідників соціальної стратифікації і мобільності [33], зупинимось лише на основних дослідницьких питаннях і здобутках кожного.

Британського науковця Д. Гласса (D. Glass) [273] вважають засновником повоєнної, що триває донині, традиції дослідження тенденцій, чинників і наслідків міжгенераційної мобільності. До ключових фігур першого покоління дослідників належать також К. Сва-ластога (K. Svalastoga) [283], С. Лінсет, Г. Зеттерберг (H. Zetterberg), Р. Бендікс [232], С. Міллер (S. Miller) [240]. Традиція розгорталась як низка національних досліджень стратифікації та мобільності в європейських країнах і США з подальшою метою міжнаціональних порівнянь. Коло дослідницьких питань стосувалося основних детермінант соціальної мобільності, зокрема, освіти, наслідків мобільності для класової ідентичності й класових антагонізмів, електоральної поведінки, впливу політичного порядку на масштаб мобільності, міри подібності ієрархій престижу занять тощо. Проте тогочасна недосконалість дослідницьких методів, класових і соціально-статусних класифікацій унеможливила одержання від-

повідей на більшість дослідницьких питань саме у міжнаціональному порівняльному аспекті.

Ключовим же для дослідників першого покоління було саме порівняльне питання, чи розвинуті західні суспільства різняться за притаманними їм зразками соціальної мобільності, її рівнем і напрямками, тобто за відкритістю і рівністю можливостей. На основі порівняльного аналізу таблиць мобільності, рівнів вхідної і вихідної абсолютної мобільності між категоріями занять батька і сина (нефізична праця, фізична праця, сільськогосподарська праця), але не відносних шансів на здійснення мобільності, дослідники дійшли висновку про подібність моделей соціальної мобільності в західних країнах, висновку, який згодом наукова спільнота визнала некоректним, таким, що не може бути доведеним шляхом аналізу рівнів абсолютної, а не відносної мобільності. Проте по суті відповідь першого покоління дослідників на ключове дослідницьке питання загалом підтвердили і довели представники третього покоління, коли стало можливим вимірювання саме відносної міжгенераційної мобільності. Значно більша наукова заслуга першого покоління дослідників соціальної стратифікації і мобільності полягає у заснуванні 1950 року і підтримці активної діяльності присвяченого соціальній стратифікації і мобільності дослідницького комітету Міжнародної соціологічної асоціації (ISA Research Committee on Social Stratification and Mobility (RC28)).

Основне дослідницьке питання другого покоління дослідників соціальної стратифікації і мобільності вкрай різниться від сформульованого попередниками. Центр уваги зміщується на аналіз того, як відбувається міжгенераційна передача статусу, як прямий вплив статусу (заняття) батька на статус (заняття) сина співвідноситься з впливом інших чинників, як-от освіта батька, рівень здобутої сином освіти, його перша зайнятість, місце проживання протягом дитинства й юності тощо. Культові фігури другого покоління – американські науковці П. Блау і О. Данкен, які запровадили у соціології і нині використовувані в оригінальному чи модифікованому вигляді шкали і моделі, зокрема, шкалу престижу занять, соціально-економічний індекс (SEI), модель досягнення статусу на основі лінійного регресійного моделювання [124]. Це був зовсім новий для дослідницької галузі підхід, який уможлилював вимірювання впливу приписаних характеристик індивіда на досягнуті ним статуси освіти і зайнятості. Емпіричне підтвердження одержало припущення про ключову

роль освіти в процесах досягнення статусу, коли освіта є механізмом як соціальної мобільності (досягнення відмінного від батькового статусу), так і соціального відтворення (досягнення такого самого, як і в батька, статусу). Згодом Д. Трейман (D. Treiman) дає переконливу емпірично обґрунтовану відповідь на вперше порушене ще попередниками питання про міру подібності ієрархій престижу занять в різних країнах [287], а опрацьована ним з колегами Стандартна міжнародна шкала престижу занять (Standard International Occupational Prestige Scale (SIOPS)) визнається як валідний інструмент для порівняльного аналізу.

Проте порівняльний аспект досліджень дещо відходить на другий план, оскільки в різних країнах науковці могли включати до моделі досягнення статусу відмінні чинники, що унеможливлювало масштабні порівняльні дослідження. Згодом національні моделі досягнення статусу були емпірично обґрунтовані для багатьох країн, у тому числі соціалістичних/постсоціалістичних, у переліку яких України наразі немає. Лише на зламі століть Д. Трейману та Г. Ганзебуму (H. Ganzeboom) вдалося надати широкої порівняльної перспективи дослідженням досягнення статусу внаслідок накопичення даних 331 вибіркового дослідження, проведеного в 42 країнах між 1937 і 2003 роками, що можна вважати досягненням фактично четвертого покоління дослідників, оскільки один з акцентів було зроблено на зумовленості процесів досягнення статусу зайнятості чинниками економічного розвитку та політичних режимів [178].

«Спровоковані» появою книги П. Блау і О. Данкена дослідження і моделювання опосередкованості різними чинниками процесу досягнення статусу привели до тимчасового відсунення на задній план важливої перспективи бачення суспільства з погляду міри рівності можливостей і його відкритості, перспективи давньої, як і самі емпіричні дослідження соціальної мобільності [230]. Повернення до такої перспективи стало виразною особливістю науковців умовно виокремленого третього покоління, яке формується наприкінці 1970-х років паралельно з науковою діяльністю попередників, що активно триває.

На передній план знову висувається ключове для дослідників першого покоління запитання: як і чим відрізняються моделі міжгенераційної соціальної мобільності в індустріально розвинених країнах, чи з часом відбувається рух у напрямку більшої соціальної відкритості? Щоб одержати відповідь на це запитання, представни-

кам третього покоління вдалося розв'язати складне завдання, як відділити структурні впливи на мобільність, зумовлені змінами в соціальній структурі, від «чистої» (net) або обмінної мобільності, тобто відокремити і виміряти відносні шанси на мобільність між вихідцями з різних соціальних класів. Це вдалося завдяки застосуванню лог-лінійних і лог-мультиплікативних моделей аналізу таблиць мобільності [156; 199; 301].

Іноді третє покоління дослідників називають поколінням CASMIN за аббревіатурою назви дослідницького проекту *Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations* (Порівняльний аналіз соціальної мобільності в індустріальних суспільствах), організаторами якого були Дж. Годлторп, В. Мюллер (W. Müller) та Р. Еріксон. Відповіді на основне та низку інших дослідницьких питань викладені нижче як емпіричні узагальнення результатів діяльності третього і частково четвертого поколінь дослідників соціальної стратифікації й мобільності.

Поділ на третє і четверте покоління зумовлений радше суттєвим розширенням дослідницької тематики, особливо щодо макросоціальних чинників соціальної нерівності й мобільності, та долученням до галузі молодих дослідників на тлі продовження основних традицій і діяльності представників третього покоління. На адресу останніх висловлювався закид щодо суттєвого звуження дослідницького поля [176, с. 288], залишення поза увагою порушуваних ще попередниками питань впливу на режими і наслідки соціальної мобільності ширшого інституційного оточення. Ключові для попередніх поколінь дослідників питання, якою мірою, як саме і за яких умов процеси соціальної мобільності й досягнення статусу різняться за відмінного соціального контексту, залишаються, але відновлюється і посилюється увага до інституційної зумовленості вказаних процесів, зокрема, як освітні та статусні досягнення індивідів опосередковуються структурними рисами системи освіти, ринку праці, моделями розподілу і перерозподілу економічних ресурсів, загальним рівнем економічного розвитку, типом політичної системи та зміною політичних режимів тощо. Питання, як нерівність і соціальна мобільність індивідів зумовлюється соціальним оточенням, наразі стало основним для четвертого, а частково і представників третього покоління дослідників. Пошук відповідей, теоретично та емпірично обґрунтованих, триває, про що детальніше йтиметься у наступному підрозділі.

Чи можливий у соціології прогрес?

«Прогрес у соціології: випадок дослідження соціальної мобільності» – під такою назвою відомий британський дослідник Дж. Голдторп нещодавно опублікував статтю [191], у якій, як зрозуміло з самої назви, однозначно ствердно відповідає на запитання, чи можливий у соціології прогрес? Чи можливо продемонструвати кумулятивне зростання соціологічного знання і розуміння? Якщо погодитися з узагальненою оцінкою Дж. Голдторпа півстолітньої діяльності соціологів на ниві дослідження соціальної мобільності, такий прогрес у певному сенсі можна задокументувати, беручи до уваги дані, концепції та аналітичні підходи, а також емпіричні результати.

Дані. Перші інтерпретації мобільності П. Сорокіним ґрунтувалися на даних водночас обмежених і вельми неоднорідних. Це оцінки істориками рівнів та моделей різних форм мобільності у різних суспільствах минулого на основі фрагментарних джерел, доповнені тогочасними дослідженнями переважно мобільності до бізнесової, політичної тощо еліти. Якщо відштовхуватися від такого початку, то суттєвий прогрес досягнуто в соціології соціальної мобільності щодо даних з огляду на їхню якість та об'ємність (coverage), масштаб спостереження за процесом мобільності.

Зростання об'ємності даних означає, що принаймні в економічно розвинутих суспільствах дані про соціальну мобільність дедалі частіше одержуються внаслідок проведення репрезентативних для населення досліджень. Першим вважають дослідження Д. Гласа у Великій Британії [273]. Пізніше в різних країнах з певною періодичністю повторюються загальнонаціональні крос-секційні дослідження, що уможливило накопичення чималих баз даних як підґрунтя для виявлення основних тенденцій соціальної мобільності. Такі дані постійно доповнюються результатами панельних опитувань та досліджень окремих вікових когорт, що суттєво покращує бачення основних тенденцій та причинних механізмів процесу мобільності. Що ж до якості даних, то відбулися суттєві зрушення у їхній надійності та порівнянності з огляду на міжнародні крос-національні дослідження мобільності протягом останніх десятиліть. Опрацьовані з цією метою шкали занять і класифікації, насамперед класова схема EGP [156], сприяли накопиченню великого масиву надійних даних щодо соціальної мобільності у різних країнах.

Концепції та аналіз. У дослідженнях соціальної мобільності значну увагу приділяють концептуальному контексту. Йдеться про те, чи має мобільність визначатися і вимірюватися в термінах ієрархії престижу занять або соціально-економічного статусу, а чи, як альтернатива, в термінах позицій, виокремлюваних в межах класової структури чи структури занять [191, с. 61]. Хоча прихильність різних дослідників до альтернативних концептуальних підходів і далі відтворюється, але наразі досягнуто суттєвої згоди, що, по-перше, різні підходи більшою чи меншою мірою прийнятні для розв'язання різних завдань, по-друге, одержані в межах різних концептуальних контекстів емпіричні результати різняться скоріше деталями, аніж важливими засадничими характеристиками.

Дж. Голдторп убачає суттєвий прогрес у самому аналізі міжгенераційної мобільності, коли йдеться про переходи між «походженнями» та «належностями» індивідів, а не просту перспективу життєвого шляху. Відбулися значні зрушення у способах осмислення соціальної мобільності. Спочатку перехід від аналізу стандартних таблиць мобільності шляхом підрахунку відсоткових значень рівнів вхідної і вихідної мобільності до аналізу процесів досягнення статусу з застосуванням регресійних моделей. Пізніше запровадження лог-лінійного моделювання уможливило аналіз стандартних таблиць мобільності з погляду розрізнення абсолютних та відносних рівнів мобільності.

Емпіричні результати. Тут прогрес найкращим чином виявляється у встановленні низки емпіричних регулярностей щодо мобільності, насамперед міжгенераційної, які спостерігаються у доволі широких межах інституційних та культурних контекстів [191, с. 64]. Серед найважливішого виявлено те, що, по-перше, ендегенні режими мобільності, тобто рівні відносної мобільності, тривалий час залишаються доволі стабільними в межах національних суспільств, лише незначно змінюючись протягом багатьох десятиліть. Емпірично фіксовані зміни в напрямку швидше зростання, аніж зменшення можливостей мобільності, у більшості країн обмежуються певним періодом чи віковою когортою і не мають характеру односпрямованого, постійно відтворюваного руху.

По-друге, ендегенні режими мобільності також демонструють високий рівень крос-національної подібності, зокрема щодо загальних тенденцій відносної мобільності. Незначну емпіричну підтримку мають твердження про національну винятковість окремих країн

з огляду на помітно вищі або нижчі рівні мобільності чи відкритості суспільств. Водночас наявні крос-національні відмінності ендегенних режимів мобільності швидше зумовлені інституційними чи культурними чинниками, або ж історичними особливостями окремих країн, аніж загальними соціетальними процесами, як-от індустріалізація, модернізація чи тип політичної системи.

По-третє, з огляду на попередні висновки, зазвичай суттєві часові та крос-національні відмінності рівнів абсолютної мобільності слід розглядати як переважно структурно зумовлені, тобто як зрушення в розподілі населення між статусними чи професійними категоріями або ж класами, щодо яких і визначається мобільність.

По-четверте, в усіх сучасних суспільствах найважливішим опосередковуючим чинником міжгенераційної мобільності виявляються освітні досягнення індивіда. Інші дотичні індивідуальні характеристики на кшталт рівня IQ чи мотивації і зусиль значною мірою виявляються через освітні досягнення. Водночас жодне суспільство не є насправді меритократичним у сенсі того, що соціальне походження і належність статистично незалежні між собою, якщо контролюються «меритократичні» змінні, як-от освіта, рівень IQ чи мотивація. Це означає, що прямий вплив походження залишається. Більше того, опосередковуюче значення освіти для мобільності не збільшується стабільно протягом часу. Зв'язок між походженням та освітніми досягненнями якщо й виявляє тенденцію до послаблення, то дуже повільну. З іншого боку, нещодавні дослідження фіксують тенденцію до певного послаблення, а не посилення зв'язку між освітою та соціально-професійною належністю.

По-п'яте, у зв'язках між походженням, освітою та належністю наявний суттєвий ефект взаємодії. Зв'язок між походженням і належністю виявляється слабшим на вищих освітніх рівнях, аніж нижчих. Інакше кажучи, освітні досягнення і соціальна належність слабше пов'язані між собою для індивідів більш привілейованого походження.

Наведені емпіричні регулярності не варто сприймати як «залізні закони соціальної мобільності». Незважаючи на добру емпіричну обґрунтованість, вони, вочевидь, можуть мати часові й просторові обмеження.

Теорія. Після відомих зусиль П. Сорокіна, аж до 1960-х років не здійснювалися спроби трактувати емпіричні результати досліджень соціальної мобільності з погляду соціологічних теорій.

Проте згодом соціальна мобільність стала однією з головних тем, до якої зверталися представники соціологічної теорії, яка домінувала на той час, – макросоціологічного функціоналізму. Щодо соціальної мобільності, теоретично припускалася і обґрунтовувалася потреба якомога повнішого використання людського потенціалу чи ресурсів, незалежно від того, де вони локалізовані у соціальній структурі. Вважалося, що задоволення цієї потреби спонукає, з одного боку, до експансії і реформування освітніх інституцій з метою збільшення освітніх можливостей, а з іншого, до зростаючої важливості освітніх досягнень і кваліфікацій як основи відбору на ринку праці. Відповідно до цього змінюватимуться й режими мобільності, насамперед слабшатиме зв'язок між походженням та належністю індивідів, суспільства рухатимуться у бік відкритості й меритократичності. Послаблення домінуючих позицій функціоналізму відбувалося на тлі появи зазначених вище емпіричних висновків щодо стійких до змін ендегенних режимів мобільності та зв'язків між походженням, освітніми досягненнями й мобільністю.

На зламі століть активізувалися спроби теоретичного обґрунтування емпіричних регулярностей щодо мобільності. Відбувається переорієнтація від пояснення режимів мобільності винятково на макрорівні, виходячи з потреб соціальних систем, до пояснення з урахуванням мікрочинників, тобто загальних наслідків зумисних чи незумисних, цілеспрямованих дій індивідів. Ідеться про теоретичне обґрунтування режимів мобільності в напрямку від мікродій і взаємодій до макропроцесів, про пояснення рівнів і моделей мобільності в термінах індивідуальних та сімейних «стратегій освіти й мобільності» з урахуванням досі практично нехтуваної ролі роботодавців та їхніх стратегій найму і просування працівників [191, с. 67–68].

В основі нового теоретичного підходу до обґрунтування соціальної мобільності лежить певна модифікація теорій раціональної дії. Більшість соціологічних варіацій теорії соціальної дії передбачають, що індивіди і спільноти як соціальні актори загалом діють раціонально у широкому сенсі, основну увагу фокусуючи на агрегованих наслідках сукупності індивідуальних дій і взаємодій. Теорія соціального вибору стає одним з основних напрямів теоретичних інтерпретацій результатів статистичного аналізу даних щодо соціальної мобільності для спільноти сучасних дослідників цього яви-

ща, і провідну роль тут Дж. Голторпа вважають незаперечною [127; 187; 188; 189; 218].

Таким чином, протягом трохи більше як півстоліття в галузі дослідження соціальної мобільності відбувся помітний прогрес. На думку належних до цієї галузі дослідників [191; 208], науковому поступу сприяв насамперед інституційний контекст досліджень. Хоча науковці належали до різних національних інституцій, від університетів до статистичних бюро, дослідження соціальної мобільності протягом роботи усіх поколінь дослідників перебували під впливом міжнародної співпраці й обміну в межах і під егідою 28-го дослідницького комітету з соціальної стратифікації і мобільності (RC28) Міжнародної соціологічної асоціації. Започатковані в межах цього комітету дослідницькі традиції систематично відтворюються і поглиблюються науковцями, які переважно залишалися вільними від впливу періодичних хвиль інтелектуальної моди – від структуралістського марксизму і радикального фемінізму до постмодернізму. Постійна спрямованість на пошук нових аналітичних підходів і методів аналізу уможливили виявлення основних емпіричних регулярностей і тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності в різних країнах.

Основні емпіричні узагальнення

Серед двох десятків емпіричних узагальнень, які безпосередньо чи опосередковано стосуються міжгенераційної мобільності й освітньої нерівності і вважаються суттєвим внеском до розширення знання про соціальну стратифікацію і мобільність представників третього–четвертого поколінь, зупинимось на найважливіших.

Виявлена в різних країнах та часових проміжках певна варіативність моделей соціальної мобільності не спростовує наявності основного однакового для всіх зразка. Одне з завдань засновників дослідницького комітету RC28 полягало у виявленні й вимірюванні величини міжнаціональних відмінностей соціальної мобільності, оскільки було припущення, що різні країни можуть суттєво różнитися зразками і рівнями соціальної мобільності, виходячи з їхніх історичних, економічних, політичних, демографічних тощо відмінностей. Проте вже одна з перших масштабних спроб такого порівняння дев'яти розвинених країн (Сполучені Штати Америки, Феде-

ративна Республіка Німеччина, Швеція, Японія, Франція, Швейцарія, Данія, Велика Британія, Італія), представлена у монографії С. Ліпсета й Р. Бендікса [232], довела протилежне: відмінності виявилися незначними як в аспекті міжнаціональних, так і міжчасових порівнянь, а Сполучені Штати не становлять відкритіше з погляду соціальної мобільності суспільство, аніж європейські країни з їхньою багатовіковою історією та культурними традиціями нерівності. Вказані автори доходять обережного висновку, що «...загальна модель соціальної мобільності виявляється значною мірою подібною в індустріальних суспільствах різних Західних країн. ...Оскільки низці країн, щодо яких ми маємо дані, притаманні відмінні рівні економічного розвитку, але порівнянні рівні соціальної мобільності, наше попереднє пояснення полягає в тому, що соціальна мобільність суспільств стає відносно високою, коли індустріалізація, а відповідно й економічний розвиток досягають певного рівня» [232, с. 13]. Узагальнення робилися на ґрунті відсоткових показників соціальної належності синів різного походження, диференційованих найпростішим чином: заняття нефізичної, фізичної та сільськогосподарської праці без перевірки статистичної значущості відмінностей. Ішлося про результати досліджень винятково рівнів абсолютної соціальної мобільності, а не відносної. Майже через чверть століття перевірка дослідниками статистичної значущості відмінностей виявила суттєві розбіжності між дослідженими С. Ліпсетом та Р. Бендіксом країнами, які пояснювалися насамперед історичними та політичними відмінностями, а також відмінностями в структурі зайнятості країн приблизно однакового рівня індустріального розвитку [230, с. 425].

Як зазначено раніше, з початком 70-х років у соціології соціальної мобільності відбувається поступове повернення до міжнаціональних порівняльних досліджень. Одними з перших оприлюднено результати порівняння міжгенераційної соціальної мобільності в США та Австралії, які свідчать про суттєво відмінні рівні абсолютної мобільності в цих двох країнах, але спільний для них рівень мобільності відносної, вимірюваної за допомогою лог-лінійного моделювання [172]. Д. Фезерман (D. Featherman), Ф. Джонс (F. Jones) та Р. Хаузер (R. Hauser) висловлюють припущення про подібність відносної соціальної мобільності в індустріальних країнах із ринковою економікою та нуклеарною сім'єю на тлі можливих варіацій мобільності абсолютної. Це припущення за першими літерами прізвищ

авторів стає відомим як FJH-гіпотеза, а лог-лінійна модель, яка їй відповідає, одержує назву «Common social fluidity» («Спільна соціальна рухливість»), або скорочено CmsF.

Одна з перших перевірок трьома іншими дослідниками – Дж. Голдторпом, Р. Еріксоном та Л. Портокаро – FJH-гіпотези за даними щодо Англії, Франції та Швеції виявила, що в усіх країнах класова належність індивідів безумовно залежить від їхнього соціального походження, проте сила зв'язку між соціальним походженням та належністю різна: в Англії та Франції майже ідентична, а от у Швеції суттєво слабша [154]. Колективні зусилля міжнародної спільноти дослідників щодо міжнаціональних порівнянь мобільності найповніше втілюються у згадуваному вище проекті CASMIN, насамперед пов'язаному з іменами Дж. Голдторпа й Р. Еріксона. Порівняння абсолютної та відносної соціальної мобільності охоплюють дедалі ширше коло країн, як капіталістичних, так і на той час соціалістичних, що лише посилює впевненість у емпірично підтвердженому висновку, що країни дещо різняться силою зв'язку між походженням і належністю (або, інакше, відкритістю суспільства), але усім притаманний подібний зразок такого зв'язку, схожа модель відносної мобільності (європейськими країнами–учасниками проекту CASMIN були Велика Британія (окремо Англія та Уельс, Шотландія, Північна Ірландія), Франція, Федеративна Республіка Німеччина, Угорщина, Ірландія, Польща, Швеція). Задля вимірювання і порівняння величини зв'язку між походженням і належністю Дж. Голторп та Р. Еріксон [156], а також американський дослідник Ю. Ксі (Y. Xie) [301] обґрунтовують можливість використання ще однієї лог-мультиплікативної моделі «Model on uniform difference», або скорочено Unidiff, яка згодом стає широко застосованою для дослідження міжнаціональних та міжчасових порівнянь відносної міжгенераційної соціальної мобільності (докладніше про моделі мобільності йтиметься у наступному розділі).

Загальний висновок Дж. Голдторпа і Р. Еріксона сформульований таким чином: «Ми не знайшли жодного підтвердження загальної і постійної тенденції щодо більшого рівня як мобільності загалом, так і соціальної рухливості в межах досліджених суспільств; жодного підтвердження, що рівні мобільності, абсолютної чи відносної, змінюються у якомусь постійному напрямку, як і підтвердження, що ці рівні виявляють тенденцію з часом бути подібнішими між країнами» [156, с. 102]. В різних країнах рівні абсолютної

мобільності демонстрували не наявність односпрямованої тенденції змін, а постійні флуктуації (відхилення, коливання) різного розмаху від однієї вікової когорти до іншої. Хоча досить обережно дослідники вказують на певну тенденцію до зближення (конвергенцію) рівнів мобільності у тому розумінні, що для найстарших вікових когорт різних країн розмах абсолютної мобільності був більшим, аніж для наймолодших. Усім країнам, а кожна досягла певного рівня індустріального розвитку, притаманне скорочення міжгенераційної імобільності в межах пов'язаних із сільськогосподарською діяльністю класів і входження вихідців із цих класів до класу фізичної праці в промисловості, а разом з вихідцями з останнього відбувалося певне зростання мобільності до службових класів. Виявлені ж дослідниками рівні відносної мобільності загалом характеризувалися як суттєво стабільні. Хоча певні зрушення в окремих країнах фіксувалися, проте вони не були односпрямованими, і, що значно важливіше, мали дуже невеликий розмах, тож скидалися швидше на незначні коливання, аніж суттєві флуктуації. Лише одна країна – Швеція – демонструвала поступовий рух до більшої відкритості суспільства, тобто порівняно слабший зв'язок між соціальним походженням і належністю серед представників молодших вікових когорт, що вже на той час пояснювалося як наслідок тривалого соціал-демократичного урядування. В назві монографії Дж. Голдторпа і Р. Еріксона («The Constant Flux») [156] образно втілено основну ідею/висновок дослідження – постійність нерівності з незначними коливаннями, постійний потік нерівності у сенсі нерівності можливостей. Очевидно, нерівний розподіл соціальних ресурсів і влади у суспільстві настільки пронизує соціальну структуру і відносини, що веде до практично незмінного рівня нерівності можливостей.

У двох залучених до проекту CASMIN соціалістичних на той час країнах – Польщі й Угорщині – науковці не виявили жодних особливостей і відмінностей від вказаних загальних тенденцій мобільності, що уможливило висновок про відсутність «соціалістичного режиму мобільності» як окремого типу.

Хоча дослідницький проект CASMIN як такий був завершений ще у 1980-ті роки, однак він мав тривале неформальне продовження, оскільки протягом 1990-х та 2000-х років ще кілька десятків країн фактично приєдналися до проекту, оприлюднивши дані щодо стану і тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності, зокрема країни колишнього СРСР (Естонія, Росія), але не Україна.

На кінець ХХ століття дослідження міжгенераційної соціальної мобільності залишаються в центрі уваги європейських соціологів, у тому числі колег із колишніх соціалістичних країн, для яких інтерес до дослідження мобільності актуалізувався у зв'язку з переходом від соціалізму до капіталізму. Остання ґрунтовна колективна монографія європейських дослідників, присвячена соціальній мобільності в Європі між 1970 та 2000 роками, ґрунтується на результатах 117 досліджень і охоплює детальний аналіз тенденцій абсолютної та відносної мобільності в таких країнах: Західна Німеччина, Франція, Італія, Ірландія, Велика Британія, Швеція, Норвегія, Польща, Угорщина, Нідерланди, Ізраїль [274]. Для останньої чверті минулого століття дослідники вже чітко зафіксували суттєвий тренд до зближення (конвергенції) рівнів абсолютної мобільності у вказаних країнах, зумовлений значно більшим уподібненням класової структури, завдяки зменшенню класів зайнятості сільськогосподарською працею, а також фізичною працею загалом, особливо некваліфікованою, та повсюдним збільшенням зайнятості розумовою працею різного рівня кваліфікованості. Відмінності класової структури країн, рівні висхідної і низхідної абсолютної мобільності виявилися значно меншими в 1990-ті роки, аніж двадцятьма роками раніше [131; 132]. Висловлений С. Ліпсетом майже півстоліття тому обережний висновок про суттєву подібність загальної моделі соціальної мобільності в індустріальних суспільствах різних західних країн виявився значно ближчим до реальності лише наприкінці ХХ століття.

Виявлені європейськими соціологами тенденції відносної мобільності загалом трактують неоднозначно. Висновок про загальну тенденцію, за окремими винятками, до збільшення соціальної рухливості європейських суспільств ґрунтується на досить неоднорідних результатах національних досліджень і, очевидно, потребуватиме переконливіших доказів за даними наступних досліджень. Постійні коливання рівнів відносної мобільності тривають без чіткої і однозначної тенденції до конвергенції. Певне збільшення соціальної відкритості суспільства виявлене для чоловіків і жінок у Франції, Нідерландах і Швеції. Для окремих вікових когорт збільшення рухливості зафіксоване в Угорщині, Ірландії (лише для чоловіків) та Польщі (лише для жінок). Німеччині й Великій Британії притаманна стабільність відносної мобільності. Загалом же на кінець 1990-х років для чоловіків найсильнішим зв'язок між класом

походження та класом належності виявився в Ірландії, Франції, Італії та Німеччині, дещо слабшим – у Великій Британії, ще слабшим – у Швеції, Норвегії, Польщі, Угорщині й Нідерландах, а найвідкритішим для мобільності чоловіків виявилось ізраїльське суспільство [131, с. 60]. Для жінок найменш структурно відкритими країнами вважаються Франція і Німеччина, а відносно рухливішими – Швеція, Нідерланди, Польща та Велика Британія [131, с. 73]. Колишні соціалістичні країни Польща й Угорщина виявилися загалом відносно відкритішими, аніж низка західноєвропейських країн.

Гендерна сегрегація зайнятості має універсальний характер, що не виключає певної варіативності зразків. В усіх досліджених щодо міжгенераційної соціальної мобільності суспільствах існують суттєві відмінності у сферах зайнятості та професійній належності чоловіків і жінок, а також конкретних видах роботи в межах професій і робочих місць. Проте суспільства різняться поширеністю та окремими характеристиками гендерної сегрегації зайнятості. Ще більшою мірою відрізняються моделі гендерної нерівності в різних країнах. Гендерні відмінності соціально-професійної належності чоловіків і жінок особливо помітні на тлі відсутності гендерних відмінностей у їхньому соціальному походженні, адже і хлопчики, і дівчатка народжуються в усіх класах і стратах суспільства. Тому гендерна сегрегація зайнятості, гендерні відмінності в професійній належності розглядаються як основне, якщо не єдине джерело відмінностей щодо соціальної мобільності чоловіків і жінок.

Жінки і мобільність. Представники першого і частково другого поколінь дослідників соціальної стратифікації й мобільності обґрунтовували висновки та узагальнення з використанням результатів емпіричних досліджень, респондентами яких були винятково чоловіки, а в основі міжгенераційної соціальної мобільності лежало порівняння класової чи статусної належності синів і батьків (чоловіків). Відсутність жінок у дослідженнях стратифікації й мобільності пояснювалася їхньою значно меншою зайнятістю на ринку праці, опосередкованістю їхнього становища в суспільстві статусною належністю чоловіків чи батьків [62]. Проте остання чверть минулого століття відзначається швидким зростанням кількості жінок, які здобувають вищі рівні освіти та посідають найрізноманітніші статуси зайнятості на ринку праці, від некваліфікованої до висококваліфікованої праці професіоналів та управлінців. Паралельно у розвинених західних суспільствах розгортається так звана друга хвиля

фемінізму, а в соціально-гуманітарному знанні, і в соціології та-кож, – феміністичні й гендерні студії.

Друга хвиля фемінізму початку 1970–1980-х років для класового аналізу в соціології ознаменувалася початком тривалої дискусії щодо гендерної нерівності та визначення класової позиції чоловіків і жінок у суспільстві. Власне суть дискусії стосувалася переважно жінок і їхнього місця в класовому аналізі та стратифікаційних дослідженнях. До цього часу в західній соціології панувала емпірична конвенція, відповідно до якої одиницею класового аналізу є родина (домогосподарство), а жінка належить до тієї самої класової позиції, що і голова домогосподарства – чоловік. Така конвенція відби-вала домінуючу тенденцію поділу праці між статями, коли публічна трудова сфера діяльності належала чоловікам, а домашня внутріш-ньосімейна – жінкам. Конвенційна модель цілком відповідала фак-тичній перевазі чоловіків на ринку праці й у структурі зайнятості аж до середини ХХ століття у розвинутих капіталістичних країнах. Жінки були повноправними членами суспільства, однак залишали-ся переважно невидимими для класового аналізу.

Після Другої світової війни ситуація на ринку праці почала іс-тотно змінюватися, оскільки частка жінок, що здобувають освіту, насамперед професійну, і працюють поза домом, неухильно збіль-шувалася. Проблематичним і не завжди обґрунтованим виявилось визначення класових позицій працюючих жінок опосередковано через класову належність близьких їм чоловіків, а не безпосеред-ньо, виходячи з їхнього власного статусу зайнятості. Тим більше, що серед зайнятого населення завжди є визначена кількість самот-ніх жінок і матерів-одиначок на чолі домогосподарств, які, за логі-кою конвенційного підходу, взагалі випадають із системи соціаль-ної стратифікації.

Один із ключових дослідників третього покоління Дж. Голдторп залишається прихильником конвенційного підходу, вважаючи оди-ницею класового аналізу сім'ю, а не індивіда, оскільки члени однієї сім'ї поділяють ресурси, стиль життя, цінності й соціальні зв'язки. Класова позиція сім'ї може визначатися відповідно до класової на-лежності глави домогосподарства, яким у переважній більшості ви-падків є чоловік. Ставши об'єктом критики й обвинувачень в інте-лектуальному сексизмі з боку соціологів-феміністок, Дж. Голдторп продовжує емпірично доводити достовірність конвенціональної моделі, використовуючи результати досліджень міжгенераційної

мобільності чоловіків і жінок, електоральної поведінки і політичних орієнтацій [156; 184; 185]. Дж. Голдторп з колегами не заперечує присутності жінок як повноцінних працівників на ринку праці, але їх менш привілейоване, порівняно з чоловіками, становище, нижчі статуси зайнятості і, відповідно, триваюча залежність від чоловіків тільки підтверджують правильність вибору сім'ї як основної одиниці стратифікації. Оскільки члени сім'ї, що живуть разом, розділяють однакові матеріальні умови і життєві шанси, то спосіб життя жінки, її «класова доля» більшою мірою залежатиме від статусу зайнятості чоловіка, аніж її власного. До того ж зв'язок жінок із ринком праці слабший через тривалі перерви в роботі, пов'язані з народженням і вихованням дітей, а також часткової, а не повної зайнятості [182]. В межах конвенційного підходу передбачається, що рівень освіти, класова чи статусна належність батька впливатиме на освітні здобутки і соціальну належність дітей. Материнська складова соціального походження не матиме самостійного чи додаткового впливу.

Критикуючи конвенційний підхід, дослідники, насамперед феміністично зорієнтовані дослідниці, пропонували використовувати індивіда, а не сім'ю як одиницю стратифікаційного аналізу, стверджуючи, що індивідуальна класова позиція як чоловіків, так і жінок має бути в центрі уваги емпіричних досліджень соціальної стратифікації й мобільності [106; 144; 278; 281; 296]. Індивідуальний підхід передбачає, що кожен з батьків впливає на освітню і соціальну належність дітей. Хоча класова й освітня належність матерів усе ще рідко враховується у дослідженнях соціальної мобільності, прихильники індивідуального підходу все-таки досягли своєї основної мети – зробити жінок видимими в соціології, а гендерна нерівність стала важливою галуззю соціологічних досліджень.

У рамках індивідуального підходу було порушено вельми актуальну й нині проблему визначення соціального статусу жінок, які не мають оплачуваної зайнятості, але виконують різноманітну роботу з ведення домашнього господарства. Розглядаючи таких жінок як особистостей, а не «придатків» до класового положення чоловіків, найрадикальнішою є пропозиція соціологів-феміністок вважати цих жінок окремим класом, який виконує дуже важливу роботу щодо соціального відтворення в рамках особливого типу соціального виробництва – патріархального, що існує в будь-якій суспільстві паралельно з загальновідомим капіталістичним способом ви-

робництва [144; 296]. Звідси дискусійна ідея про двоїсте класове становище сімейних жінок і чоловіків: перша складова заснована на їхньому професійному статусі зайнятості, а друга – на статусі дружин як працюючих домогосподарок і чоловіків – споживачів результатів внутрішньосімейної праці.

Під впливом феміністської критики методологічні підходи прихильників сім'ї як одиниці класового аналізу були дещо модифіковані, щоб уникнути найочевидніших недоліків конвенційного підходу. Колега Дж. Голдторпа шведський соціолог Р. Еріксон [155] запропонував неоконвенційний, або домінантний підхід, підтриманий пізніше і Дж. Голдторпом. Використовуючи дані досліджень позиції сім'ї в системі соціальної стратифікації, Р. Еріксон пропонує враховувати статус зайнятості обох членів подружжя, але класову належність родини визначати за тим із членів подружжя, хто має вищий соціально-економічний статус, тобто стоїть вище в послідовності впливу на ринкову ситуацію сім'ї. У більшості випадків статус зайнятості чоловіка виявляється вищим, ніж статус зайнятості жінки, але, на відміну від класичного конвенційного підходу, домінантний дає змогу жінкам бути повноцінними главами домогосподарств там, де немає чоловіків, а також визначати класову позицію сім'ї у разі посідання вищого, ніж партнер-чоловік, статусу зайнятості.

Незважаючи на здавалось би істотну відмінність, домінантна модель визначення класової належності сім'ї за своїми емпіричними результатами майже не відрізняється від конвенційної, оскільки порівняно незначна меншість жінок, за даними Р. Еріксона і Дж. Голдторпа, займають домінуючі позиції [156]. Проте концептуально домінантна модель відрізняється від конвенційної в одному дуже істотному аспекті: передбачається, що статус зайнятості важливіший, аніж гендер у визначенні класової позиції сім'ї, і жінка зовсім не обов'язково втрачає свою класову належність, виходячи заміж за людину нижчого соціального статусу [278]. Опоненти ж критикують домінантний підхід за створення тільки видимості врахування соціально-класової позиції жінок. Теоретично останні мають рівні з чоловіками можливості визначати класове положення сім'ї, але практично заміжні жінки в переважній більшості випадків продовжують «приписуватися» до класового положення чоловіків [200].

Ще одним підходом до визначення соціально-класового статусу сім'ї з урахуванням позиції обох членів подружжя є об'єднаний

(joint) [201; 278], у рамках якого дослідницьке завдання полягає в тому, щоб сконструювати емпірично обґрунтовані соціально гомо- і гетерогенні типи сімей, що однаковою мірою представляють статуси зайнятості і чоловіка, і дружини. Наприклад, сім'я може бути «класово гомогенною», «класово сумісною», «класово змішаною» і «класово протилежною» [196]. Пропонується враховувати дистанцію між соціально-економічними статусами батька і матері. Передбачається, якщо статусні позиції батьків суттєво різняться, то діти, ймовірно, займатимуть середні між батьком і матір'ю статусні позиції. Такий підхід найбільшою мірою є дискусійним і значно рідше застосовується в соціологічних дослідженнях.

Статусні порівняння синів із батьками, а дочок із матерями відповідають статеврольовій моделі соціального відтворення і мобільності, в межах якої передбачається сформована в процесі соціалізації більша рольова орієнтація дівчат на матерів, а хлопців на батьків. До того ж горизонтальна і вертикальна сегрегація галузей освіти й ринку праці залишається притаманною суспільству, незважаючи на постійну зміну поколінь.

Таким чином, конвенційний підхід до визначення класової належності жінок, який тривалий час домінував у галузі соціальної стратифікації і мобільності, протягом останніх десятиліть був поставлений під сумнів, але теоретична і методологічна обґрунтованість альтернативних підходів також залишається суперечливою, прийнятною для одних дослідників і непринятною для інших. У той же час колеги Дж. Голдторпа спробували і не безуспішно обґрунтувати можливість використання класової схеми EGP для застосування індивідуального підходу, тобто визначення класової належності чоловіків і жінок, виходячи з їхнього власного професійного заняття і статусу зайнятості [165]. Такий підхід вочевидь цілком прийнятний і для України, де жінки, на відміну від більшості західних країн, уже давно становлять половину всієї робочої сили країни, дещо навіть випереджаючи чоловіків за рівнем здобутої загальної середньої та професійної освіти.

Незважаючи на дискусію щодо цілої низки гендерно зумовлених питань у сучасному класовому і стратифікаційному аналізі, яка й досі триває, в дослідженнях міжгенераційної соціальної мобільності фактично науковою нормою стали аналіз та інтерпретація даних окремо для чоловіків і жінок, про що переконливо свідчать публікації низки сучасних дослідників, а також остання з фундаментальних

для галузі соціальної мобільності колективна монографія європейських дослідників [274]. Соціальна мобільність жінок стає не лише додатковим компонентом до соціальної мобільності чоловіків, а й безпосереднім предметом національних і порівняльних досліджень [107; 169; 231; 254; 275; 279].

Численні порівняння рівнів мобільності серед чоловіків і жінок у різних країнах виявили, що внаслідок гендерної сегрегації зайнятості й дискримінації на ринку праці, рівні абсолютної міжгенераційної мобільності жінок значно поступаються відповідним рівням серед чоловіків. Однак відносні шанси класового відтворення чи міжгенераційної мобільності жінок різного соціального походження досить подібні до відповідних шансів чоловіків. Дослідження в різних країнах виявили, що модель однакової соціальної рухливості (CmSF) найкраще пояснює тенденції мобільності, притаманні обома гендерним категоріям. Якщо спостерігалися незначні відхилення від вказаної моделі, то вони пояснювалися переважно відмінностями в практиках успадкування власності й заняття серед класу дрібних власників і самозайнятих, у межах якого бізнес і капітал частіше успадковується синами, а дочки частіше переміщуються до категорій найманих кваліфікованих працівників розумової чи рутинної нефізичної праці [230]. Пізніші порівняльні дослідження міжгенераційної абсолютної і відносної мобільності серед чоловіків і жінок різних європейських країн підтвердили попередні висновки про те, що країни різняться рівнями соціальної рухливості, і ці відмінності практично однакові для чоловіків і жінок. Так само як і притаманні різним країнам часові тенденції динаміки соціальної рухливості, тобто, якщо суспільство стає більш відкритим чи закритим, то переважно однаковою мірою для індивідів обох гендерів [131], хоча трапляються й винятки, зокрема в Польщі, де протягом 1972–1994 років відносна мобільність серед чоловіків не змінювалася, а серед жінок зроста [236].

Аналіз тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності чоловіків і жінок зазвичай ґрунтується на порівнянні класової належності та рівня освіти синів і дочок з батьками-чоловіками, а не матерями. Значення матерів у процесах міжгенераційної мобільності переважно не досліджувалося, за винятком поодиноких випадків додаткового або основного порівняння класової належності жінок з матерями [262]. Останнім часом оприлюднено результати досліджень, які свідчать про важливу роль матерів у процесах соціально-

го відтворення дітьми класової належності чи здійснення ними соціальної мобільності [117; 221; 228].

Освіта становить основний чинник як висхідної мобільності, так і відтворення соціальної належності від покоління до покоління. Це емпіричне узагальнення набуває переконливе емпіричне підтвердження у знаменитій монографії П. Блау і О. Данкена «Американська професійна структура» [124]. Висловлене раніше припущення, що освіта сприяє або соціальній мобільності, або відтворенню, було спростовано і шляхом застосування регресійних моделей доведено, що освіта як визначальна для професійних досягнень індивіда може зумовлювати і посилювати як мобільність, так і відтворення. Оскільки більшість занять у сучасному суспільстві потребують певного рівня знань, формальної освітньої і кваліфікаційної підготовки, то існує відносно небагато можливостей прямого, а не опосередкованого освітою, впливу соціального походження на соціальну належність. Освітні досягнення індивіда зумовлюються не лише соціальним походженням, а й частково іншими, незалежними від походження чинниками. Образно кажучи, та частина освітніх досягнень, яка зумовлюється походженням, сприяє соціальному відтворенню, а та, що зумовлюється незалежними від походження чинниками, – соціальній мобільності.

Поряд із міжнаціональними порівняннями рівнів міжгенераційної класової і статусної мобільності, розгортаються міжнародні порівняльні проекти щодо освітньої нерівності й освітньої міжгенераційної мобільності, які нині стали невід'ємною складовою виявлення стану і динаміки міжгенераційної соціальної мобільності загалом, рівності можливостей і відкритості того чи того суспільства. Як результат міжнаціональних порівнянь, дослідники зазначають, що «роль освіти у класовому відтворенні й мобільності виявляється вражаюче подібною в індустріальних суспільствах» [211, с. 181].

Тенденції освітньої стратифікації сприятливіші для жінок. Народжені у першій половині ХХ століття чоловіки мали значно вищі освітні досягнення, аніж жінки. У більшості індустріально розвинених країн ситуація починає суттєво змінюватися в середині минулого століття після завершення Другої світової війни. Відстань освітніх досягнень між чоловіками і жінками стрімко скорочується, а наприкінці ХХ століття в низці країн освіченість жінок починає випереджати відповідні здобутки чоловіків. Дослідження гендерних аспектів динаміки освітньої нерівності охоплює низку явищ,

прямо чи опосередковано дотичних до процесів соціальної мобільності, зокрема гендерні відмінності грошових доходів і віддачі від освіти, взаємозв'язок освіти і шлюбної поведінки, освітню гомогамію подружніх пар, динаміку освітніх і професійних домагань жінок, особливості інвестування ресурсів батьками у своїх дітей тощо.

Клас по-різному впливає на освітні переходи. Американський соціолог Р. Маре (R. Mare) [237; 238] зауважив, що зв'язок між соціальним походженням та належністю виявляється як процес, що містить кілька переходів на шляху здобуття освіти. На кожному етапі здобуття освіти класове походження індивіда відіграє роль у прийнятті рішення, продовжувати навчання на вищому рівні чи ні. Ідея Р. Маре дала поштовх до розгортання низки порівняльних досліджень щодо впливу соціального походження під час трьох основних переходів: від початкової освіти до середньої, від неповної середньої до повної академічної середньої, від повної середньої до вищої.

Освітня експансія і освітня нерівність. У другій половині ХХ століття у багатьох країнах відбувається повільне чи вельми стрімке розширення освітніх можливостей загалом, освітня експансія на всіх рівнях. Вплив цього явища на освітню нерівність, класове відтворення і мобільність виявився неоднозначним. А. Рафтері (A. Raftery) та М. Хоут (M. Hout) висувують гіпотезу максимально підтримуваної нерівності (Maximally maintained inequality (MMI)) [205; 207; 256], у якій стверджується, що міжкласова, або міжстратова, освітня нерівність, як нерівність шансів здобуття певного рівня освіти, залишатиметься доти, допоки більш привілейований клас чи страта не досягнуть рівня насичення. Останнє визначається як «...точка, коли всі сини і дочки більш привілейованого соціального походження досягають певного освітнього рівня» [264, с. 45]. Лише коли більш привілейовані страти досягають насичення, експансія на певному рівні освіти сприяє зменшенню нерівності. Вплив соціального походження слабшає або зникає зовсім на нижчих рівнях освітньої ієрархії, окремі з яких можуть визнаватися як загальнообов'язкові для всіх дітей. Проте на вищих рівнях освіти, очевидно, жоден клас чи страта не досягають насичення, тому освітня експансія сама по собі не здатна зменшити нерівність.

Емпірична перевірка гіпотези максимально підтримуваної нерівності приводить до неоднозначних висновків. В окремих країнах

вона підтверджувалася, в інших, насамперед із соціал-демократичними політичними режимами, – ні. Очевидно, зменшенню нерівності освітніх шансів сприяє певна освітня політика у суспільстві, поєднана з освітньої експансією. Пострадянська Росія стала прикладом підтвердження гіпотези максимально підтримуваної нерівності, оскільки, на думку дослідників, класові бар'єри переходу до вищої освіти посилювалися після досягнення насичення на рівні середньої освіти [179; 180].

Теорія модернізації загалом не підтверджується. Представники першого покоління дослідників соціальної мобільності й водночас засновники 28-го дослідницького комітету Міжнародної соціологічної асоціації були здебільшого прихильниками поглядів на подальший розвиток суспільства, які відповідають згадуваній вище ліберальній теорії модернізації. Передбачалося, що динаміка соціальної структури суспільства відбуватиметься через скорочення сектора первинного виробництва переважно сільськогосподарської продукції, спочатку розширення сектора вторинного промислового виробництва з його подальшим скороченням та швидке зростання третинного сектора послуг. Це супроводжуватиметься цілою низкою змін соціальних відносин між людьми, зокрема значення приписуваних характеристик зменшуватиметься і витіснятиметься роллю, що дедалі зростатиме, характеристик досяжних. Чим більш просунутою на шляху до модернізації буде країна, тим меншою мірою приписані статусні характеристики та соціальне походження індивіда визначатимуть його соціальну належність та реалізацію інших можливостей, тобто зростатиме рухливість і відкритість суспільства, зменшуватиметься соціальна нерівність. Загалом передбачалося, що соціально-економічна модернізація сприятиме більшій соціальній рухливості й відкритості суспільства, зменшенню успадкування дітьми соціально-статусних характеристик батьків, а також конвергенції моделей соціальної мобільності між суспільствами.

Досягнення наступних поколінь дослідників частково підтвердили певні положення теорій модернізації, але значною мірою й спростували деякі з них. Дійсно, послабилося значення таких приписаних характеристик, як стать/гендер і раса з погляду досягнення статусу та міжгенераційної соціальної мобільності, а загальний рівень співвідношення досяжних і приписаних чинників дещо вищий у більш індустріально розвинених країнах [208, с. 8]. Водночас до-

слідники виявили, що, окрім рівня індустріального розвитку, інші чинники відіграють важливу роль у процесах соціальної мобільності, а динаміка соціальної нерівності й мобільності загалом не має монотонно лінійного характеру з плином часу. З погляду теорії модернізації важко пояснити неодноразово емпірично підтверджені висновки про те, що, наприклад, Скандинавським країнам та Нідерландам притаманна менша нерівність та більша відкритість, ніж більш модернізованим країнам на кшталт США, Великої Британії чи Німеччини. Причину найчастіше вбачають у тривалій соціал-демократичній політиці Скандинавських країн. Дослідження протягом останніх десятиліть спростовують модернізаційну тезу про зменшення соціальної нерівності, про що йтиметься докладніше у наступному підрозділі.

Рангове впорядкування занять відбувається подібним чином у більшості країн та протягом тривалого часу. На початку 70-х років відомий американський соціолог Д. Трейман (D. Treiman) запропонував опрацьовану ним шкалу вимірювання престижу занять як засіб розв'язання концептуально-методичних проблем для міжнародних порівняльних досліджень соціальної мобільності. Проаналізувавши 85 досліджень престижу у 60-ти країнах, Д. Трейман виявив, що ієрархії престижу залишаються переважно незмінними у просторі й часі. Індокси кореляції між значеннями престижу занять у різних країнах коливалися від 0,68 до 0,91, маючи середнє значення 0,91 [208, с. 2; 287]. Згодом колеги назвали це явище «константою Треймана». Жодне з наступних численних досліджень престижу занять не спростувало, а радше вкотре підтвердило загальний висновок щодо подібності й усталеності престижних ієрархій. Пізніше шкала Д. Треймана, нині відома як Стандартна міжнародна шкала престижу занять (Standard International Occupational Prestige Scale (SIOPS)), стає одним з небагатьох загальновизнаних соціологічною спільнотою інструментів вимірювання статусу зайнятості [177]. Як альтернативу класовому підходу, шкалу Д. Треймана вважають незамінною для досліджень професійних досягнень та соціальної мобільності в межах диференційованого та вертикально впорядкованого простору занять. Міжнародні та часові порівняння мобільності від соціального походження до соціальної належності не мали б жодного сенсу без доведеної Д. Трейманом константи. Американські дослідники М. Хоут і Т. Діпріт (T. DiPrete) вважають константу Д. Треймана, ймовірно, єдиною виявленою

соціологами універсалією, і не лише в галузі соціальної стратифікації, а й соціології загалом [208, с. 3].

Починаючи з 1990-х років, дослідники в галузі соціальної стратифікації і мобільності все частіше зосереджуються навколо такої інституційно зорієнтованої тематики, як вплив сім'ї, її структури, а не лише статусних характеристики батька, на соціальну мобільність і класову належність індивідів, а також вплив структурних характеристик системи освіти, ринку праці, держави загального добробуту [208, с. 9–10]. Питання, як нерівність і соціальна мобільність індивідів зумовлюється інституційним середовищем суспільства, стає основним для четвертого, а частково і представників третього покоління дослідників соціальної стратифікації і соціальної мобільності.

1.3. Інституційне середовище соціальної нерівності й соціальної мобільності

Протягом кількох останніх десятиліть уявлення про визначальний вплив соціальних інституцій на стратифікаційний порядок суспільства поступово починає домінувати, зокрема у західній соціології. Йдеться про систематичне з'ясування того, як соціальні інституції продукують, підтримують і корегують різні типи нерівностей, визначають і встановлюють правила та практики взаємодій індивідів і спільнот, правила розподілу, перерозподілу, обмеження доступу до ресурсів, наслідком чого і стає соціальна нерівність. Зусилля дослідників докладаються до теоретичного обґрунтування та емпіричного доведення, які саме інституції, насамперед політичні й економічні, формують і сприяють збільшенню чи зменшенню нерівності, завдяки відмінностям у функціонуванні яких конкретних інституцій масштаб соціальної нерівності різуче різниться серед розвинених капіталістичних країн.

Більшість сучасних тлумачень соціальних інституцій зазвичай дотримуються впровадженої економістами неоінституційної традиції розуміння інституції: це «правила гри у суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище» [55, с. 11]. На відміну від тривалий час притаманного соціології традиційного тлумачення соціальних інституцій як складних комплексних утворень, створених до і без нині сущих людей, неоінституційний підхід зміщує акценти на роль

«живих» індивідів і спільнот у формуванні чи модифікації інституцій, тобто правил взаємодій, встановленні норм, обмежень і санкцій. До того ж ідеться про увесь комплекс правил як формальних (легальних, законних), так і неформальних, неписаних.

Як відомо, всі соціальні інституції мають ціннісно-нормативну основу, яка зумовлена притаманною культурі суспільства системою цінностей і переконань. Серед останніх чільне місце посідають уявлення щодо соціальної рівності/нерівності, меж її припустимості та шляхів дотримання цих меж. Такі уявлення практично реалізуються у формуванні й відтворенні усіх соціальних інституцій, хоча останні по-різному втілюють у моделях інституційної взаємодії цінність рівності чи нерівності прав, можливостей і результатів діяльності. Вочевидь ринок як сукупність соціальних інституціалізованих відносин сприяє максимізації нерівності як наслідку реалізації прав власності, конкуренції, прагнення до концентрації ресурсів, збільшення прибутку та зменшення витрат тощо. Держава як соціальна інституція загалом, з одного боку, встановлює і підтримує певні типи нерівності, зокрема в розподілі ресурсів, оплаті праці, з іншого, формує низку інституційних механізмів перерозподілу доходів і прибутків, запровадження розгалуженої системи соціальної допомоги, тобто сприяє зменшенню глибини нерівності. Очевидно, така сама неоднозначна роль інституцій сім'ї та освіти, які одночасно як відтворюють наявну нерівність, так і створюють умови для її подолання. Проте говорити про однозначність дотримання тих чи тих ціннісно-нормативних засад усіма інституційними акторами не доводиться, оскільки стан окремих соціальних інституцій, як і їхня суспільна конфігурація у кожен часовий проміжок, є результатом злагодженої чи конфліктної взаємодії інституційних акторів, які можуть дотримуватися протилежних чи досить відмінних ціннісних орієнтацій, домовляючись чи нав'язуючи іншим свої правила гри. Цінності, правила й норми, які публічно декларуються інституційними акторами і які реально втілюються в практиці інституційних відносин, далеко не завжди збігаються. Як зазначає Д. Норт, «суттєве питання, яке ми маємо порушити, полягає у тому, хто саме створює правила, для кого вони створюються, і які цілі при цьому переслідуються» [55, с. 29].

Соціальна нерівність розглядається як неминуха, універсальна структурна характеристика будь-якого суспільства, але така, що може і має бути інституційно регульованою. У певних межах нерів-

ність є бажаною, оскільки підтримує економічні стимули та забезпечує податкові надходження, які держава може витратити на надання громадських послуг та підтримку непрацездатних і незаможних громадян [46]. Проте значну увагу привертають негативні аспекти нерівності (вплив на стан здоров'я, тривалість життя, дитячу смертність, доступність освіти, рівень злочинності, соціальне самопочуття тощо [138; 216; 234; 246; 286]), чим і обґрунтовується необхідність певного регулювання порядку нерівності різними соціальними інституціями.

Зумовленість соціальної нерівності інституційним устроєм суспільства

На відміну від України, де лише починають розглядати питання конкретного «внеску» різних соціальних інституцій у формування наявного стану соціальної нерівності, для західних дослідників тематика соціальних інституцій і нерівності актуалізувалася у 1980-ті, 1990-ті й 2000-ті роки на ґрунті повсюдної емпіричної фіксації зростання нерівності у демократичних капіталістичних країнах (найбільшою мірою в США) та пошуку причин цього саме у функціонуванні соціальних інституцій. На думку самих же соціологів, вони спочатку «прогавили човен соціальної нерівності», не зробивши помітного внеску у виявлення і пояснення саме інституційних причин зростання нерівності протягом останніх десятиліть [223; 245; 269]. Ймовірно, це зумовлено тим, що соціологи переважно фокусувалися не на структурі (глибині) нерівності, вимірюваної у термінах заробітних плат, доходів і багатства, а на тому, як індивіди і групи розподіляються в межах цієї вже наявної структури, що стало наслідком поступового, але значного зрушення від дослідження того, «як багато є нерівності й чому», до дослідження визначальних чинників досягнення тих чи тих статусів у межах наявної нерівності [223; 245, с. 579]. Тривалий час основні дослідницькі питання щодо соціальної стратифікації формувалися у термінах статусів зайнятості, класів і життєвих шансів, коли кількісну економічну складову нерівності не вважали визначальною або ж не розглядали взагалі, як це характерно для поширених у сучасній соціології класових схем. Лише в останні декади ХХ ст. фокус соціологічного аналізу починає зосереджуватися на інституційній зумовленості параме-

трів і динаміки соціальної нерівності у різних країнах, хоча початок такого визнання ролі інституцій в індустріальних суспільствах сягає ще 1970-х років [224]. Увага дослідників зосереджується переважно на складній інституційній зумовленості глибини і динаміки соціальної нерівності, й значно рідше порушується питання про взаємний вплив інституцій і нерівності, зокрема про зворотний вплив соціальної нерівності на стан, якість і модифікації соціальних інституцій. Ідеться насамперед про негативний вплив нерівності на становлення демократичних політичних і економічних інституцій у недостатньо розвинутих країнах, у тому числі в Україні [153; 139].

Як відомо, найрозвиненіші капіталістичні країни іменують себе державами загального добробуту, які упродовж повоєнних десятиліть демонстрували поступове і стійке підвищення життєвого рівня та зменшення соціальної нерівності, особливо між полюсними категоріями громадян. Починаючи з 1980-х років в усіх розвинених країнах подібні явища припиняються або ж з різною інтенсивністю відбувається зворотний процес («велике розшарування»), у якому США досягли найбільших «успіхів», порівняно з європейськими країнами [126; 269; 26].

Результати численних міжнаціональних досліджень останніх десятиліть переконують, що відмінності економічних і політичних інституцій становлять фундаментальну причину відмінностей рівнів добробуту та глибини нерівності між країнами. Як зазначає відомий дослідник впливу інституцій на нерівність Д. Асемоглу, «хоча культурні та географічні чинники також можуть мати значення для функціонування економіки, основним джерелом відмінностей між країнами у темпах економічного розвитку та рівні добробуту є все ж відмінності економічних інституцій. Економічні інституції визначають не лише потенціал економічного зростання країни, але й низку економічних особливостей, у тому числі розподіл ресурсів у майбутньому (тобто розподіл багатства, фізичного чи людського капіталу). Інакше кажучи, вони впливають не лише на розмір загального пирога, а й на те, яким чином цей пиріг ділиться між різними групами й індивідами у суспільстві» [4, с. 7]. Підкреслюється нерозривність економічних і політичних інститутів як чинників розподілу наявних ресурсів та економічного зростання, що пояснюється, зокрема, тим, що економічні інституції визначають стимули й обмеження для економічних суб'єктів, а також результати функціонування економіки, розподілу і перерозподілу ресурсів. Оскільки різ-

ні групи й індивіди зазвичай одержують виграш від різного улаштування економічних інституцій, то наявний інституційний вибір супроводжується конфліктом інтересів, який розв'язується на користь тих груп, які мають більшу політичну владу. Політичні інститути визначають обсяг політичної влади різних інституційних акторів де-юре, тоді як групи, які мають більші економічні ресурси, можуть мати більшу політичну владу де-факто. Економічні інституції сприяють економічному зростанню, коли політичні інститути надають владу групам, зацікавленим у широкомасштабному захисті прав власності, вводять ефективні обмеження щодо індивідів, які мають владу, і коли можливості одержання ренти можновладцями відносно невеликі [4, с. 4].

Отже, відтворювану нерівність за доходами та багатством вважають інституційним явищем, наслідком складної інституційної взаємодії, інституціоналізованої влади соціальних акторів, а не наслідком винятково ринкових механізмів, «залізного закону» співвідношення попиту і пропозиції тощо. На думку М. Зафіровські, відносна позиційна влада (політична і економічна) праці й капіталу може бути використана для пояснення і передбачення певних рівнів і напрямків змін нерівності доходів загалом. Моделі владних відносин між акторами ринку праці та іншими, зокрема урядовими, перетворюються на відповідні моделі економічного розподілу, тобто більшої чи меншої нерівності [302, с. 94]. Якщо інституційна структура загалом сприяє капіталу за рахунок праці, тенденція до зростання нерівності неминуча і навпаки.

За результатами численних порівняльних досліджень впливу інституційної структури на соціальну нерівність склався більш-менш узгоджений перелік тих інституційних відносин, які визначають основні параметри соціальної нерівності у суспільстві, а також пояснюють виявлені відмінності щодо глибини і динаміки нерівності у різних економічно розвинених країнах, як у межах Західної Європи, так і порівнюючи країни Європейського союзу зі Сполученими Штатами Америки. Рівень і динаміку нерівності до оподаткування (pretax inequality) найбільшою мірою визначають:

- централізована система колективних угод між підприємцями й профспілками;
- професійні спілки, можливості їхнього створення та впливовість;
- мінімальна заробітна плата, її рівень та динаміка.

Нерівність після оподаткування і трансфертів (posttax inequality) суттєво корегують:

- система оподаткування, її форми і рівні;
- інституції та політика перерозподілу доходів, державних соціальних гарантій.

Надзвичайно важливими є культурні, політичні й правові рамки інституційної взаємодії, які сприяють відтворенню відносно егалітарних чи елітарних норм і практик соціальної нерівності. Зокрема йдеться про:

- інституційний розподіл політичної влади, тип виборчої системи;
- інституційні умови забезпечення прав власності;
- інституційні умови дотримання трудових прав і стандартів;
- інституційні характеристики освіти.

Політичні інституції вважають певною мірою домінуючими, оскільки вони впливають на рівноважні економічні інституції, від яких залежать результати функціонування економіки, загальний добробут і порядок нерівності. Розподіл політичної влади у суспільстві впливає на те, які саме економічні інституції виникають і на засадах яких формальних і неформальних правил функціонують. Зазвичай політичні інститути вельми стійкі, не схильні до швидкої зміни економічних відносин і перерозподілу економічної влади. Якщо у суспільстві сформувалися групи достатньо багатих і впливових індивідів, порівняно з усіма іншими спільнотами, це сприяє збільшенню їхньої політичної влади де-факто і дає змогу нав'язувати і просувати економічні інституції, у яких саме ці групи зацікавлені, внаслідок чого нерівність зберігатиметься і матиме тенденцію до зростання.

Серед різних типів пояснень, чому країни мають різні інституції і відповідно різні рівні добробуту й нерівності, одним із найбільш правдоподібних вважають пояснення з погляду теорії соціального конфлікту, відповідно до якої «погані» (щодо глибини нерівності та можливостей її зменшення) інституції запроваджуються тому, що вони вигідні групам, які мають політичну й економічну владу. Д. Асемоглу зазначає, що «відповідно до цього підходу економічні (і політичні) інституції часто вибираються не усім суспільством (і не завжди з метою підвищення добробуту суспільства загалом), а групами, які наразі контролюють політичну владу. Ці групи вибирають економічні інституції, які максимізують їхню власну ренту,

внаслідок чого економічні інституції не збігаються з тими, які максимізують сукупний надлишок для споживачів і виробників, добробут чи дохід... Відповідно, рівноважними економічними інституціями будуть ті, що максимізують шматок пирога, який дістається впливовим групам, а не загальну величину пирога» [4, с. 189].

Капіталістичний інституційний устрій країн Північної Європи вважають координованим (coordinated), політична система має консенсусний характер із пропорційною системою виборів. Соціальні інституції загалом генерують порівняно нижчу нерівність та сильну державу загального добробуту. В англо-саксонських країнах капіталізм має ліберальний характер, політична система є змагальною з переважно мажоритарною системою виборів. Таке поєднання генерує порівняно глибшу нерівність і слабшу державу загального добробуту.

Також увага дослідників зосереджується на фундаментальному, але постійно нехтуваному в соціології питанні щодо владних можливостей наділеної власністю елітної меншості присвоювати велику частку загальносуспільного доходу і багатства, і якою мірою така влада залежить від інституційної структури демократичних капіталістичних країн [255]. Дослідницький інтерес до спільноти наділених значною власністю індивідів мотивується кількома чинниками. По-перше, багатство залишається однією з основних детермінант нерівності в усіх суспільствах, які визнають право приватної власності на економічно продуктивні ресурси, до того ж вкрай концентрованим в усіх суспільствах. По-друге, багатство завжди було джерелом економічної влади у суспільстві, а економічна влада, як відомо, тісно пов'язана з політичною. По-третє, у ринкових суспільствах інвестиції у подальший розвиток фінансуються з приватних надходжень і мотивуються очікуваннями майбутніх прибутків. Такі інвестиційні рішення можуть впливати на розподіл заробітків і трансфертів, тобто двох основних компонент доходної нерівності усіх зайнятих громадян. Дослідження наслідків впливу інституційної структури на розподіл загальнонаціонального доходу між наділеними та не наділеними власністю класами виявило, що у розвинутих капіталістичних країнах «...влада власності коріниться в політичних, а не ринкових відносинах» [255, с. 380]. Тип політичних інституцій впливає на здатність власників великих капіталів присвоювати вигоди економічного зростання і перекладати тягар соціальних виплат на менш забезпечені групи. Емпірично підтвер-

джується, що політичні інституції консенсусної (пропорційної, на відміну від мажоритарної) демократії запроваджують такі правила взаємовідносин, які мають наслідком меншу нерівність і вищі рівні задоволеності життям громадян.

Значно глибша нерівність у США та її негативна динаміка, порівняно з європейськими країнами, пояснюється й емпірично обґрунтовується такими інституційними характеристиками, як відсутність системи колективних угод між підприємцями й профспілками, яка сприяє «стисненню» диференціації заробітних плат; слабкість наявних профспілок та інституційні перешкоди для їхнього створення; відносно низький рівень мінімальної заробітної плати протягом тривалого часу та помірність державних соціальних гарантій і соціальних виплат на користь непрацюючих, безробітних, непрацевдатних, молодих батьків тощо; послаблення трудового законодавства щодо захисту найманих працівників; нижчі рівні й більша сприятливість оподаткування для ресурсоемних категорій громадян; значно менша політична активність держави щодо ринку праці загалом [216; 223; 269; 302]. Значно більші можливості акумуляції ресурсів і вищий рівень життєвих стандартів у США концентруються серед груп індивідів, які посідають найвищі позиції шкали розподілу доходів, у чому вбачається значення ціннісного політичного вибору інституційними акторами більш нерівного розподілу ресурсів, на відміну від характерного, наприклад, для Канади чи низки європейських країн.

Країни Північної Європи вважають найуспішнішими щодо формування таких «правил гри» і режимів функціонування соціальних інституцій, які зрештою уможливили поєднання високого економічного зростання, ефективного використання ресурсів із порівняно незначною соціальною нерівністю та низьким рівнем безробіття. Справа не у віднайденні універсального зв'язку між економічною рівністю і успішністю економіки, а в тому, що за певних умов рівність і процвітання виникають і взаємно підсилюють одне одне [44]. Умови ці суто інституційні: система колективних угод між підприємцями й профспілками, коли обидва інституційні актори ринкових відносин намагаються вивести заробітні плати зі сфери конкуренції шляхом централізованих переговорів за участю уряду. Це масові професійні спілки, здатні впливати на розподіл доходів серед найманих працівників та перерозподіл шляхом оподаткування і соціальних виплат. Фактично у північноєвропейських країнах,

особливо у Норвегії та Швеції, сформувалися приховані коаліції працівників і роботодавців, що привело до вирівнювання заробітних плат і підвищення ефективності економіки протягом 50 років, хоча від початку основною ідеєю обох сторін була не соціальна рівність, а макроекономічна ефективність через створення хороших сучасних робочих місць [44]. Такий інституційний баланс упродовж другої половини XX століття виявився здатним забезпечувати північноєвропейським країнам добрі макроекономічні показники, економічне зростання на рівні з США у поєднанні з майже повною зайнятістю та порівняно низькою соціальною нерівністю. Інституційний баланс означає й певний баланс цінностей та інтересів різних гравців на ринку праці, в уряді та парламенті.

Досліджуючи інституційні чинники соціальної нерівності, значну увагу приділяють такій соціальній інституції, як професійні спілки. Впливові (сильноресурсні) профспілки не мають політичної влади де-юре, але мають економічну владу де-факто і визнаються іншими інституційними акторами невід'ємними учасниками переговорного процесу щодо рівнів оплати праці, соціальних виплат, а також агентами, здатними до швидкої мобілізації колективних дій найманих працівників. Профспілки виступають активними агентами «стиснення» глибини нерівності доходів та збільшення соціальних гарантій і виплат. Порівнюючи показники індексу Джині та міри охоплення профспілками працюючого населення, М. Зафіровські емпірично доводить наявність оберненої статистично значущої кореляції між цими показниками. У країнах із найнижчими значеннями коефіцієнта Джині (Швеція, Норвегія, Фінляндія, Данія) професійні спілки охоплюють від 56 % до 83 % працюючих, на відміну від інших європейських країн та особливо США, де профспілками охоплена незначна частка працюючих (16 %), а коефіцієнт Джині найвищий серед промислово розвинених країн [302]. На думку американських дослідників, зниження впливу і чисельності профспілок пояснює від 15 до 20 % загального зростання нерівності оплати праці у 1990-ті роки, порівняно з 1970-ми [147, с. 608]. Нерідко занепад профспілок пояснюють скороченням у розвинутих країнах індустріального виробництва (впливові профспілки зазвичай – це профспілки робітничого класу) і перетворенням економіки на економіку сфери послуг, для якої не характерний значущий профспілковий рух. Проте щодо США П. Кругман має інше пояснення: занепад профспілок є наслідком цілеспрямованих зусиль

представників великого бізнесу (ринкових інституційних акторів), які пішли у наступ на профспілки, погрожуючи працівникам і незаконно звільняючи активістів за мовчазної чи відкритої підтримки політиків [26, с. 159].

Невід'ємною складовою інституційного устрою в кожній країні вважають систему оподаткування, у тому числі законодавче регулювання та політичне прийняття рішень, що суттєво впливає на загальний стратифікаційний порядок. Форми і рівні оподаткування зумовлюють також подальший перерозподіл ресурсів, певну корекцію первинного розподілу, одержаного внаслідок ринкової конкуренції. Твердження про те, що загальні рівні оподаткування та нерівності доходів рухаються у протилежних напрямках, ілюструється тим, що у США, на відміну від більшості європейських країн, протягом 1980–1990-х років минулого століття загальний рівень оподаткування, особливо належних до найбагатшого верхнього квантилю, зменшився, натомість нерівність зросла. Політично та ідеологічно зумовлене суттєве зменшення прогресивності оподаткування призвело до різкого збільшення нерівності [302, с. 98].

Встановлений у тій чи тій країні провладними інституційними акторами рівень мінімальної заробітної плати також вважають одним з чинників пояснення динаміки і стану нерівності. Інституційне запровадження низького рівня мінімальної заробітної плати робить значний внесок у подальше зростання нерівності доходів [269, с. 583], а також сприяє створенню суб'єктами ринкових відносин нових робочих місць із мінімальною чи близькою до цього оплатою. Загалом рівні та диференціація заробітних плат вважають значною мірою зумовленими діями різних інституційних акторів, наслідком їхніх конфліктних інтересів чи компромісів, здатністю використовувати політичну й економічну владу для встановлення цін, доходів та часток заробітних плат у сукупному продукті.

Соціальні інституції, правила і практики їхнього функціонування відіграють визначальну роль у процесі відбору, «сортуння», просування індивідів до наявних стратифікованих структурних позицій. Зрозуміло, що мають значення також індивідуальні зусилля і дії, але інституційний устрій більш-менш жорстко визначає межі індивідуальних можливостей, імовірність досяжності тих чи тих позицій для певних категорій індивідів, розподіл життєвих шансів, доходу, можливостей мобільності, бідності чи соціальної ексклюзії. Інституції визначають певні моделі зв'язків між сім'єю, державою

і освітою, між освітою і ринком праці, між окремими структурними позиціями в сфері зайнятості загалом. Такі зв'язки формують структуру можливостей того чи того суспільства, визначаючи ймовірність досягнення індивідами певних позицій у соціальній ієрархії на певній стадії індивідуального життєвого циклу залежно від локалізації на попередній стадії.

Соціальні інституції як детермінанти процесів відтворення і мобільності

Нерівність у суспільстві могла б сприйматися як цілком позитивне явище, ба навіть вважатися справедливою, якби супроводжувалася значною міжгенераційною мобільністю і рівністю шансів. Проте дослідники схиляються до думки, що більша нерівність у суспільстві співвідноситься з меншою, а не більшою соціальною рухливістю, меншою проникністю статусно-групових і класових меж [300]. Такі висновки щодо ймовірного зв'язку між нерівністю й міжгенераційною мобільністю випливають із праць як економістів, присвячених порівняльному аналізу міжгенераційної мобільності за доходами [122; 278; 110], так і соціологів щодо виявлених відмінностей рівнів відносної міжгенераційної класової мобільності в різних країнах [219; 260]. На противагу ліберальній ідеї поступового руху розвинутих країн до більшої соціальної відкритості висувається альтернативна гіпотеза, що рівень соціальної рухливості (відкритості суспільства) обернено пропорційно співвідноситься з рівнем економічної нерівності між класами [189; 162]. Порівняльний аналіз практик розподілу доходів та бідності в країнах Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD) переконує, що суспільствам із надзвичайно великими відмінностями в доходах притаманна й більша нерівність можливостей [197].

Соціальні інституції генерують і відтворюють порядок нерівності у суспільстві, який певним чином співвідноситься з рівнем соціальної рухливості й рівністю можливостей. Проте засаднича проблема полягає в тому, що наразі неможливо знати напевне, чи саме менший розмах нерівності у суспільстві зумовлює більшу мобільність, чи ті самі соціальні інституції і практики, які підтримують меншу нерівність, одночасно впливають і на режим мобільності. Дослідники схиляються до думки, що навіть якщо спостерігається

сильний обернений зв'язок між нерівністю й міжгенераційною мобільністю, цей зв'язок не обов'язково є причинним, а менша нерівність і більша мобільність, очевидно, становлять спільний результат впливу взаємодіючих соціальних інституцій [268; 249], вказуючи на низку таких інституцій, ресурси і практики яких з найбільшою ймовірністю детермінують процеси міжгенераційного відтворення і мобільності. Чисельність і комбінований вплив детермінант соціальної мобільності унеможливляють їхнє чітке ієрархічне впорядкування, оскільки їхній вплив не лише комбінований, такий, що взаємно посилює чи послаблює, а й різний для різних соціальних класів. У табл. 1.1 наведено ті соціальні інституції та інституційні практики, які у сучасній соціології найчастіше вважають прямими чи опосередкованими детермінантами процесів міжгенераційного відтворення і мобільності. Зв'язок між класовим походженням і класовою належністю індивіда безсумнівний, проте у більшості випадків не прямий, а опосередкований здобутим рівнем освіти і досягнутою індивідом зайнятістю, за якою й визначається його/її класова належність. Постійні взаємодії, взаємовпливи й взаємозалежності сім'ї, освіти і ринку праці на основі формальних і неформальних норм, правил і процедур, в межах і за допомогою різних типів організацій генерують регулярності в статусних і класових траєкторіях наступних поколінь. Важливе значення при цьому можуть мати державні інституції і державна політика, здатні змінювати правила інституційних відносин, здійснювати втручання для послаблення впливу одних інституційні практик і посилення інших. Власне наведений у табл. 1.1 перелік соціальних інституцій на три чверті збігається з тими інституціями, сукупність яких ще у 20-ті роки минулого століття П. Сорокін визначав як «механізм соціального тестування, відбору і розподілу індивідів всередині різних соціальних прошарків» [88, с. 167–193]. На думку П. Сорокіна, це сім'я, школа, церква і професійні організації. Очевидно, ще до початку XX століття значення церкви як інстанції, яка тестує, відбирає і розподіляє, під сумнів не бралось, оскільки протягом багатьох століть в усіх суспільствах церква була школою, а школа – церквою, і остання виконувала універсальну – інтелектуальну, моральну і соціально-тестувальну – функцію і відбір індивідів [88, с. 179]. Проте у XX столітті, відокремившись від держави, церква значною мірою втратила визначальну роль у процесах соціального відбору і соціальної мобільності. Натомість таку роль дедалі частіше почина-

Таблиця 1.1. Інституційні ресурси та практики, які сприяють чи перешкоджають процесам міжгенераційного відтворення і соціальної мобільності

Інституції	Характеристики інституційних ресурсів і практик					
	Наявність і обсяг економічних, культурних і соціальних ресурсів	Структура сім'ї і розподіл ресурсів між її членами	Первинні і вторинні впливи соціального походження на освітні досягнення	Передача класової належності дітям шляхом успадкування власності	Практики батьківства щодо спілкування і навчання дітей	Використання соціальних зв'язків та/або економічних ресурсів як засобів впливу на зайнятість і клас дітей
Освіта	Організація і забезпечення якісної, загальнодоступної, універсальної дошкільної освіти і догляду за дітьми	Організація і забезпечення якісної, загальнодоступної, універсальної шкільної освіти	Наявність/відсутність тренінгу і диференціації (стратифікації) закладів освіти	Експансія певних рівнів освіти	Умови і правила переходу від одного рівня освіти до іншого; безкоштовність навчання/вартість навчання	Відповідність між освітніми кваліфікаціями й ринком праці; «прозорість» кваліфікації і навичок для роботодавців
Ринок праці	Динаміка кількості робочих місць різних кваліфікаційних рівнів	Гнучкість зайнятості (повна, неповна, дистанційна, гнучкий робочий графік тощо)	Взаємодія з інституцією освіти, співвідношення між попитом і пропозицією освітніх кваліфікацій	Практики і критерії відбору і просування працівників роботодавцями		
Держава	Політика зайнятості, в т. ч. підприємництва діяльність, створення робочих місць, скорочення безробіття тощо	Політика щодо нерівності доходів, мінімального рівня заробітної плати, скорочення бідності тощо	Політика щодо рівнів оподаткування, розподілу і перерозподілу доходів	Видатки на соціальні витрати (освіта, охорона здоров'я, житло тощо) та правила розподілу	Політика доступу до певних рівнів освіти, в т. ч. позитивна дискримінація	Сімейна і гендерна політика щодо подолання бідності

ють очікувати від держави, зокрема держави загального добробуту. Власне йдеться про здатність державних інституцій значною мірою впливати на практики і правила, за якими відбувається формування, відбір і розподіл індивідів іншими соціальними інституціями [116; 118; 209].

У сучасному суспільстві класове відтворення і мобільність поєднують два процеси: пряму передачу класової належності від батьків до дітей і опосередковану через вплив на освітні досягнення. Механізм прямої передачі класової належності, який діє насамперед у межах інституції сім'ї, продовжує відтворюватися, але має порівняно невелике поширення, оскільки переважної більшості занять, статусів і місць зайнятості у сучасному суспільстві досягають, а не успадковують. Це стосується не лише статусів зайнятості найманих працівників, а також значною мірою статусів зайнятості власників-роботодавців. Тому в більшості випадків зв'язок між класовим походженням і класовою належністю опосередкований освітою, точніше зв'язком між класовим походженням і освітніми досягненнями індивіда. За кілька десятиліть досліджень соціальної стратифікації і мобільності аксіомою стала теза про важливу роль освіти у процесах соціальної мобільності й соціального відтворення. Передача освітньої належності від покоління до покоління чи її зміна становить рушійну силу міжгенераційної мобільності. Проте не менш очевидним і неодноразово емпірично підтвердженим фактом виявляється постійність класових відмінностей в освітніх досягненнях представників кожної наступної вікової когорти. Можливості досягнення різних рівнів освіти, насамперед вищої, вкрай нерівномірно розподіляються між вихідцями з різних соціальних класів. Клас і освіта батьків є важливими предикторами рівня освіти дітей, який своєю чергою має ключове значення для досягнення зайнятості, доходу і належності до певного соціального класу. Якщо на початку ХХІ століття дослідники сперечалися, як називати подібні явища: «постійність постійної нерівності» [264] чи «непостійна нерівність» [135], то на початку ХХ століття П. Сорокін називав це «інститутом наслідування дітьми соціального становища батьків»: той, хто народжений у високопоставленій сім'ї, заслуговує, щоб його теж помістили до верхнього прошарку, народжений же у простій сім'ї мав посісти скромніше становище. Типова для суспільств минулого ситуація певною мірою залишається такою досі [88, с. 169].

*Класова належність сім'ї як детермінанта
нерівності освітніх можливостей*

Взаємодія між сім'єю та інституцією освіти з притаманними останній нормами, правилами, практиками й організаціями зумовлює перебіг і значною мірою кінцевий результат процесів соціального відтворення і мобільності. З погляду сім'ї класова диференціація успішності навчання й освітніх здобутків дітей пояснюється як чинниками спадковості, так і значно частіше нерівністю ресурсів між сім'ями різної класової належності, а також співвідносних із класом практик батьківства як певною мірою (не)сприятливих для розвитку і підтримки у дітей когнітивних умінь, поведінкових навичок, мотивації та успішності навчання [158]. Соціальні класи різняться за ресурсами, які вони контролюють і можуть використовувати, у тому числі для виховання і навчання дітей. Економічні, культурні й соціальні ресурси сім'ї прийнято вважати найважливішими для визначення життєвих шансів наступних поколінь. Вихідці з матеріально і/або культурно забезпеченішого, сприятливішого для розвитку і навчання класового середовища загалом демонструють кращу готовність до навчання у школі, успіхи у навчанні та досягають вищих рівнів освіти. У соціології накопичено чимало даних про те, що шанси мобільності надзвичайно обмежені у найнижчих прошарках соціально-економічної ієрархії суспільства, а економічна бідність, культурна обмеженість і пов'язана з цим класова належність значною мірою передається від покоління до покоління. Дослідники припускають існування кількох механізмів взаємозв'язку між рівністю можливостей і нерівністю між сім'ями [280]. По-перше, більша нерівність між сім'ями означає більшу нерівність доступу до економічних ресурсів, які батьки можуть інвестувати у розвиток та розширення освітніх можливостей дітей. Чим більша важливість таких ресурсів, тим імовірніше нерівність посилюватиме зв'язок між класовим походженням і життєвими шансами дітей. По-друге, більша нерівність між сім'ями, очевидно, означає глибокі відмінності позасімейного оточення і практик, а отже, зв'язок між соціальним походженням, когнітивним і поведінковим розвитком дитини може бути сильнішим за умови більшої нерівності. По-третє, більша нерівність між сім'ями пов'язана з більшою диференціацією шкіл за забезпеченістю освітніми ресурсами та якістю навчання. Діти з добре забезпечених сімей ходитимуть до кращих за

оснащеністю та кваліфікованістю викладачів шкіл, що сприятиме освітнім здобуткам, на відміну від дітей класово нижчого походження, для яких доступними залишаються гірші за якістю навчання школи.

Отже, класова належність сім'ї вважається основною детермінантою нерівності освітніх здобутків і відповідних шансів соціальної мобільності. Вплив соціального походження залишається й за умови однаково високих здібностей і успішності навчання дітей. Як приклад можна навести дослідження данських соціологів, які виявили, що для дитини некваліфікованого робітника, яка в 14 років має високий показник розумових здібностей і успішності навчання, шанси опинитися у службовому класі (висококваліфікована розумова праця) у віці 37 років становлять менше 30 %, а за умови низького показника розумових здібностей – менше 10 %. Натомість відповідні шанси дитини, чий батько вже належить до службового класу, становлять більше 40 % за умови високих показників розумових здібностей і навчання та близько 32 % за умови низьких [280]. Виявилося, що навіть між однаково успішними у навчанні молодими людьми різного класового походження існують суттєві відмінності щодо прийняття рішення про рівень і напрям подальшого навчання та його доцільність загалом.

Пояснюючи подібні явища, дослідники звертаються до розрізнення між первинними і вторинними впливами класових відмінностей на освітні досягнення, виявленими Р. Будоном (R. Boudon) [125]. Первинні впливи зумовлюють диференціацію освітніх досягнень, умінь і навичок залежно від соціального походження, коли діти з вищих соціальних класів демонструють кращі знання і успішність у навчанні, а також комунікативність, креативність, впевненість у собі. Міжкласові відмінності у розподілі успішності навчання доповнюються міжкласовими відмінностями у подальшому виборі освітніх програм і траєкторій. Це так звані вторинні впливи, які виявляються через прийняття рішень щодо припинення навчання, переходу на вищий освітній рівень, вибору навчальних програм за тривалістю, академічною чи практичною спрямованістю тощо. Навіть якщо діти мають однаковий рівень успішності навчання, їхні чи їхніх батьків рішення щодо майбутнього суттєво різняться залежно від соціального походження. Батьки і діти оцінюють ризики, затрати та вигоди можливих освітніх альтернатив: припинити чи продовжити навчання, вибрати коротшу практично орієнтовану

програму чи тривалішу академічну, а також оцінюють імовірність успіху чи невдачі під час реалізації різних варіантів освітнього вибору, діючи цілком раціонально. Вибір між різними варіантами зумовлюється відмінними для різних соціальних класів можливостями й обмеженнями, зокрема рівнем забезпеченості різноманітними ресурсами, а також диференціацією ціннісно-нормативних уявлень і домагань. Діти-вихідці з нижчих соціальних класів загалом виявляються менш амбітними і мотивованими, менш упевненими у власних здібностях, можливостях успішного переходу до вищих рівнів освіти та його перевагах, схильними вибирати менш ризиковані з погляду невдачі, менш ресурсовитратні освітні переходи, напрями і заклади освіти. Соціальний відбір залежно від класового походження не втрачає свого значення протягом усього шляху здобуття освіти, виявляючи себе через первинні й вторинні впливи, які за певних умов можуть різною мірою посилювати чи послаблювати освітню нерівність [115; 127; 133; 157; 159; 161; 186; 190; 213; 229; 292; 293].

За даними досліджень у Великій Британії, вторинні впливи класового походження суттєво посилюють первинні, зумовлюючи від чверті до половини загальної величини класової диференціації освітніх шансів [159; 213]. У Швеції від 30 % до 65 % загальної нерівності освітніх можливостей припадає на вторинні впливи [160]. Німецькі дослідники вважають, що класові відмінності переходу до вищої освіти переважно зумовлені вторинними впливами, які відповідають за більш ніж 80 % різниці у доступі до вищої освіти між вихідцями з робітничого та службового (кваліфікована розумова праця) класів [265]. Батьки і діти діють раціонально, вибираючи між різними варіантами здобуття освіти, доступними для них на основі оцінювання затрат і вигод, наявних ресурсів та ймовірності досягнення успіху, внаслідок чого класові відмінності в освітніх здобутках, вимірювані як співвідношення шансів, залишаються більш-менш незмінними протягом тривалого часу у більшості розвинених суспільств. Емпірично підтверджена усталеність і відтворюваність класових відмінностей освітніх досягнень трактується в рамках теорії раціональної дії, яка, на думку Дж. Голдторпа і Р. Бріна (R. Breen), здатна значно краще пояснювати пов'язані з класовим поділом суспільства соціальні регулярності, аніж ліберальна чи марксистська класові теорії. Макросоціальні регулярності трактуються як загальний результат поведінки великої кількості індивідів, які діють раціо-

нально, належачи до різних класів із притаманними їм рівнями і формами можливостей та обмежень, зумовленими конкретними класовими ситуаціями [127; 186; 188; 189].

Матеріальні й нематеріальні ресурси сім'ї і форми батьківської поведінки конвертуються в освітні здобутки дітей у межах освітньої системи суспільства, інституційні характеристики якої можуть сприяти посиленню чи послабленню впливу соціального походження на освітні здобутки дітей. Зрозуміло, що основні параметри, організаційні форми, правила і норми функціонування системи освіти встановлюються, модифікуються і реформуються державними інституціями, відповідальними за здійснення освітньої політики. Соціальна організація системи освіти у суспільстві має значення не лише для модифікації класових зумовленостей міжгенераційної передачі освіти, а й для процесів переходу від освіти до зайнятості, тобто розподілу індивідів між різними позиціями на ринку праці, набуття ними статусної і класової належності. Від освітніх досягнень залежать професійні здобутки індивідів, які становлять основний вимір соціальної стратифікованості і класової структурованості сучасних суспільств.

Освіта як посередник між класом походження і належності

До переліку основних інституційних характеристик освітньої системи, які опосередковують процеси міжгенераційної передачі освіти, найчастіше зараховують такі, як стандартизація, стратифікація, специфіка професійної освіти, тривалість обов'язкової освіти, загальна величина сектора вищої освіти та її вартість [109; 294; 224; 225; 244; 157; 132; 111]. Три перші характеристики вважають найважливішими. Стратифікованість навчальних закладів частіше стосується середнього рівня освіти, притаманних йому форм селективності й трекінгу (tracking) дітей. Ідеться про наявність різних типів середніх навчальних закладів, між якими діти можуть розподілятися після закінчення початкової школи на підставі виявлених здібностей і успішності навчання, які, як відомо, значною мірою зумовлюються соціально-класовим походженням. Різні заклади (треки) подальшого навчання суттєво різняться змістом навчальних планів, зорієнтованістю на подальший перехід до академічної вищої освіти чи до початкової і середньої професійної, зокрема

професійно-технічної як максимально найвищого рівня освіти загалом. Термін «стратифікація» стосується як різновиду навчальних програм, так і їхнього зв'язку з можливостями подальшого навчання. Стратифікація середньої освіти означає наявність раннього відбору дітей між різними навчальними закладами, а також наявність автономних освітніх траєкторій, які передбачають відмінний максимально можливий рівень освітніх досягнень. Емпірично підтверджено, що стратифікованість освіти значно посилює вплив соціального походження на освітні досягнення дітей та поглиблює освітню нерівність у суспільстві загалом. Противагою стратифікації середньої освіти вважається «єдина середня школа» (*comprehensive school*), тобто єдина для країни система переважно державних середніх шкіл, куди діти зараховуються без відбіркових перевірок здібностей і знань, незалежно від соціального походження і місця проживання, навчаються у соціально змішаних класах, а подальша селекція і розподіл відбувається лише після завершення обов'язкової середньої освіти, зазвичай дев'ятирічної.

Стандартизація освіти означає відповідність усіх навчальних закладів однаковим стандартам якості освіти. На рівні закладів середньої освіти йдеться про широкий спектр показників і чинників забезпечення якості освіти, таких як однакова відповідність навчальних програм наявному стандарту освіти, однакові для всіх учнів проміжні та випускні екзамени, рівень кваліфікованості вчителів, величина і реальна забезпеченість шкільних бюджетів, якості шкільного середовища, забезпеченість приміщеннями, необхідним обладнанням, навчальними матеріалами, підручниками, наочними та технічними засобами навчання, бібліотечними фондами, доступом до інформаційних мереж тощо. Стандартизація зазвичай вища там, де система освіти повністю контролюється урядом. Проте формальна наявність стандарту певного рівня освіти в країні може супроводжуватися відсутністю однакових освітніх умов, значними відмінностями між навчальними закладами щодо вказаних вище чинників забезпечення якості навчання, що веде до відтворення нерівності умов, можливостей і результатів здобуття освіти дітьми різного соціального походження та місця проживання. Стандартизована і формально не стратифікована система освіти фактично може існувати як сукупність навчальних закладів, суттєво диференційованих, а насправді стратифікованих за умовами навчання, забезпеченістю матеріальними і нематеріальними ресурсами та

освітніми досягненнями розподілених між ними дітей. Стандартизована лише за навчальним планом освіта може здобуватися у так званих елітних і звичайних навчальних закладах з відповідним розподілом між ними дітей різного соціального походження, суттєво відмінними освітніми умовами та загальними результатами. Більшою чи меншою мірою стандартизованою за показниками якості навчання та засобами її забезпечення може бути і вища освіта у різних суспільствах.

Освітні системи різняться також специфічністю професійної компоненти (*vocational specificity*) у загальному обсязі знань і навичок, які пропонуються студентам різними навчальними закладами. Освітня підготовка може мати чітко визначену практично орієнтовану професійну спрямованість (система освіти Німеччини становить класичний приклад цього) або ж містити доволі великий обсяг загальноосвітніх знань і навичок та значно меншу вузькоспеціалізовану професійну компоненту. Обидві моделі як інституційні характеристики системи освіти різняться за наслідками як для індивідів під час їхнього переходу від освіти до ринку праці, пошуку робочих місць та набуття статусної і класової належності, так і для роботодавців під час найму, локалізації, просування чи звільнення працівників.

Типовим для пояснення результатів міжнаціональних порівняльних досліджень останніх десятиліть стає висновок на кшталт того, що значення освіти для процесу набуття професії та шансів зайнятості на ринку праці дійсно систематично зумовлюється відповідним інституційним контекстом. Розмах і форма освітніх впливів різняться між країнами, що значною мірою зумовлюється відмінностями в соціальній організації освіти [244, с. 36]. Тому увага науковців залишається прикутою до особливостей інституційного устрою освіти в різних країнах як причини виявлених міжнаціональних відмінностей рівнів відносної міжгенераційної класової і освітньої мобільності [136; 175; 252; 282]. Дві освітні інституційні практики розглядаються як найважливіші: експансія освіти та вирівнювання освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Зрозуміло, що ці освітні практики є водночас політичними стратегіями держави і можуть запроваджуватися як окремо, так і разом, підсилюючи одна одну. Експансію вважають одним із засобів державної політики, спрямованих на зменшення освітніх можливостей між соціальними класами. Протягом другої половини

XX століття у більшості європейських країн мала місце експансія освіти як на рівні середньої, так і вищої. Неповна середня освіта (зазвичай 9 років навчання) стала загальнообов'язковою. Рівень освіченості населення зростав від когорти до когорти. Проте дослідники освітньої нерівності й мобільності роблять різні висновки щодо впливу експансії на нерівність освітніх можливостей. Одні, інтерпретуючи дані досліджень, схилиються до думки про постійність нерівності загалом упродовж другої половини XX століття, за поодинокими винятками (Швеція, Нідерланди) [195; 252; 253]. Інші наполягають на емпірично підтверджених змінах у бік вирівнювання освітніх можливостей у більш ніж двох європейських країн, що правда посередньому і характерному насамперед для повоєнних десятиліть, але не останньої чверті XX століття, а також для середнього, а не вищого рівнів освіти [135; 257]. Тому вірогіднішою розглядається слабша версія тези про «постійність постійної нерівності» та неоднозначність впливу експансії освіти на вирівнювання можливостей [264].

Сама по собі експансія освіти практично не впливає на вирівнювання шансів, відносна освітня й класова мобільність не збільшується, а нерівність шансів не зменшується, за результатами емпіричних досліджень. Кількість місць, що зростає, у вищих навчальних закладах не розподіляється рівномірно між вихідцями з різних соціальних класів. Іноді навпаки, диспропорційно більший доступ до освіти можуть одержати діти з порівняно привілейованих класів, а наслідком експансії стає не зменшення, а зростання нерівності можливостей [121; 236; 259; 285]. Загальний рівень освіченості населення, абсолютна освітня мобільність зростають, проте класові відмінності в освітніх здобутках від когорти до когорти залишаються майже незмінними. Як зазначає Р. Брін, «чи освітня експансія фактично приведе до більшої соціальної рухливості, залежатиме від того, чи вона супроводжується освітнім вирівнюванням, посиленням нерівності чи відсутністю змін» [136, с. 382–383].

Порівняно більша відкритість суспільства у Швеції, переконані дослідники, досягнута завдяки освітній реформі, значному вирівнюванню можливостей здобуття якісної освіти у поєднанні з освітньою експансією, що й зумовило більшу відносну класову й освітню мобільність [158; 217; 129; 220; 247; 134]. Освітня політика розглядалася як складова загальної державної політики. Швеція першою серед Скандинавських країн підтвердила здатність соціал-демокра-

тичного типу держави загального добробуту значно зменшувати вплив несприятливого соціального походження на можливості дітей та корелювати зумовлені низьким економічним і освітнім рівнем сім'ї перешкоди для здійснення мобільності. Ефективна державна політика прогресивного оподаткування, розподілу і перерозподілу доходів, підтримки найменш ресурсозабезпечених сімей з дітьми, скорочення бідності й безробіття сприяла не лише загальному зменшенню нерівності у суспільстві, а й вирівнюванню життєвих шансів дітей, послабленню важливості соціально-класового походження для набуття і накопичення людського капіталу, необхідного для досягнення певного рівня освіти та відповідної класової належності. Політичні стратегії, втілені в освітніх інституційних практиках, були спрямовані на мінімізацію диференціації середніх і вищих навчальних закладів за якістю навчання та забезпеченістю ресурсами, безкоштовність середньої і вищої освіти, безкоштовне для всіх учнів забезпечення підручниками, повноцінним харчуванням, необхідною допомогою вчителів, заборону ранньої селекції дітей за здібностями. Як зазначає шведський дослідник Р. Еріксон, «менша нерівність освітніх можливостей може з'явитися разом з індустріалізацією, але, очевидно, для цього необхідна наявність низки інших умов. ...Однією з таких умов була б політична діяльність щодо скорочення нерівності умов загалом і нерівності освітніх можливостей, зокрема. Не лише Шведські соціал-демократичні уряди запроваджували єдину середню школу в 1950-х, але також низький рівень безробіття та невелика диференціація доходів були ключовою метою соціал-демократичної політики. ...Нерівність освітніх можливостей може зменшитися разом з індустріалізацією, якщо запроваджується політика скорочення соціальних нерівностей» [157, с. 108–109].

Те, що інституція освіти за безпосередньої ролі державної політики здатна зменшити вплив сім'ї на освітні здобутки дітей, підтверджує досвід не лише Швеції, а й інших Скандинавських країн, зокрема Фінляндії. Застосовуючи різні стратегії інституційних перетворень та вирівнювання умов, Фінляндії вдалося досягти суттєвої уніфікації якості навчання в усіх навчальних закладах країни, тобто усунення значної економічної, соціальної, культурної, територіальної диференціації учнів. На рівні середньої освіти законодавчо заборонено диференціацію шкіл і класів за здібностями чи успішністю учнів, не кажучи вже про соціально-економічний стан

батьків та їхню здатність матеріально підтримувати освітній процес у школі. За такої нетипової для більшості країн ситуації соціально-економічного і територіального вирівнювання умов навчання фінські школярі, починаючи з 2000 року, здобувають найвищі бали за результатами міжнародного дослідження успішності навчання 15-літніх школярів PISA (Programme for International Student Assessment). Фінляндія виявилася не лише єдиною європейською країною серед країн-лідерів за результатами кожного з чотирьох досліджень PISA (2000, 2003, 2006, 2009 років), а й країною, де зафіксована найнижча залежність успішності навчання дітей від соціально-економічного становища сімей, де інституція освіти перетворена на ефективний інструмент вирівнювання можливостей, а не підтримки і поглиблення соціальної нерівності [3; 198]. Натомість у Федеративній Республіці Німеччина результати дослідження PISA викликали справжній шок, оскільки німецькі дослідники дійшли висновку, що в жодній з країн-учасниць шанси дітей і підлітків на здобуття освіти не залежать такою мірою від соціального походження і статусу батьків, як у Німеччині, система освіти якої вже не виконує функцію соціальної селекції за здібностями і наполегливістю, перетворюючись на механізм швидше низхідної, а не висхідної мобільності [105].

Школа як складова інституції освіти може виявитися чи не єдиним місцем, де учні з несприятливого для навчання соціального середовища можуть знайти підтримку й стимули для досягнення успіхів у навчанні й зрештою перебороти обставини соціального походження. За певних інституційних умов школа виявляється здатною, усупереч впливу сім'ї, розвинути і підтримати впевненість у власних здібностях до навчання, спроможності освоїти усі навчальні дисципліни, мотивацію як внутрішнє прагнення, а не відповідь на зовнішні стимули, що важливо для подолання бар'єрів несприятливого соціального походження. За даними дослідження PISA 2009 року в середньому в країнах OECD 31 % дітей із неблагополучних сімей належать до категорії найкращих, тобто успішно конкурують із соціально благополучними однолітками. В таких країнах, як Канада, Японія, Фінляндія, Сінгапур, Південна Корея, відповідна частка учнів коливається від 40 % до майже 60 %. Колишнім радянським республікам Естонії й Латвії притаманний вказаний середній показник. Проте в інших пострадянських країнах показник успішності дітей із соціально неблагополучних сімей значно

нижчий. У Російській Федерації долати перешкоди соціального походження і досягати найкращих показників успішності вдається лише 18 % учнів, у Казахстані – 7 %, в Азербайджані – 5 %, а в Киргизстані – менше ніж 2 % дітей. Лише за певних інституційних практик і ресурсів школі вдається хоча б частково надолужити чи перебороти вплив сім'ї [210].

Україна чи не єдина європейська держава, яка систематично не бере участі у міжнародному дослідженні PISA, що проводиться кожні три роки, починаючи з 2000 року, під егідою OECD. Така участь сприяла б не лише об'єктивній порівняльній оцінці застосування 15-літніми учнями навичок читання та розуміння тексту, математичних та природничо-наукових знань, що є первинним завданням дослідження, а й з'ясуванню низки питань щодо зумовленості диференціації освітніх здобутків дітей старшого шкільного віку соціально-економічними характеристиками батьків, типом середньої загальноосвітньої школи, місцем проживання тощо [68].

Отже, визначальний вплив приписаних характеристик класового, соціально-економічного і соціально-культурного походження з великою ймовірністю послаблюється у суспільстві, де ресурси розподіляються між соціальними класами рівномірніше, а традиційні для освітньої системи стратифікаційні бар'єри послаблені чи ліквідовані. У тих же країнах, де експансія освіти не супроводжується ефективними інституційними практиками вирівнювання умов, держава не відіграє значної перерозподільчої ролі, школи та вищі навчальні заклади залишаються суттєво диференційованими за якістю і вартістю навчання, забезпеченістю освітніми ресурсами, кваліфікованістю викладачів, продовжують існувати практики раннього відбору і сегрегації дітей між різними типами дошкільних та шкільних закладів (спеціалізованими, звичайними школами, ліцеями і гімназіями), класами за здібностями розподілу, там нерівність можливостей залишається незмінною чи несуттєво коливається між послабленням і посиленням нерівності.

Ринок праці як структура можливостей

Інституційні характеристики освітньої системи, насамперед стратифікація, стандартизація, специфіка професійної освіти та величина сектора вищої освіти, систематично впливають також на

перебіг і результат процесу розташування індивідів на ринку праці, їхні професійні здобутки та класову належність [109; 225; 244; 229]. Ринок праці становить структуру можливостей набуття, втрати і зміни зайнятості для індивідів, що важливо як для батьків, з огляду на потребу забезпеченості ресурсами в процесі виховання дітей, так і для їхніх дорослих дітей, які, досягаючи певних позицій на ринку праці, водночас набувають і відповідної класової належності. Дослідження соціальної мобільності протягом останнього десятиліття виявили зменшення важливості освіти як опосередковуючого чинника мобільності, оскільки послаблюється зв'язок між освітою та зайнятістю і відповідною класовою належністю [128; 212]. Одне з можливих пояснень стосується важливої ролі роботодавців як інституційних акторів. У сучасних умовах співвідношення попиту і пропозиції на освіту, цінність освітніх кваліфікацій для роботодавців у процесі прийняття рішень щодо найму працівників, імовірно, зменшується. Дослідники називають це «композиційним ефектом», коли ті види зайнятості, де підтверджена відповідними дипломами і сертифікатами освіта є найважливішою для роботодавця, можуть кількісно зменшуватися у співвідношенні з тими типами роботи, де важливість фахових освітніх досягнень значно менша, зокрема у галузях торгівлі та надання послуг, які порівняно швидко зростають у сучасних суспільствах [212, с. 26]. Роботодавці можуть обирати працівників за різними критеріями, які вважають релевантними для ефективної роботи їхніх організацій, і не може бути впевненості, що саме освітня кваліфікація матиме вирішальне значення і не вважатиметься другорядною чи опосередковуватися такими чинниками, як гендер, вік, походження, соціальні зв'язки, належність до соціальних, етнічних чи політичних мереж. Результати експериментальних досліджень підтверджують, що характеристики класового походження індивіда дійсно беруться до уваги роботодавцями, коли йдеться про високостатусні заняття, і за умови однакового рівня освіти вихідці з нижчих соціальних класів можуть бути дискримінованими [214].

Уявлення, що сучасні суспільства, де зростає кількість високоосвічених працівників, стають дедалі більше меритократичними з огляду на визначальну важливість освітніх кваліфікацій і умінь, суперечать реальним процесам, які відбуваються на ринку праці. Якщо заклади вищої освіти випускають значно більше фахівців, зокрема з повною вищою освітою, а на ринку праці немає відповідних місць

зайнятості, то частина формально висококваліфікованих фахівців набувають занять, які не потребують такого рівня освіти і відповідають іншій класовій належності. Зависока для певної зайнятості освіченість, імовірно, більшою мірою притаманна вихідцям із нижчих соціальних класів, що може розглядатися як «незавершена висхідна соціальна мобільність» («incomplete upward social mobility») [229]. Експансія освіти без більш-менш налагодженої взаємодії з ринком праці та роботодавцями як щодо задоволення потреб на підготовку фахівців певних рівнів кваліфікації, так і прогнозування попиту на віддалене майбутнє, може сприяти частковій втраті інституцією освіти функцій селективності та посередницької ролі в процесах соціальної мобільності, коли, навіть здобувши найвищий рівень освіти, вихідці з певних соціальних класів не знаходять відповідних освітнім кваліфікаціям робочих місць, не досягаючи бажаної класової належності, а залишаючись у класі походження чи близьких до нього.

Державні інституції забезпечують законодавче регулювання відносин на ринку праці, умов і гарантій зайнятості, у тому числі підприємницькою діяльністю, встановлення мінімальної оплати праці, а також можуть ефективно пом'якшувати наслідки негативних явищ на ринку праці, зокрема скорочення зайнятості, надаючи працівникам матеріальну допомогу та можливості перекваліфікації. Інституційне регулювання, зокрема формальні й неформальні норми і практики, може як прискорювати, так і гальмувати розширення ринку праці, створення нових робочих місць та умов, сприятливих для економічно ефективної підприємницької діяльності, що підтверджує досвід інституційних перетворень у постсоціалістичних країнах [270]. За певної державної політики державні інституції можуть відігравати суттєву роль посередника між сім'єю і ринком праці, зокрема, забезпечувати якісний догляд за дітьми, щоб жінки могли працювати, що особливо важливо для малозабезпечених сімей із дітьми та матерів-одиначок, і що, за результатами досліджень, у Швеції здійснюється значно ефективніше, ніж в інших економічно розвинутих країн [145]. Скандинавські країни загалом вирізняються успішністю поєднання низького рівня безробіття з забезпеченням гарантій зайнятості та стиснутою структурою рівнів оплати праці, що потенційно має сприяти більшій відкритості суспільства. Однак вважається, що наразі неможливо виявити точні каузальні механізми зв'язку між ринком праці та міжгенераційною мобільністю [249].

Фокус на ранній розвиток дітей

Тривалий час дослідники, виявляючи особливості інституційного середовища відтворення нерівності й соціальної мобільності в різних суспільствах, наголошували на визначальній ролі освіти, починаючи зі шкільної. Згодом виникають певні сумніви щодо цього, оскільки емпірично підтверджено, що ще до початку формального шкільного навчання між дітьми різного класового походження існують суттєві розриви в рівнях когнітивного і некогнітивного розвитку та готовності до навчання [297; 174]. Поступово формується нова парадигма для розуміння мікропроцесів, які лежать в основі відтворення стратифікації та нерівності можливостей, але не помічаються з макроструктурного погляду взаємодії соціальних інституцій. Висувається припущення, яке на ґрунті результатів емпіричних досліджень поступово перетворюється на переконання щодо першочергової важливості моделей поведінкових навичок і когнітивних умінь індивіда, сформованих протягом дошкільних, а не шкільних років як детермінант освітніх і класово-статусних досягнень. Розумові здібності, поведінкові навички, мотивація до навчання формуються й розвиваються у дошкільному віці, і вирішальною фазою розвитку є вік дитини до 5–6 років, тобто до початку формального шкільного навчання. Як зазначає Г. Еспін-Андерсен (G. Esping-Andersen), «здається, мало у кого викликає сумнів те, що визначальною ланкою між соціальним походженням і освітніми успіхами є розвиток розумових навичок, і це передбачає вирішальну роль років, які передують формальному шкільному навчанню. Існування нерівності в інтелектуальному розвитку означає, що вона значною мірою відтворюється, аніж корегується шкільною системою» [163, с. 128]. Інституційні втручання у період обов'язкового шкільного навчання, очевидно, є запізнілими для суттєвої корекції освітньої нерівності. Чинники соціального походження та спадковості, ймовірно, вже відіграли свою визначальну роль у генеруванні міжгенераційної нерівності. Отже, під кінець XX століття соціальні умови раннього розвитку дітей посідають чільне місце серед основних чинників відтворення нерівності та перешкод для соціальної мобільності. Хоча припущення про важливість початкової рівності дітей для соціальної мобільності зробив ще у першій половині минулого століття П. Сорокін, який вважав, що для реалізації ідеального зразка мобільного суспільства, в якому індивіди можуть роз-

поділятися відповідно до їхніх здібностей і можливостей незалежно від становища їхніх батьків, необхідні певні умови. Серед найважливіших – початкова рівність дітей і однакові шанси для всіх, тобто необхідно, щоб діти стартували з однієї й тієї самої позиції, оснащені більш-менш однаково, і щоб у тому «життєвому змаганні» їм дані були рівні шанси. Лише за таких рівних умов можна визначити, хто з них є «хорошим бігуном». Інакше результат може виявитися неправдивим і ввести в оману [88, с. 487–488].

Процес раннього розвитку дітей і його результати виявляють чітку залежність від статусної та класової належності батьків і відповідної забезпеченості різноманітними ресурсами. Загальна модель вбачається в кумулятивному накопиченні переваг і нестач: нестача когнітивних і поведінкових умінь та навичок соціально неблагополучних дітей у дошкільному віці перетворюється на ще більший розрив умінь, навичок і успішності у школі, що суттєво впливає на їхнє подальше навчання, зайнятість, дохід і класову належність [170; 146]. Серед широкого кола дослідників сформувалося достатньо узгоджене бачення засадничих механізмів розвитку умінь та навичок дитини від народження до шкільного навчання. Ключова роль, як і щодо шкільної освіти, належить сім'ї та освітнім закладам. Науковцями різних країн накопичено чимало кількісних даних, які підтверджують сильний вплив внутрішньосімейних ресурсів на якість сформованих у дітей дошкільного віку умінь і навичок. Ідеться не тільки про матеріальні ресурси та їхній розподіл між членами сім'ї, а й про ресурси та моделі когнітивної й емоційної підтримки дітей. Сім'ї різної класової належності суттєво різняться за наявністю таких ресурсів, чим і пояснюється значна частка відмінностей когнітивних і некогнітивних навичок у дітей різного класового походження. Від народження процес формування у дитини умінь і навичок потребує застосування різноманітних, матеріальних і нематеріальних ресурсів, які забезпечуються чи не забезпечуються насамперед батьками чи іншими членами родини, але можуть надаватися й інституційними закладами та сторонніми кваліфікованими дорослими [170]. Тому важливою визнається роль вихователів і вчителів, наявність чи відсутність успішної взаємодії різних за класовою належністю сімей із дошкільними освітніми закладами.

Соціальні відмінності у навичках і вміннях дітей формуються в дуже ранньому віці. Вже до трирічного віку виявляється суттєва

різниця між дітьми різного соціального походження щодо здібностей і навичок [114; 174; 266]. Такі ранні розриви лежать в основі пізнішої освітньої нерівності та є складовою загального механізму відтворення соціальної нерівності. Результати лонгітюдних досліджень британських науковців, які вимірювали індекс розвитку дітей віком 22 місяці, 42 місяці, 5 та 10 років, засвідчили, що за індексом розвитку дитини у 22 місяці можна передбачити остаточний рівень освіти у віці 26 років, а величина індексу в ранньому віці співвідноситься з соціальним походженням, і цей зв'язок посилюється з віком дитини. Якщо діти освічених або багатих батьків мають низькі показники тестів у ранньому віці, то пізніше їм зазвичай вдається скорочувати розрив, тоді як діти такого самого рівня розвитку, але низькоосвічених і бідних батьків так і залишаються найменш розвиненими серед однолітків [174]. Діти з найбідніших сімей відстають за розвитком мовних навичок від однолітків із сімей середнього достатку майже на рік у віці п'яти років, коли більшість дітей починає шкільне навчання. Діти належних до середнього класу батьків, які у дворічному віці мали вельми низькі показники розвитку, до семи років за рівнем когнітивного розвитку перевершують своїх однолітків із нижнього соціального класу, які у дворічному віці мали значно вищі тестові показники [299]. Порівняльні лонгітюдні дослідження серед когорт народжених у ХХІ столітті дітей також виявляють наявність суттєвих розривів у рівнях готовності дітей до шкільного навчання залежно від величини доходу батьків [298].

Водночас результати проведених у різних країнах досліджень підтверджують, що інституційно запроваджувані програми раннього розвитку дітей у дошкільних закладах різних типів сприяють вирівнюванню освітніх можливостей дітей різного соціального походження. Чим раніше і довше діти мають можливість перебувати у дошкільних закладах, тим меншим є вплив освіти батьків на рівень та успішність подальшого навчання дітей, а загалом раннє дошкільне навчання сприяє збільшенню освітньої мобільності [112; 113]. Відомий економіст, лауреат Нобелівської премії Дж. Хекман підкреслює виняткову економічну ефективність високоякісних дошкільних програм. Упосліджене становище окремих соціальних категорій дітей є наслідком батьківських ознак і якостей, як-от низький дохід і забезпеченість ресурсами, слабкі когнітивні і некогнітивні навички батьківства. Високоякісні дошкільні програми

можуть бути винятково ефективними для зменшення розриву поведінкового та когнітивного розвитку, освітніх досягнень дітей із неблагополучних сімей. А найголовніше – здійснені протягом дошкільних років інвестиції у розвиток людського капіталу індивіда мають значно більшу економічну ефективність, аніж подібні за обсягом інвестиції протягом шкільних років чи у дорослому віці [100; 202; 203]. Переваги раннього розвитку дітей, насамперед із соціально неблагополучних сімей, виявляються не лише у подальших освітніх досягненнях. Широкого розголосу серед науковців набули результати проведеного у США сорокарічного наукового експерименту щодо короткострокових та довгострокових впливів дошкільного розвитку і навчання на різних етапах життя індивіда від шкільних років до дорослого віку [266]. Виявилося, що діти з бідних і соціально неблагополучних сімей, які увійшли до експериментальної групи і з якими, порівняно з дітьми контрольної групи, протягом двох дошкільних років працювали висококваліфіковані педагоги і вихователі, значно краще навчалися у школі, мали вищі бали за численними тестовими показниками, частіше закінчували повний курс шкільного навчання, швидше знаходили роботу, рідше виявлялися безробітними, в середньому мали вищий рівень доходу, частіше мали власне житло, створювали сім'ї і виховували дітей, значно рідше вчиняли злочини. Економічна віддача від подібного дошкільного навчання оцінюється у сумі близько сімнадцяти доларів на один інвестований у розвиток кожної дитини.

Значно масштабніші міжнародні порівняльні дослідження також підтверджують, що учні середніх шкіл одержують суттєві переваги від дошкільної освіти. За даними міжнародного дослідницького проекту PISA виявилося, що майже в усіх країнах-учасницях 15-річні школярі, які відвідували дошкільні заклади, показали кращі результати, аніж їхні однолітки, для яких регулярне навчання почалося лише з початкової школи [150]. Різниця оцінок навичок читання між учнями, які відвідували дошкільні заклади більше року, та тими, хто не відвідували взагалі, в середньому становила 54 бали. За результатами дослідження виявилося, що дошкільні навчальні заклади відвідували насамперед діти з порівняно краще забезпечених та благополучних сімей. Проте різниця в успішності виконання дослідницьких завдань залишається також і між учнями однакового соціального походження. Навіть за цієї умови школярі, які мали досвід дошкільної освіти, перевіряли своїх однолітків в успіш-

ності виконання завдань на 33 бали в середньому. В таких країнах, як Бельгія, Франція та Ізраїль, відповідна різниця становила близько 60 балів (без контролю соціального походження – близько 100 балів). Натомість в Естонії, Латвії, Південній Кореї та Фінляндії відвідування чи невідвідування дошкільних закладів мало порівняно менший вплив на успішність учнів однакового соціального походження.

Середній для країн OECD (Організації економічного співробітництва та розвитку) показник відвідуваності учнями дошкільних навчальних закладів протягом більше року становить 72 %, а в Бельгії, Франції, Угорщині, Ісландії, Японії та Нідерландах – понад 90 %. За даними дослідження PISA сильніший зв'язок між результативністю виконання завдань та відвідуваністю дошкільних закладів спостерігається в тих країнах, освітні системи яких здатні забезпечити якомога більшу кількість дітей можливістю відвідувати дошкільні заклади протягом тривалішого часу. За результатами численних досліджень сформувалося переконання, що зменшити визначальний вплив сім'ї на формування розумових здібностей дітей, як основи подальшої нерівності, здатні лише інституційні втручання, зокрема обов'язковість дошкільної освіти, яка надається висококваліфікованими фахівцями усім дітям, незалежно від місця проживання і соціального походження у класово змішаних дошкільних дитячих центрах, як це відбулося у Скандинавських країнах.

Численні емпіричні підтвердження виняткової важливості раннього розвитку дітей та його зумовленості соціальним походженням надали часткове пояснення, чому освітні системи мають дещо менше значення для процесів відтворення соціальної нерівності та сприяння мобільності, а також визначили важливий напрямок потенційних інституційних інтервенцій. Протягом останнього десятиліття відбулося два основних перегляди ролі соціальних інституцій щодо міжгенераційної мобільності [249]. По-перше, набуває поширення переконання, що відмінності в інституційному дизайні освітніх систем, очевидно, важать дещо менше, ніж вважалося раніше. По-друге, дослідники посилили увагу до важливості впливів держави загального добробуту. Якщо нерівність доходів позначається на можливостях батьків інвестувати у розвиток дітей, державний перерозподіл мав би вирівнювати життєві шанси дітей. Зокрема, можна очікувати, що ефективно скорочен-

ня бідності мало би підвищити шанси мобільності для вихідців із найменш привілейованих класів. Відмінна роль державних інституцій щодо політики перерозподілу та її результатів у різних країнах добре відома, але міра їхнього прямого чи опосередкованого впливу на міжгенераційну мобільність залишається остаточно не з'ясованою. Саме результати досліджень щодо вирішального значення стимуляції розвитку дітей у ранньому віці та щодо найбільшого рівня віддачі від інвестицій у людський капітал, здійснених саме у дошкільний період, спонукали до переоцінки значення обов'язкової й інших рівнів освіти та звернення уваги на роль держави як потенційного джерела важливих впливів на ранній розвиток дітей. За словами Г. Еспін-Андерсена, «ми знаємо, що вроджені таланти нормальним чином розподіляються серед населення, на відміну від життєвих шансів. Іншими словами, не вроджені здібності, а швидше батьківські ресурси становлять основну причину нерівних життєвих шансів. Навіть важливішою за батьківський дохід є навчальна культура в сім'ї. За результатами досліджень, культурний капітал сім'ї важить вдвічі більше для розвитку у дітей навичок читання і письма, ніж дохід сім'ї. Зрозуміло, що держава не може навіть законодавчо змусити батьків читати своїм дітям книжки щовечора і займатися з ними замість сидіння біля телевізора. Проте існують непрямі й вельми ефективні способи вирівнювання когнітивного і некогнітивного розвитку дітей, один з яких – універсальний, якісний професійний догляд за дітьми і їхнє дошкільне навчання незалежно від соціального походження. Це також ефективний спосіб допомоги матерям у поєднанні кар'єри і материнства» [164].

Узагальнивши результати численних емпіричних досліджень різноманітних інституційних детермінант процесів соціального відтворення і мобільності та сформульовані на їхній основі рекомендації для політиків і управлінців [108; 143], можна дійти висновку, що суспільству, в якому б зв'язок між соціальним походженням і належністю індивіда послаблювався і зростала соціальна відкритість, мали би бути притаманні насамперед такі риси:

- порівняно менша нерівність між соціальними класами, домогосподарствами й індивідами, у тому числі нерівність доходів; рівномірніший розподіл ресурсів у суспільстві;
- прогресивне оподаткування доходів і прибутків; ефективні механізми соціального перерозподілу;

- низький рівень (відсутність) бідності, зокрема дитячої бідності;
- низький рівень безробіття у поєднанні з забезпеченням гарантій зайнятості та стиснутою структурою рівнів оплати праці;
- координація між інституцією освіти і ринком праці, попитом і пропозицією освітніх кваліфікацій;
- запроваджена і реально забезпечена безкоштовна універсальна якісна дошкільна освіта і догляд для всіх дітей, незалежно від соціального походження і місця проживання у соціально-змішаних закладах і групах; обов'язкова дошкільна освіта;
- запроваджена і реально забезпечена універсальна якісна шкільна освіта для всіх дітей, незалежно від соціального походження (єдина державна школа); заборона раннього відбору дітей (трекінгу) перед вступом до школи чи після кількох років навчання; стандартизація освіти за навчальними програмами, забезпеченістю освітніми ресурсами, кваліфікованістю і оплатою праці викладачів, місцем розташування шкіл тощо;
- слабка диференціація вищих навчальних закладів за якістю освіти; безкоштовна вища освіта або помірна плата за навчання; доступні гранти і недорогі кредити на навчання;
- соціально-професійна група вихователів і вчителів не належить до категорії працівників низькооплачуваної та неprestижної праці;
- ефективна сімейна і гендерна політика, спрямована на поєднання зайнятості та виконання батьківських обов'язків як жінками, так і чоловіками.

Наразі передчасно говорити про наявність цілісної інституційної концепції соціальної мобільності. Окремі її складові вже не викликають сумнівів і ґрунтуються на результатах численних емпіричних досліджень, інші перебувають на стадії емпіричної верифікації або існують радше як припущення. Загальний консенсус полягає в тому, що сім'я, її класова належність мають визначальне значення для соціального відтворення і мобільності. Так само існує консенсус щодо значення інституційних характеристик соціального середовища, проте чіткого окреслення усіх каузальних механізмів наразі немає, хоча численні припущення про значення окремих

інституційних практик неодноразово підтверджувалися за результатами національних і міжнаціональних досліджень. Дві дослідницькі стратегії мають найбільший потенціал для кращого розуміння впливу соціальних інституцій на процеси міжгенераційної соціальної мобільності, одна з яких має зосереджуватися на виявленні бар'єрів мобільності та визначенні політики й інституційних практик їхнього послаблення, а інша – це міжнаціональні порівняння різних аспектів і тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності в різних країнах та співвіднесення виявлених відмінностей і відхилень із різним інституційним і політичним контекстом [249].

Таким чином, за шість десятиріч безперервного розвитку соціології соціальної мобільності як окремої галузі соціологічного знання сформувалися і продовжують активно застосовуватися два основні підходи до досліджень міжгенераційної соціальної мобільності: соціально-статусний і соціально-класовий. Прихильники застосування моделі досягнення статусу схиляються до висновку, що значення приписаних соціально-статусних характеристик соціального походження індивіда поступово зменшується, а досяжних – зростає, що загалом відповідає висунутим на початку другої половини ХХ століття припущенням ліберально-модернізаційної теорії. Серед прихильників соціально-класового підходу і досі домінує переконання у постійності коливань рівнів відносної мобільності, тобто залежності класової належності індивіда від його/її соціального походження в індустріально розвинутих демократичних суспільствах, але не систематичного збільшення соціальної відкритості, що загалом суперечить ліберально-модернізаційним поглядам. Окремі відхилення поки що не вважаються підставою для перегляду такої переконаності, оскільки у Швеції рівень відносної міжгенераційної класової мобільності після поступового зростання протягом 1970–1980-х років стабілізувався на певному рівні й упродовж останніх десятиліть незмінно відтворюється, а нещодавно зафіксовані тенденції до зменшення нерівності у кількох інших європейських країнах ще потребують подальшого емпіричного підтвердження, що це вже складова більш-менш лінійного руху у напрямку до більшої соціальної відкритості суспільств, а не тимчасова низхідна частина хвилеподібної кривої. До того ж у низці розвинутих європейських країнах рівні відносної мобільності залишаються в межах постійних коливань без певної лінійної перспективи.

Якими б не були висновки дослідників соціальної мобільності, пояснення міжнаціональних і міжчасових відмінностей нерівності можливостей зосереджуються насамперед у площині відмінностей притаманного суспільствам інституційного устрою, моделей інституційних практик і втручань, потенційно здатних модифікувати зумовлені чинниками соціально-класового походження режими соціального відтворення і мобільності. Незважаючи на достатньо тривалий час розвитку соціології соціального відтворення і соціальної мобільності, серед дослідників нерівності можливостей, на думку Р. Бріна та Я. Джонсона (J. Jonsson), переважала орієнтація на описовість емпіричних даних і наразі все ще бракує переконливих пояснень міжнаціональних відмінностей у зв'язках між соціальним походженням і освітою та походженням і соціальною належністю [132, с. 236]. Перший крок до формулювання пояснень полягає у використанні накопиченого знання для створення вичерпного переліку сімейних ресурсів та інституційних чинників, які пов'язані з можливостями дітей, та вимірювання їхньої відносної важливості в тому чи тому суспільстві. Наступний крок – створення моделей тих механізмів, які виявлені зв'язки генерують. Багато хто сьогодні погоджується з тим, що теорія, яка пояснює зразки соціальної рухливості, мала би будуватися на основі моделювання раціональних дій соціальних акторів у межах певного інституційного середовища. Як вважають вказані вище дослідники, «такі моделі уможливають виокремлення доступних для перевірки мікромоделей індивідуальної поведінки, параметри яких можуть різнитися залежно від інституційних та інших характеристик суспільств, характеристик, які в ідеальному випадку мали би включати процес найму працівників, розподіл яких визначається діями і рішеннями роботодавців» [132, с. 237].

Якщо у західній соціології накопичено величезний обсяг емпіричних даних, у тому числі порівняльних, щодо опису різних етапів і чинників процесу соціального відтворення та мобільності, а на перший план висувається необхідність формулювання переконливих пояснень, то у вітчизняній соціології вельми гостро стоїть проблема відсутності різноманітних емпіричних даних, на основі яких можна було б починати вибудовувати пояснювальні схеми багатокomпонентного механізму відтворення соціальної нерівності загалом, нерівності можливостей зокрема, у тому числі можливостей здійснення соціальної мобільності.

Викладені у цьому розділі припущення та емпіричні узагальнення, накопичені за понад півстолітній досвід різнобічного вивчення соціальної мобільності, слугуватимуть своєрідним тлом для аналізу результатів вітчизняних досліджень міжгенераційної соціально-класової і освітньої мобільності. Зрозуміло, що авторка не претендує на одержання вичерпних відповідей на всі ті дослідницькі питання, які лягли в основу наведених емпіричних узагальнень. Щодо українського суспільства для цього знадобиться ще не один дослідницький проект, не один десяток дослідників і, вочевидь, не один десяток років, судячи з можливостей та наявного стану вітчизняної академічної соціологічної науки.

РОЗДІЛ 2

МІЖГЕНЕРАЦІЙНА СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА МОБІЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

2.1. Вітчизняний досвід дослідження

Зі становленням України як незалежної держави збігається початок проведення загальнонаціональних репрезентативних досліджень, тобто вивчення низки соціальних явищ, відносин і процесів на загальносуспільному рівні, зокрема й міжгенераційної мобільності. До початку 1990-х років вітчизняна соціологія як частина радянської соціології мала достатньо обмежені можливості аналізу міжгенераційної мобільності, зумовлені як браком необхідних емпіричних даних, так і певними ідеологічними рамками тлумачення соціально-структурних явищ і процесів. По суті, у вітчизняній соціології радянського періоду міжгенераційна класова та освітня мобільність ніколи не досліджувалися на основі тих методологічних підходів і репрезентативних вибірок, як це вже тривалий час відбувалось у західній соціології, а також в окремих на той час соціалістичних країнах, зокрема, Угорщині й Польщі.

Саме поняття «соціальна мобільність» входило до словника радянської соціології, навантажене присмаком «буржуазності» й недостатньої відповідності тим процесам, які відбувались у соціальній структурі радянського соціалістичного суспільства. Вважалося, що в змісті цього поняття варто розрізняти й позитивні (переважно технічного порядку), і негативні моменти, які визначаються його органічним зв'язком із буржуазною ідеологією. Тому прийнятнішим для досліджень притаманних індивідам і соціальним спільнотам міжгенераційних і внутрішньогенераційних змін соціального становища пропонувалося вживати словосполучення «соціальні переміщення», оскільки, на відміну від поняття «мобільність», «...у понятті “переміщення” міститься пряма й безпосередня вказівка на специфіку процесу, який вивчається» [78, с. 7]. Проте поступово поняття «мобільність», як соціальна чи трудова, входить до термінологічного словника радянської, у тому числі

вітчизняної, соціологічної науки, а саме явище мобільності стає предметом численних, хоча й не репрезентативних досліджень [40; 41; 42; 90; 96; 97].

У вітчизняній радянській соціології традиція дослідження міжгенераційної соціальної мобільності сформувалась у 1970–1980-х роках. Дослідницький колектив у складі О. І. Вишняка, С. А. Войтовича, С. О. Макеева, В. І. Паніотто, В. І. Тарасенка, В. П. Чорноволенка, Ю. І. Яковенка здійснив два масштабних опитування працездатного населення м. Києва в 1979 та 1985 роках, результати яких описані у двох колективних монографіях [40; 80] та індивідуальній монографії С. О. Макеева [31]. Автори зібрали й опрацювали унікальні для вітчизняної соціології дані щодо динаміки міжгенераційної та внутрішньогенераційної трудової мобільності протягом 1940–1980-х років, специфіки відтворення структури трудової зайнятості киянами–вихідцями з різних соціальних типів сімей із виокремленням десятилітніх вікових когорт, починаючи з 1920-х років народження. Виявлений розподіл індивідів різного соціального походження між сімома видами зайнятості (чотирма типами фізичної праці (за рівнем кваліфікації) та трьома типами розумової) свідчив про достатньо стійкий взаємозв'язок між соціальним походженням (освітнім та професійно-кваліфікаційним рівнями батьків) та позиціями індивідів у структурі трудової зайнятості протягом усього радянського повоєнного періоду. Щодо міжгенераційної освітньої мобільності, то були виявлені зумовлені соціальним походженням міжчасові тенденції розподілу випускників повної й неповної загальноосвітньої школи між різними типами навчальних закладів (окремі дані наведено у наступному розділі монографії), які свідчили про значно більшу досяжність середньої спеціальної освіти для вихідців із усіх соціальних груп, аніж освіти вищої. Уже на той час у великому місті помітною була тенденція неузгодженості між наявним у індивідів рівнем освіти та вимогами робочих місць, на яких їм доводилося працювати [31].

З розпадом СРСР перед вітчизняною соціологією постали нові можливості й нові обмеження. На зміну ідеологічним рамкам прийшли не менш жорсткі фінансові. Значна частина соціальних явищ і процесів досі залишається недослідженою, а запит управлінців і політиків різного рівня щодо соціологічних досліджень практично відсутній чи мінімальний і по суті «примітивно-електоральний». За таких умов важко сподіватися на сприятливі для науковців можли-

вості всебічного аналізу соціально-структурних процесів, у тому числі процесів соціальної стратифікації, механізмів і чинників відтворення соціальної нерівності.

У пострадянський період відновлення досліджень соціальної мобільності відбувається як одна зі складових процесу формування вітчизняної традиції класового і стратифікаційного аналізу. У межах цього напрямку у вітчизняній науці відбувається освоєння та переосмислення наявних у соціології теоретико-методологічних підходів до класового аналізу [28; 34], вивчення стратифікаційних порядків суспільства [22; 23], дослідження різних аспектів соціальної нерівності, класової структури, класової свідомості, самоідентифікації, відтворення середнього класу, бідності й соціальної ексклюзії, гендерної нерівності тощо [19; 30; 35; 57; 56; 83; 86; 87].

Приєднання України в 2002 році до міжнародного дослідницького проекту ESS (European Social Survey) надало можливість багатоаспектного порівняльного аналізу українського суспільства з іншими розвинутими західноєвропейськими та постсоціалістичними східноєвропейськими країнами. У межах цього дослідження питання соціальної нерівності та класової диференціації розглядалися в ракурсі порівняння результатів застосування в європейських країнах різних схем класової структурації суспільства [84], освітньої нерівності [66], класової диференціації соціально-політичних установок [37], класової свідомості [29].

Різноманітні аспекти нерозривно пов'язаних із відтворенням соціальної нерівності процесів мобільності також зрідка потрапляють у фокус дослідницьких інтересів вітчизняної пострадянської соціології. Однак ці інтереси спрямовуються переважно на теоретичне осмислення різних методологічних підходів до проблеми соціальної мобільності, змісту поняття мобільності, її каналів і механізмів або ж дослідження окремих типів внутрішньогенераційної мобільності в пострадянський період [8; 21; 27; 32; 39; 81; 82]. Для аналізу міжгенераційної соціальної мобільності необхідні значно більші за обсягом емпіричні дані, аніж для моніторингових опитувань громадської думки, а також наявність у опитувальнику запитань не лише про самих респондентів, а й про їхніх батьків, що вкрай рідко трапляється у вітчизняній пострадянській соціології.

Перші спроби дослідження міжгенераційної класової та освітньої мобільності загалом та у розрізі кількох вікових когорт було

здійснено у 1990-х роках із використанням порівняно невеликих за обсягом емпіричних даних дослідницького проекту «Ставлення до перетворень» і відбувалися переважно як аналіз рівнів абсолютної мобільності, а також симетричних шансів вихідців із різних соціальних класів на відтворення класової й освітньої належності батьків чи здійснення міжкласових і міжосвітніх переходів [58; 59; 60; 61]. За даними дослідницького проекту «Перехід від освіти до зайнятості» вдалося виявити окремі тенденції міжгенераційної освітньої мобільності наймолодшого покоління дорослих українців [67; 70]. Кількісна обмеженість емпіричних даних унеможливлявала значно глибше вивчення тенденцій міжгенераційної соціально-класової і освітньої мобільності в українському суспільстві з середини ХХ століття, шляхом порівняння рівнів абсолютної та відносної мобільності між різними радянськими та пострадянськими віковими когортами. Це вдалося зробити наприкінці десятих років поточного століття на основі використання емпіричних даних достатньо великого дослідницького проекту ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey), здійсненого Київським міжнародним інститутом соціології в 2003–2007 роках. Аналіз результатів цього дослідження лежить в основі наступних розділів монографії.

2.2. Емпіричні дані та класифікаційні схеми

Для дослідження міжгенераційної соціальної мобільності необхідні достатньо великі масиви даних, особливо коли йдеться про ретроспективні опитування, метою яких є порівняльний когортний аналіз. Лише на початку 2000-х років завдяки Київському міжнародному інституту соціології вітчизняні дослідники дістали таку можливість. Ідеться про започатковане 2003 року довгострокове лонгітюдне дослідження ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey), наступні хвилі якого здійснювалися в 2004 та 2007 роках. У 2003 році вибіркова сукупність дослідження становила 4056 домогосподарств і 8641 індивідуальне інтерв'ю та була репрезентативною для населення країни віком від 15 до 72 років. За повторних опитувань здійснювався добір респондентів замість тих, хто з різних причин виявився недоступним для інтерв'юерів. Повторні

опитування уможливили уточнення і корекцію первинних даних, а також врахування змін, що відбулися із занятістю та освітніми здобутками індивідів за п'ятирічний період.

Масив даних ULMS містить усю необхідну для дослідження міжгенераційної соціально-класової та освітньої мобільності інформацію про заняття респондентів, здобуту ними освіти та заняття і освіти їхніх батьків. Інформація щодо статусу зайнятості та конкретної трудової діяльності респондентів збиралася як поточна на момент опитування та ретроспективна. Ретроспективні дані стосувалися зайнятості чоловіків і жінок відповідного працездатного віку наприкінці 1986, 1991 і 1997 років, а також упродовж 1998–2003 років. Окрім цього детальна інформація збиралася про трудову діяльність на момент опитування (статус зайнятості, посада, основна сфера діяльності підприємства, організації чи самозайнятості, кількість підлеглих або найманих працівників тощо). У 2007 році респондентів детально опитували щодо зайнятості протягом 2004–2007 років та на момент опитування. На основі інформації про трудову діяльність визначалася класова належність чоловіків і жінок.

Не менш детально респондентів опитували щодо освітніх досягнень. Після основного запитання про найвищий здобутий рівень освіти, яке містило дванадцять варіантів відповіді, респондентів просили вказати, коли саме вони одержали атестат про закінчення середньої школи, чи вчилися в професійно-технічному училищі (ПТУ, ФЗУ), середньому спеціальному навчальному закладі (технічному, музичному, педагогічному, медичному, військовому тощо), вищому навчальному закладі, за якою спеціальністю вчилися, чи здобули відповідну освіту і коли саме. Така послідовність відповідей уможливила одержання досить точної інформації про освітні досягнення чоловіків і жінок. За результатами повторного опитування 2007 року первинні дані щодо освіти були уточнені, а також доповнені за рахунок добору нових респондентів, насамперед, молодшого віку, що сприяло розширенню емпіричної бази для аналізу міжгенераційної освітньої мобільності.

Дані щодо зайнятості та освіти батьків (батька і матері окремо) були зібрані як відповіді респондентів на закрите запитання щодо найвищого рівня здобутої батьками освіти (11 варіантів відповіді) та відкритого запитання – ким працювали батьки (професія та посада), коли респондентам було 14 років.

Схема кодування класової належності та рівня освіти

Класова належність опитаних чоловіків і жінок, а також їхніх батьків визначалася за добре відомою та широко застосовуваною у сучасній соціології, насамперед європейській, схемою класів EGP, яку іноді ще називають схемою класів Голдторпа, або Голдторпа–Еріксона. Аббревіатура назви схеми походить від перших літер прізвищ трьох дослідників: Роберта Еріксона (R. Erikson), Джона Голдторпа (J. Goldthorpe) та Люсьєна Портокаро (L. Portocarero). Ця схема також відома під назвою CASMIN, що є аббревіатурою згаданого у попередньому розділі міжнародного дослідницького проекту «Порівняльний аналіз соціальної мобільності в індустріальних суспільствах» (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations), здійсненого під керівництвом В. Мюллера та Дж. Голдторпа протягом 1984–1990 років.

Не вдаючись до детального викладу теоретико-методологічного обґрунтування класової схеми EGP (див. [28; 61; 84; 156]), зазначимо її основні особливості та критерії визначення класової належності індивідів.

У підсумковій монографії проекту CASMIN «The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies» Дж. Голдторп і Р. Еріксон викладають мету класової схеми таким чином: «Мета класової схеми полягає у тому, щоб диференціювати позиції в межах ринків праці та межах виробничих одиниць або, кажучи точніше, диференціювати такі позиції у термінах відносин зайнятості, які вони передбачають» [156, с. 37]. Ринкова і трудова ситуації визначають конфігурацію відносин зайнятості для кожного конкретного працівника. Ринкова ситуація втілюється у конкретні форми матеріальних винагород, а також перспективи різних шляхів професійної мобільності й кар'єрного просування. Трудова ситуація виявляється у мірі автономності працівника щодо визначення обсягів роботи і послідовності виконання завдань, самоконтролі чи зовнішньому контролю.

Основні принципи диференціації відносин зайнятості ґрунтуються на класичних працях К. Маркса і М. Вебера, а також пізніших дослідників з урахуванням адаптації цих принципів до умов розвинутих індустріальних суспільств другої половини ХХ століття. З класичного спадку як Маркса, так і Вебера, на думку Дж. Голдторпа, впливає базовий тричленний поділ відносин зайнятості та власне класових позицій у суспільстві:

- 1) роботодавці, які купують робочу силу інших людей і тому мають певну міру влади та контролю над ними;
- 2) самозайняті працівники, які не купують працю інших, але й не продають власну;
- 3) наймані працівники, які продають свою працю роботодавцям, що зумовлює певну міру їхньої залежності від влади та контролю останніх.

Такий тричленний поділ відносин зайнятості становить відправний пункт у розгортанні усієї класової схеми [156, с. 36] (див. рис. 2.1). Існування вказаних трьох категорій зайнятих не потребує доказів у будь-якому суспільстві, де існує інститут приватної власності та ринок праці. Відмінну рису сучасних індустріально розвинутих суспільств становить найбільша за чисельністю категорія найманих працівників, яка зазвичай охоплює 80–90 % зайнятого населення. Наступна диференціація відносин зайнятості виникає із двох тісно пов'язаних між собою змін, що відбулися в індустріальних суспільствах. По-перше, власність трансформувалася в корпоративні форми, приватні або колективні (public), внаслідок чого основними роботодавцями стали організації, а не окремі індивіди. По-друге, істотне збільшення кількості найманих працівників серед зайнятого населення супроводжувалось ускладненням типів відносин між найманими працівниками та роботодавцями, особливо якщо останніми виступають бюрократичні організації. Тому власність у сфері виробництва в сучасному суспільстві має переважно корпоративний характер, а категорія власників-роботодавців перетворилася на таку, що складається з невеликих власників, які наймають скоріше десятки, аніж сотні й тисячі найманих працівників.

На думку авторів класової схеми, базисна категорія роботодавців представлена в суспільстві переважно такими невеликими власниками (класи IVa та IVc) (див. рис. 2.1), позиції яких у системі відносин зайнятості ближчі до позицій самозайнятих (класи IVb і IVc), аніж до позицій великих власників-роботодавців (клас I). Останні, на думку Дж. Голдторпа та Р. Еріксона, не можуть становити окремий клас через свою нечисленність як у суспільстві, так і у вибірковій сукупності загальнонаціональних репрезентативних соціологічних досліджень навіть у розвинених капіталістичних країнах, не говорячи вже про колишні соціалістичні країни. Тому такі респонденти, як великі власники-роботодавці, представники капіталістичної еліти, серед опитуваних є винятком, становлять порівняно

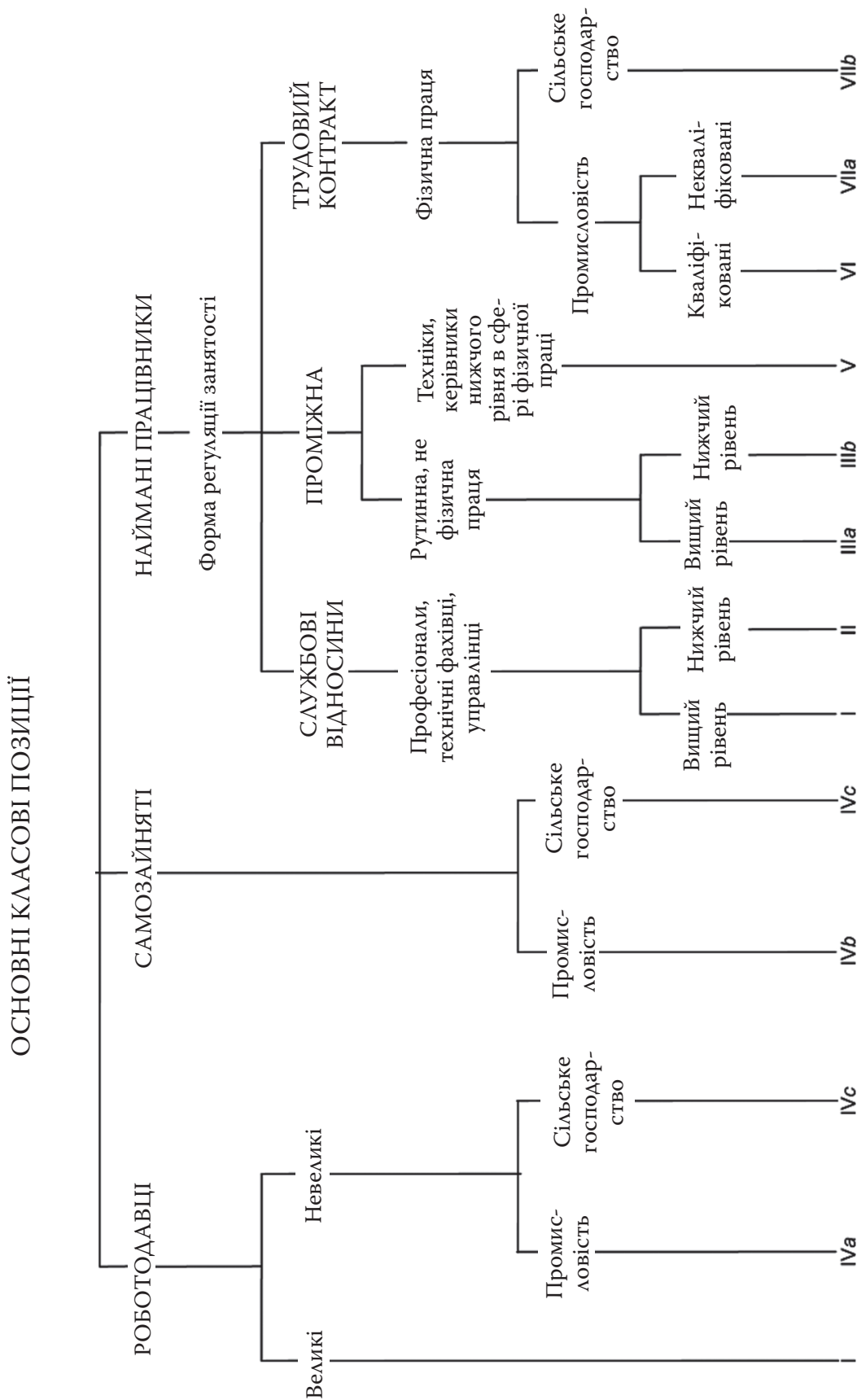


Рис. 2.1. Розгортання схеми класів EGP

невелику частку (не більше 5–10 %) класу I, маючи на ринку праці статуси власників магазинів, готелів, ресторанів, невеликих фабрик, будівельних і транспортних підприємств тощо. Проте основна причина, чому великі власники-роботодавці не виокремлюються в окремий клас, пояснюється їхнім істотним залученням до менеджерської та підприємницької діяльності, що зближує цю категорію з категорією менеджерів–найманих працівників вищої управлінської ланки, які також належать до класу I. До того ж наймані керівники нерідко є або з часом стають власниками значної кількості акцій, тобто співвласниками того підприємства чи організації, де вони працюють.

Істотне збільшення упродовж XX століття кількості найманих працівників серед економічно активного населення індустріально розвинених країн супроводжувалось ускладненням форм їхніх взаємин із роботодавцями, особливо роботодавцями-організаціями. Ця обставина змушує визнати, що було б помилковим розглядати всіх найманих працівників як один клас, тобто людей, які займають однакові класові позиції.

Спираючись на праці К. Реннера й Р. Дарендорфа, Р. Еріксон і Дж. Голдторп розрізняють два типи відносин зайнятості: службові та на основі трудового контракту (у соціологічному, а не юридичному розумінні), описуючи цю відмінність у такий спосіб: «Відносини зайнятості, регульовані трудовим контрактом, припускають відносно короткостроковий і специфічний обмін грошей на зусилля. Наймані працівники затрачають більш-менш дискретну кількість праці під наглядом роботодавця або його представника, в обмін на оплату (wage), сума якої визначається на основі кількості зробленого або витраченого часу. На противагу цьому, відносини зайнятості в бюрократичному середовищі припускають довгостроковий і більш різноманітний обмін. Наймані працівники роблять послуги організації, що їх найняла, в обмін на “компенсацію” у формі не тільки винагороди за виконану роботу у вигляді заробітної плати (salary) і різних додаткових доходів, але також дуже важливих елементів перспективи, наприклад, підвищення заробітної плати відповідно до встановленої шкали, гарантій безпеки у вигляді стабільної зайнятості, пенсійних виплат після виходу на пенсію, і що найбільш важливо, чітких перспектив кар’єрного просування» [156, с. 41–42]. Відносини зайнятості, що їх називають службовими (service relationships), найбільш чітко виявляють свою відмінність

від відносин на основі трудового контракту там, де найманий працівник виконує делеговані йому владні повноваження, є експертом або застосовує спеціальні знання в інтересах організації, що його найняла.

Тому існують і відтворюються суттєві класові відмінності між найманими працівниками, залученими до службових відносин, і тими працівниками, відносини зайнятості яких регулюються трудовим контрактом. Індивіди, позиції зайнятості яких передбачають службові відносини, становлять так званий «службовий клас» (service class), типовими представниками якого є високоосвічені та висококваліфіковані фахівці-професіонали, а також адміністратори й менеджери (керівники вищої та середньої ланок). Відповідно до класової схеми EGP, службовий клас фактично складається із двох класів: I і II, які різняться тільки рівнем: I – вищий службовий клас (higher grade), II – нижчий службовий клас (lower grade). Працівники, які перебувають на позиціях зайнятості за трудовим контрактом, є типовими представниками робітничого класу або, відповідно до схеми EGP, працівниками фізичної праці, диференційованими залежно від кваліфікації та зайнятості в промисловості (класи VI і VIIa) або сільському господарстві (клас VIIb).

Службові відносини зайнятості та відносини, регульовані трудовим контрактом, доцільно розглядати як ідеальні типи, визнаючи, що реальні відносини зайнятості зазвичай наближено відповідають тому чи тому ідеальному типові, нерідко маючи амбівалентний характер, сполучаючи в собі риси обох типів. Більше того, у класовій схемі виокремлюють два класи (III і V), в основі яких лежить проміжна форма регулювання відносин зайнятості, що містить риси як службових відносин, так і трудового контракту. Клас III, який залежно від рівня поділяється на IIIa й IIIb, охоплює широке коло позицій рутинної нефізичної праці, що перебувають у самого підніжжя професійних, адміністративних і управлінських бюрократій. Другий проміжний клас V охоплює позиції зайнятості технічних працівників і керівників найнижчого рівня в сфері фізичної праці. В обох випадках проблематично говорити про домінування в характері відносин зайнятості трудового контракту або службових відносин. Наприклад, звичайні працівники нефізичної праці (клерки, секретарі тощо) можуть одержувати фіксовану заробітну плату, мати більш вільний або гнучкий графік роботи подібно до професіоналів, адміністраторів і менеджерів, для яких вони виконують

допоміжну роботу. Однак вони залишаються поза перспективами та лініями кар'єрного просування й збільшення винагород, доступних менеджерам і професіоналам в організаціях, які їх найняли [189].

Таким чином, повна версія класової схеми Дж. Голдторпа містить одинадцять класів. Однак в емпіричних дослідженнях, у тому числі в порівняльних, найчастіше застосовують скорочену версію схеми, що містить сім таких класів:

- I клас службовців вищого рівня (професіонали, які зайняті висококваліфікованою розумовою працею, – як самозайняті, так і наймані; керівники державних органів влади; адміністратори та менеджери великих промислових підприємств; великі приватні власники);
- II клас службовців нижчого рівня (професіонали нижчого рівня кваліфікації, влади та управління; адміністратори й менеджери невеликих промислових підприємств; керівники середнього рівня над зайнятими нефізичною працею найманими працівниками; середні приватні власники);
- III проміжний клас працівників рутинної нефізичної праці (рядові представники адміністративних органів, сфери торгівлі, обслуговування та комерції), який фактично складається з двох підкласів вищого рівня рутинної нефізичної праці (IIIa) та відповідно нижчого рівня (IIIb);
- IV клас дрібних власників, самозайнятих, фермерів (IVabc);
- V проміжний клас технічних працівників і керівників нижнього рівня у сфері фізичної праці (техніки, бригадири, виконробі, майстри);
- VI клас кваліфікованих працівників фізичної праці в промисловості;
- VII клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці в промисловості та сільському господарстві (VIIab).

Дж. Голдторп та його колеги, які застосовують класову схему для різноманітних емпіричних досліджень, наголошують, що схема не містить простого ієрархічного впорядкування класів. У ній радше міститься розрізнення між більш-менш привілейованими ринковими та трудовими ситуаціями, відносинами зайнятості, що надають або не надають індивідові ті чи ті переваги, винагороди й перспективи на ринку праці, а також у конкретній організації [239, с. 29]. Проте, досліджуючи міжгенераційну класову мобільність, зокрема

абсолютну, на основі застосування схеми EGP, науковці різних країн вираховують за таблицями мобільності частки висхідної та низхідної вертикальної мобільності, що можливо робити лише на підставі певного ієрархічного впорядкування соціальних класів.

Дж. Голдторп надає переконливе обґрунтування наявності економічних засад диференціації соціальних класів за викладеною вище логікою у сучасному суспільстві. Використовуючи результати численних досліджень, він демонструє, що за умови визначення класових позицій на основі відносин зайнятості, становище індивідів у термінах економічної забезпеченості, економічної стабільності й економічних перспектив матиме типові відмінності залежно від їхніх класових позицій. Загалом, не враховуючи певних відхилень, індивіди різних соціальних класів фактично можуть розглядатися як такі, котрі живуть у зовсім різних економічних світах, не лише просто зважаючи на рівень їхнього матеріального забезпечення, але, що важливіше, беручи до уваги увесь набір їхніх життєвих шансів – ризиків і можливостей, які перед ними відкриваються [192].

Валідність класової схеми EGP неодноразово перевірялась у соціології, у тому числі її придатність для застосування у постсоціалістичних країнах [165; 166; 167; 168]. У сучасній європейській соціології, зокрема серед дослідників міжгенераційної соціальної мобільності, схема класів EGP у різних її варіаціях уже кілька десятиліть застосовується як основа визначення класової належності індивідів та їхніх батьків з метою виявлення стану, динаміки й основних чинників соціально-класової та освітньої мобільності. Застосування цієї схеми для аналізу порівняльних даних різних країн уможливило міжнаціональні порівняння тенденцій соціальної мобільності, а разом із тим глибини соціальної стратифікованості суспільств, нерівності можливостей і соціальної рухливості. Класову схему EGP взято за основу для опрацювання і запровадження в країнах Європейського союзу [271].

Схема класів EGP добре відома також вітчизняним науковцям і вже неодноразово застосовувалася для аналізу даних емпіричних соціологічних досліджень як основа класової структуризації суспільства [61; 84], а також для визначення класової належності респондентів для виявлення диференціації їхніх життєвих шансів [63], політичних установок [37], класової свідомості [29; 86], у тому числі й авторкою у попередніх працях щодо міжгенераційної класової та освітньої мобільності.

Схема кодування рівнів здобутої освіти

Незважаючи на загальну структурну подібність інституцій освіти у різних країнах, національні втілення систем освіти в конкретних рівнях і навчальних закладах суттєво різняться. Для певної уніфікації та міжнаціональних порівнянь у соціологічних дослідженнях застосовують певні конвенційні схеми визначення освітніх досягнень індивідів. Найпоширенішими є дві схеми: ISCED та CASMIN. Перша має міжнародне визнання як Міжнародна стандартна класифікація освіти (International Standard Classification of Education), опрацьована ЮНЕСКО і використовується як супровідна для визначення категорії зайнятості індивідів за міжнародною класифікацією занять ISCO-88 (International Standard Classification of Occupations). За цією схемою (див. табл. 2.1) кодуються рівні освіти респондентів у порівняльних міжнародних дослідженнях, зокрема, в Європейському соціальному дослідженні (ESS).

Таблиця 2.1. Міжнародна стандартна класифікація освіти ЮНЕСКО (ISCED)

Код	Основний рівень	Тип	Опис
1	Початкова освіта		Перший рівень базової освіти, зазвичай 6 років навчання
2a	Неповна середня освіта	Професійно-технічний, професійний (vocational)	Завершення обов'язкової освіти, зазвичай 9-річної, професійно-технічне навчання, готовність до виходу на ринок праці
2b	Неповна середня освіта	Академічний / загальний	Завершення обов'язкової освіти, зазвичай 9-річної, спрямованої на подальше продовження навчання
3a	Середня освіта	Професійно-технічний, професійний (vocational)	Типова початкова кваліфікація для переходу до рівня навчання 5b (вища професійна освіта) чи праця
3b	Середня освіта	Академічний / загальний	Типова початкова кваліфікація для переходу до рівня навчання 5a
4a	Додаткова освіта після середньої, але не вища (post-secondary)	Професійно-технічний, професійний	Освіта, яка передбачає наявність рівня 3, але дещо поглиблена, що не дає змогу кваліфікувати її як рівень 5
4b	Додаткова освіта після середньої, але не вища (post-secondary)	Академічний / загальний	Додаткова освіта, яка передбачає наявність рівня 3 і спрямована на підготовку до навчання на рівні 5 (підготовчі курси)

Продовження табл. 2.1

Код	Основний рівень	Тип	Опис
5a	Вища освіта	Професійний	Не менше 2 років навчання після рівнів 3 або 4b; практична / технічна / професійна підготовка скоріше до роботи, аніж до навчання на рівні 6
5b	Вища освіта	Академічний / загальний	Не менше 3 років навчання, переважно теоретично орієнтованого і / або такого, що надає доступ до занять найвищого рівня кваліфікації; типовий шлях доступу до рівня 6
6	Аспірантура		Навчання, яке веде до вищої дослідницької кваліфікації (вище ступеня магістра), наприклад, ступінь доктора (кандидата наук)

Для дослідників міжгенераційної соціальної мобільності традиційним залишається використання шкали освіти CASMIN, аббревіатура якої походить від назви вже згадуваного дослідницького проекту «Порівняльний аналіз соціальної мобільності в індустріальних країнах» (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations), одним з організаторів якого був Дж. Голдторп. Ця шкала побудована на основі двох критеріїв: порядкової шкали рівнів освіти та розрізнення академічної і професійно-орієнтованої освіти. Вважають, що ця класифікаційна схема має певні переваги перед іншими змінними, які вимірюють освітній рівень (наприклад, загальна кількість років навчання), і може застосовуватися з метою порівняння різноманітних освітніх систем. Повна версія шкали освіти CASMIN містить дев'ять освітніх категорій, наведених у табл. 2.2 [175, с. 17; 130, с. 15].

Таблиця 2.2. Шкала освіти CASMIN (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations)

Рівень освіти	Опис
1a	Неповна початкова освіта
1b	Повна початкова освіта
1c	Професійне навчання на базі повної початкової освіти (basic vocational qualification)
2a	Неповна середня освіта + професійно-технічна (vocational qualification)
2b	Неповна середня освіта (academically oriented)
2c_gen	Повна загальна середня освіта (academic orientation)

Продовження табл. 2.2

Рівень освіти	Опис
2с_voc	Повна загальна середня освіта + професійно-технічна (vocational qualification)
3a	Нижчий рівень вищої освіти (Lower tertiary education): менш тривала практично орієнтована освіта (диплом технічного коледжу, диплом соціального працівника чи не університетський педагогічний диплом)
3b	Повна вища освіта (Higher tertiary education): традиційна академічно орієнтована університетська освіта

У дослідженнях міжгенераційної соціальної мобільності в українському суспільстві для визначення та перекодування змінної найвищого здобутого рівня освіти респондентами та їхніми батьками застосовувалася шкала освіти CASMIN, але не повна її версія, а скорочена до п'яти альтернатив на підставі об'єднання кількох освітніх рівнів: 1) початкова та неповна середня освіта, у тому числі професійно-технічна (1abc; 2ab); 2) повна загальна середня освіта (2с_gen); 3) професійно-технічна освіта на базі повної загальної середньої освіти (2с_voc); 4) неповна вища освіта (до 1996 року середня спеціальна, 3a); 5) базова вища освіта (бакалавр) та повна вища освіта (спеціаліст, магістр, 3b).

*Когорти і часовий період визначення
класової належності чоловіків і жінок*

Загалом у соціології склалося два підходи до виявлення тенденцій соціальної мобільності в межах однієї країни. За першим підходом із певною часовою періодичністю проводять репрезентативні дослідження і порівнюють дані щодо абсолютної і відносної мобільності, які стосуються усієї вибіркової сукупності, зазвичай зайнятого дорослого населення. За другим підходом порівняння рівнів мобільності відбувається на засадах виокремлення певної кількості вікових когорт, що можливо здійснити в межах одного достатньо великого за кількістю респондентів дослідження. Вважають, що динаміка соціальної рухливості суспільства краще виявляється внаслідок застосування когортного підходу, оскільки для більшості індивідів освітні досягнення є найважливішою детермінантою класової належності, освіта здобувається

протягом дитинства і раннього дорослого віку, а умови здобуття усіх рівнів освіти зазвичай поступово змінюються, отже залученість до освіти і класова нерівність в освіті є явищами когортними [136; 243]. Саме такий когортний підхід до виявлення рівнів абсолютної та відносної класової та освітньої мобільності застосований авторкою. Хоча, як зазначають Р. Еріксон і Дж. Голдторп [156], необхідно визнати, що це не справжні вікові когорти, а радше «квазі-когорти», тобто представники справжніх когорт, які дожили до часу проведення опитування, не померши і не емігрувавши, чи не виїхавши на заробітки, що вельми показово для сучасної України.

Як зазначено вище, вибіркова сукупність дослідження ULMS у 2003 році становила 4056 домогосподарств і 8641 індивідуальне інтерв'ю та була репрезентативною для населення країни віком від 15 до 72 років. З метою виявлення тенденцій міжгенераційної соціальної мобільності усі респонденти були поділені на п'ять вікових когорт із десятилітнім інтервалом: 1930–1939, 1940–1949, 1950–1959, 1960–1969 та 1970–1979 років народження. Це уможливило покогортний порівняльний аналіз міжгенераційної соціально-класової та освітньої мобільності українців, починаючи від повоєнної когорти і закінчуючи молодими дорослими людьми, чие освітньо-професійне становлення відбувалося у період розпаду Радянського Союзу та перших півтора десятка років незалежності.

Міжгенераційна освітня мобільність в Україні виявлялася і аналізувалася шляхом порівняння найвищого здобутого опитаними чоловіками й жінками рівня освіти з відповідними освітніми рівнями їхніх батьків і матерів. Для з'ясування тенденцій міжгенераційної соціально-класової мобільності необхідно було порівняти класову належність респондентів та їхніх батьків. За усталеною в соціології традицією класова належність батьків визначається за їхнім статусом та професійною зайнятістю на момент, коли респондентам виповнилося 14–16 років. В опитувальнику дослідження ULMS відповідне відкрите питання формулювалося таким чином: «Згадайте, коли Вам було 14 років, ким тоді працювали Ваші батьки (професія і посада)?». Це означає, що йдеться про заняття і класову належність батьків не на початку їхньої трудової діяльності, а у віці приблизно сорока і більше років залежно від порядку народження дітей-респондентів. Вік останніх загалом коливався від 77 років до 28 років. На момент опитування одні респонденти вже завершили

трудову діяльність, інші добровільно чи вимушено змінили не одне місце роботи чи заняття, а треті лише розпочали трудову кар'єру. Яке заняття і відповідну йому класову належність респондентів з віковою різницею у п'ятдесят років брати за основу порівняння з їхніми батьками? Робота на момент опитування – це прийнятна відповідь для респондентів віком близько 40–45 років і молодших, але не для представників старших вікових категорій, які на той момент вже не працювали або після виходу на пенсію займалися працею значно нижчої кваліфікації, аніж упродовж основного трудового життя. Наявність у масиві ретроспективних даних щодо зайнятості чоловіків і жінок певного віку наприкінці 1986, 1991 і 1997 років, а також упродовж 1998–2004 років та на момент останнього опитування 2007 року уможливила диференційований підхід до вибору заняття та визначення класової належності респондентів різних вікових категорій. Це здійснювалося особисто авторкою на підставі детального опрацювання усіх відповідних наявних даних, одержаних із відкритих і закритих запитань щодо кожного респондента індивідуально. Такий ручний спосіб кодування ознаки класової належності близько 8 тисяч опитаних чоловіків і жінок у трьох хвилях дослідження, звичайно, є досить тяжким і тривалим, але має перевагу в тому, що дає загальне бачення і розуміння того, як суттєво, а образно кажучи, драматично, політичні та соціально-економічні зміни та кризи позначалися на долях, трудових траєкторіях, висхідних, низхідних і зигзагоподібних, наших співгромадян різних вікових категорій. Проте це окрема тема, яка все ще чекає на своїх дослідників для фахового поглибленого аналізу.

Для жінок і чоловіків найстаршої вікової когорти 1930–1939 років народження за основу визначення класової належності бралися дані щодо роботи у 1986 або 1991 роках, оскільки це були взагалі найраніші роки, коли респонденти мали вказати, де і ким вони працювали. Розглядалися відповіді на відкриті й закриті запитання щодо посади на роботі, статусу зайнятості (найманий працівник, самозайнятий, підприємець-роботодавець, неоплачуваний помічник сім'ї, член виробничого кооперативу / колективного підприємства), кількості підлеглих чи найманих працівників. На основі цих відповідей авторка визначала і відповідним чином кодувала ознаку класової належності респондентів. Зазначу, що обрані для найстаршої вікової когорти роки зайнятості (1986, 1991) означали дещо

вищу вікову межу, аніж приблизно 40–45 років. Проте зазвичай заняття цих респондентів були досить стабільними і наближеними до здобутого за освітою фаху.

Визначальною для класової належності чоловіків і жінок 1940–1949 років народження вважалася робота у період від 1986 до 1998 років (останнє переважно для народжених наприкінці 1940-х років). Якщо ж відповідних даних бракувало, то розглядалася робота на момент опитування у 2003 році. Для більшості респондентів цієї вікової категорії зайнятість характеризувалася стабільністю (домінуюча тенденція) та відповідністю чи близькістю до здобутої освітньої кваліфікації. Зміни зайнятості відбувалися переважно в межах основної професійної діяльності як підвищення розряду, посади або ж перехід до якоїсь суміжної, кваліфікаційно близької роботи.

Для представників наступної вікової категорії 1950–1959 років народження визначальними для класової належності розглядалися заняття протягом періоду від 1991 до 2003–2004 років, тобто початкового пострадянського періоду. Це тяжкий для країни і наших громадян час становлення незалежної держави та глибокої соціально-економічної кризи, інституційної перебудови суспільства, різкого падіння усіх основних показників суспільного розвитку та зростання інших, зокрема безробіття й бідності. Багатьом представникам цієї вікової когорти довелося змінювати розпочаті ще впродовж останніх радянських десятиліть заняття й місця роботи. Серед низки періодично змінюваних робіт авторка намагалася встановити домінуюче заняття, за яким і визначалася класова належність індивідів. Якщо не було інформації про роботу протягом вказаного періоду, класова належність чоловіків і жінок визначалася за зайнятістю на момент опитування. Порівняно з попередніми віковими когортами, серед дорослих 1950–1959 років народження значно частіше спостерігалася зигзагоподібна чи низхідна внутрішньогенераційна мобільність. Це твердження ґрунтується не на кількісних підрахунках, що не було метою авторського дослідження, а на досвіді безпосередньої роботи з даними та численними текстовими файлами, що містили інформацію про кожного респондента. Далі наведено низку показових прикладів, як змінювалися заняття окремих представників вікової когорти 1950–1959, наскільки далекими ці заняття могли бути як між собою, так і від здобутої освіти.

Жінка, 1950 р. н., освіта вища: бібліограф (1986) → зав. відділу НДІ (1991) → приватний підприємець (2003) → офіс-менеджер (2007).

Жінка, 1953 р. н., освіта вища: головний бухгалтер (1986) → листоноша (2003) → головний бухгалтер (2007).

Чоловік, 1954 р. н., освіта вища: інструктор організаційного відділу райкому партії (1986) → завідувач динамітного складу (1991) → гірник (2003) → роздавач динамітного складу (2007).

Чоловік, 1954 р. н., освіта вища: викладач ВНЗ (1986) → охоронець (2003).

Чоловік, 1955 р. н., освіта вища: інженер-технолог (1986) → вантажник (2003) → заправник (2007).

Чоловік 1956 р. н., освіта вища: інженер-технолог (1986) → пасічник-самозайнятий (2003).

У більшості наведених вище випадків за зайнятістю у 1986 році респондентів можна було б віднести до І класу за схемою EGP. Проте на той час вони лише наближалися до 30-літнього віку. А за заняттям у період від 40 до 50 років класова належність вказаних респондентів зовсім інша, часом локалізована на протилежному боці класової схеми.

З досвіду тривалого ручного кодування класової належності індивідів у авторки склалося враження, що політичні та соціально-економічні трансформації найбільшою мірою вплинули на трудові долі чоловіків і жінок вікової когорти 1960–1969 років народження, порівняно з усіма попередніми когортами. Значно частіше трапляються випадки вимушеної чи добровільної зміни шляхів заробляння на життя чи професійної реалізації як унаслідок втрати роботи, так і відкриття нових соціально-економічних можливостей. Для респондентів 1960–1969 років народження основною прийнятною для визначення класової належності слугувала робота на момент опитувань упродовж 2003–2007 років. Уся трудова діяльність представників цієї когорти перебуває в межах періоду останнього десятиліття України радянської та першого десятиліття України пострадянської з усіма його припадами та перешкодами для збереження зайнятості, працевлаштування й професійної самореалізації.

Порівняно з попередніми віковими когортами, серед представників когорти 1960–1969 значно масовішою видається тенденція зміни заняття з погляду поширеності серед чоловіків і жінок, частоти та невідповідності занять здобутій освіті. Численні приклади демонструють цю тенденцію, серед яких авторка обрала наведені

нижче, достатньо типові, хоча на перший погляд можуть видатися досить незвичайними.

Жінка, 1960 р. н., освіта вища: агроном (1986) → економіст (1991) → самозайнята сільськогосподарською працею (1998–2007).

Жінка, 1960 р. н., освіта вища: змінний майстер, інженер з техніки безпеки (1986) → комірниця (1991) → продавець-реалізатор (2003–2007).

Жінка, 1960 р. н., освіта неповна вища: бухгалтер (1986) → самозайнята сільським господарством (2003).

Жінка, 1961 р. н., освіта вища: вчитель (1986) → продавець (2003) → вчитель (2007).

Чоловік, 1961 р. н., освіта вища: агроном (1991) → вантажник (2003) → кочегар (2007).

Жінка, 1961 р. н., освіта неповна вища: вихователь дитячого садка (1986) → найманий сільськогосподарський працівник (2003).

Жінка, 1962 р. н., освіта вища: інженер-технолог (1986) → приймальник взуття (2003–2007).

Чоловік, 1962 р. н., освіта вища: головний інженер (1991) → лісник (1997) → начальник цеху (2003) → слюсар-наладчик (2007).

Жінка, 1962 р. н., освіта неповна вища: фармацевт (1986) → робітниця (1998) → укладач-пакувальник (2003).

Чоловік, 1964 р. н., освіта вища: викладач музики (1986–1991) → різнороб (1991) → самозайнятий ремонтом квартир (2003).

Жінка, 1964 р. н., освіта неповна вища: начальник відділу кадрів (1991) → техпрацівник (1997) → приватний підприємець (просушування та продаж риби) (2003).

Чоловік, 1965 р. н., освіта вища: ветеринар (1986) → слюсар (1991) → доглядач великої рогатої худоби (2003–2007).

Чоловік, 1966 р. н., освіта вища: інженер (1991) → бармен (2003–2007).

Жінка, 1966 р. н., освіта неповна вища: вихователь дитячого садка (1986) → фуражир (2003–2007).

Жінка 1967 р. н., освіта неповна вища: вчитель початкових класів (1986–1991) → слюсар-обходчик (1998–2007).

Жінка, 1967 р. н., освіта неповна вища: кочегар (1991) → контролер (1997) → завгосп (1998) → самозайнята вирощуванням овочів (2003).

Жінка, 1968 р. н., освіта неповна вища: ветеринарний лікар (1991) → самозайнята у сільському господарстві (2003–2007).

Жінка, 1968 р. н., освіта неповна вища: інженер (1991) → тісто-роб (2003) → завідувач складу (2007).

Чоловік, 1969 р. н., освіта неповна вища: вчитель (1991) → слюсар (1997) → водій (2003–2007).

Для представників наймолодшої, фактично пострадянської вікової когорти 1970–1979 років народження визначальним для класової належності також вважалося заняття на момент опитувань 2003, 2004 і 2007 років. За основу бралася зайнятість на момент останнього опитування 2007 року, проте у разі відсутності інформації про респондента розглядалися дані попередніх опитувань. Авторка визнає, що класова належність представників наймолодшої вікової когорти визначалася у віці часом до 30–35 років, що дещо менше за приблизний орієнтовний вік для індивідів старших вікових когорт. Очевидно, якась частина молодих людей ще перебуває на шляху до середніх, а тим паче вищих кар'єрних досягнень і у майбутньому може змінити класову локалізацію, за якою молоді люди будуть як наближатися до класової належності батьків, так і віддалятися від неї.

Для трудової зайнятості наймолодших у цьому дослідженні дорослих характерні дещо відмінні від вказаних вище особливості. Одна з них – це не часова зміна заняття на таке, що більшою чи меншою мірою не відповідає здобутій освіті, а сам початок трудової діяльності з роботи, яка за змістом мало дотична або майже не дотична до освітньої кваліфікації. Іншими словами, йдеться про вельми поширену практику, коли молоді люди взагалі не працюють за фахом здобутої професійної освіти. Друга тенденція, як певне продовження попередньої, – це модель поведінки, коли заняття молодих людей не просто різняться зі здобутою освітою, а взагалі не потребують такого, переважно високого рівня здобутої освіти. Іншими словами, йдеться про, очевидно, достатньо поширену тенденцію невідповідності між здобутим рівнем освіти та тим, який вимагається для виконання наявної у молодій людини роботи, насамперед так званої вертикальної невідповідності, зумовленої «переосвіченістю» молодих людей [229]. Нерідко освічені представники наймолодшої когорти 1970–1979 на момент опитування вказували, зокрема, такі заняття:

- *чоловіки, освіта повна вища – охоронець, водій, електрик, слюсар, монтер колії, оператор, монтажник, покрівельник, дистриб'ютор, різнороб, завгосп, таксист, сантехнік, авто-слюсар, рибалка, сторож;*

- *жінки, освіта повна вища – продавець, заправник, адміністратор, приймальник взуття, швачка, касир, секретар, офіціантка, в'язальниця, провідник, диспетчер, перукар, чергова, механік;*
- *чоловіки, освіта неповна вища – вантажник, фасувальник, різнороб, каменяр, охоронець, сільськогосподарський робітник, укладач, водій, експедитор, продавець, механізатор, кочегар, бондар;*
- *жінки, освіта неповна вища – продавець, прибиральниця, оператор, пакувальниця, контролер, кондуктор, доярка, різнороб, чергова на переїзді, санітарка, заправниця, комірниця, чергова, фуражир, поштар, заготівельник, няня.*

Жодне з наведених занять не потребує здобутого молодими чоловіками і жінками рівня освіти і може виконуватися значно менш освіченими людьми. У третьому розділі монографії авторка повернеться до теми освіти та класової належності респондентів усіх вікових когорт, спираючись на одержані емпіричні дані.

Схема і процедура кодування класової належності індивідів

Учасники згадуваного вище міжнародного дослідницького проекту CASMIN опрацювали відповідну схему кодування класової належності респондентів, яка ґрунтувалася на їхньому статусі зайнятості, кількості підлеглих чи найманих працівників та конкретному занятті. Для використання в емпіричних дослідженнях в Україні цю схему кодування переклали і адаптували до українського ринку праці співробітники Інституту соціології НАН України. Упродовж 1990-х років в Україні було здійснено три дослідницькі проекти під загальною назвою «Ставлення до перетворень» у 1993, 1995 і 1998 роках, у кожному з яких класова належність опитаних визначалась відповідно до класової схеми EGP із використанням кодувальника CASMIN за безпосередньої участі авторки. Результати цих досліджень, насамперед, аналіз тенденцій міжгенераційної соціально-класової мобільності, як зазначено вище, викладено у низці попередніх публікацій авторки.

Проведення численних міжнародних порівняльних емпіричних досліджень упродовж останніх десятиліть спонукало дослідників до значно ширшого використання Міжнародної стандартної класи-

фікації занять (ISCO-88) для визначення і кодування даних щодо статусу та професійної належності респондентів. Це стосується також кількох дослідницьких проектів за участю України, зокрема, Європейського соціального дослідження (European Social Survey) та Програми міжнародного соціального дослідження (International Social Survey Programme). Наявність у емпіричному масиві даних змінної, що відповідає коду заняття респондентів за шкалою ISCO, уможливорює її швидке перекодування в змінну класової належності за схемою EGP шляхом використання спеціально розробленого синтаксису для програми SPSS, який можна знайти в мережі Інтернет на персональній сторінці нідерландського дослідника Г. Ганзебума. Разом з американським колегою Д. Трейманом Г. Ганзебум адаптував ISCO-88 до класової схеми EGP, здійснивши її валідацію та виявивши незначні відмінності між даними класової належності за кодуванням CASMIN та перекодуванням даних на основі класифікації ISCO-88 [177]. Оскільки саме такий спосіб визначення класової належності індивідів шляхом перекодування змінної ISCO в змінну класу EGP за допомогою програми SPSS набув поширення протягом останніх десятиліть, зокрема й серед дослідників соціальної мобільності, авторка також використовувала адаптовану Г. Ганзебумом і Д. Трейманом схему відповідності заняття за класифікацією ISCO певному класу EGP (див. Додаток А), щоправда, для ручного кодування.

Існує кілька обставин, які унеможливають використання найпоширенішої семикласової версії схеми EGP у незмінному вигляді для аналізу даних масиву ULMS щодо міжгенераційної соціально-класової мобільності в українському суспільстві. Йдеться, зокрема, про клас середньо- і низьокваліфікованої фізичної праці (VIIab), який поєднує робітників як у промисловості, так і сільському господарстві. Таке поєднання цілком прийнятне для високорозвинених західноєвропейських країн, де до початку XXI століття кількість найманих сільськогосподарських робітників скоротилася до кількох відсотків. Порівняно з такими країнами рівень урбанізованості українського суспільства значно нижчий, і близько третини населення країни продовжує жити у сільській місцевості, а сільськогосподарською працею у статусі самозайнятих чи найманих працівників досі зайнята значна частина працездатного населення. Останнє ще більшою мірою характерне для старших вікових когорт, не кажучи вже про покоління батьків. Тому класова належність респонден-

тів і їхніх батьків визначалася як два окремих класи: VIIa (низько- і некваліфіковані робітники в промисловості) та VIIb (низько- і некваліфіковані робітники у сільському господарстві).

Інше питання стосується IV класу самозайнятих. Він традиційно присутній серед інших класів у публікаціях західних і східно-європейських дослідників, присвячених аналізу міжгенераційної соціально-класової мобільності. За даними масиву ULMS, самозайнятість (у обраному для порівняння віці респондентів) починає набувати незначного поширення серед представників вікової когорти 1960–1969, дещо зростаючи у наступній наймолодшій когорті. Статус самозайнятості не характерний для представників трьох найстарших вікових когорт, а також для батьків усіх респондентів, незалежно від віку. У такій ситуації виокремлення класу IV не мало б жодного сенсу, насамперед, статистичного. Більшість відповідних комірок матриці з даними міжгенераційної мобільності залишалися б незаповненими або мали б недостатнє для статистичного аналізу наповнення. Нечисленні, порівняно з належними до інших класів, респонденти-самозайняті практикували такі заняття, як вирощування та продаж саджанців, овочів, городини, фруктів, птиці, худоби тощо, ремонт квартир, комп'ютерів, побутової техніки, а також вказували такі професії: вчитель музики, іноземних мов (репетитор), юрист, програміст, автослюсар, перукар, швачка, продавець, реалізатор, різник по дереву. В усіх подібних нечисленних випадках класова належність респондентів визначалася за змістом зайнятості, а не за статусом самозайнятості, тобто респондентам приписувалася класова належність до іншого відповідного змісту заняття класу, а не до IV класу за схемою EGP. До того ж самозайнятість у багатьох випадках була продовженням того самого заняття респондента, яке раніше практикувалося як наймана праця. Траплялися й випадки практикування опитаними одного і того самого заняття почергово в різних статусах (найманого працівника і самозайнятого).

Дискусійним серед дослідників, які використовують класову схему EGP, залишається питання виокремлення IIIab класу як єдиного, а чи розділення його на два окремих підкласи з приєднанням підкласу IIIb (рутинна низькокваліфікована праця переважно у сфері обслуговування) до класу низькокваліфікованої фізичної праці (VIIa). Авторка під час кодування дотримувалася практики приєднання підкласу IIIb до VIIa і розгляду їх як загального класу низькокваліфікованої фізичної праці у промисловості й сфері обслуго-

вування. Також за поширеною практикою V клас техніків та робітників–керівників нижчого рівня, які мають кількох зайнятих фізичною працею підлеглих, об'єднувався з VI класом зайнятих кваліфікованою фізичною працею.

Отже, досліджуючи міжгенераційну класову й освітню мобільність в українському суспільстві, авторка фактично використовувала восьмикласову версію EGP схеми (з виокремленням восьмого VIIb класу), проте скорочену через вилучення класу дрібних власників і самозайнятих (IV) та об'єднання класів V і VI в один. Остаточний перелік класів такий:

I – клас службовців вищого рівня;

II – клас службовців нижчого рівня;

IIIa – клас працівників рутинної нефізичної праці вищого рівня;

VI (V + VI) – клас кваліфікованих працівників фізичної праці в промисловості;

VIIa (VIIa + IIIb) – клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці в промисловості й сфері обслуговування;

VIIb – клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці в сільському господарстві.

Зауважимо, що для респондентів-чоловіків та батьків-чоловіків, на відміну від жінок та матерів, виявилася нехарактерною належність до IIIa класу зайнятих рутинною нефізичною працею. Йдеться про мінімально достатню кількість для статистичного аналізу даних. Чільне місце серед представлених у цьому класі занять посідає торгівля в усіх її різновидах, типово жіноче заняття до останнього часу, як і низькостатусні адміністративні та секретарські види діяльності. Лише серед наймолодших респондентів-чоловіків почастішали випадки зайнятості в якості продавця, що були вельми рідкісними серед чоловіків старших вікових когорт, а також батьків-чоловіків респондентів. Через мізерну наповненість даними IIIa клас не використовувався для аналізу міжгенераційної соціальної мобільності чоловіків, що, як і відсутність класу самозайнятих, також відрізняє результати авторського дослідження міжгенераційної мобільності в Україні від інших країн. Проте це дослідження більшою мірою спрямоване у минуле і наразі не охоплює молодих дорослих респондентів до 30-літнього віку. У майбутніх дослідженнях міжгенераційної мобільності в Україні, очевидно, застосовуватиметься повна версія шкали EGP, що надасть більші можливості для порівняння з іншими країнами.

2.3. Абсолютна міжгенераційна соціально-класова мобільність

Структурна динаміка зайнятості

Класова належність індивідів ґрунтується на характеристиках їхньої трудової зайнятості – статусі зайнятості, професії, кваліфікації, категорії, розряді тощо. Структурна мобільність, яка є складовою загальної міжгенераційної соціально-класової мобільності, зумовлюється змінами розподілу праці в суспільстві, збільшенням чи скороченням робочих місць за видами економічної діяльності, появою нових типів зайнятості тощо. Для кожного нового покоління, яке виходить на ринок праці, структура зайнятості зазвичай суттєво різниться від тієї, яку застало покоління їхніх батьків. За таких структурних змін покоління дітей не може відтворювати структуру зайнятості батьків, здійснюючи соціальну мобільність, принаймні структурну, а, можливо, й обмінну.

За період із середини ХХ століття в українському суспільстві відбулися суттєві структурні зміни, як протягом радянських десятиліть, так і за останні двадцять років незалежності, позначених кардинальною трансформацією інституційних відносин в українському суспільстві [11]. Разом з СРСР у минуле відійшли й радянські методологічні підходи та класифікаційні схеми соціологічного й статистичного аналізу соціально-професійної структури населення та відповідної структури робочих місць. Перехід вітчизняної статистичної науки на адаптовані для України міжнародні класифікатори занять та видів економічної діяльності унеможливив пряме зіставлення більшості показників зайнятості населення радянського й пострадянського періоду. Узагальненою ілюстрацією зміни структури зайнятості протягом радянського періоду можуть слугувати дані щодо динаміки соціальних груп населення СРСР з кінця 1930-х до кінця 1980-х років, а також соціально-професійної структури, в основі диференціації якої лежить класичний для соціології соціальної стратифікації й мобільності поділ на розумову та фізичну працю (див. таблиці 2.3 і 2.4).

Майже за 60 років існування СРСР як соціалістичної держави (з 1930 до 1987 років, табл. 2.3.) у соціальному складі населення країни чисельність робітників, а відповідно й зайнятість у промисловому виробництві, подвоїлася, селянства – скоротилася у чотири рази (зменшення зайнятості у сільськогосподарському ви-

робництва), а фахівців і службовців – збільшилася у півтора разу (табл. 2.3).

Таблиця 2.3. Соціальний склад населення СРСР (кінець 1930-х – кінець 1980-х років), у %*

Соціальні групи населення	1930 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1987 р.
Все населення (враховуючи непрацюючих членів сімей)	100	100	100	100	100
У тому числі:					
робітники	33,7	50,2	57,4	60,0	61,8
фахівці та службовці	16,5	18,1	22,1	25,1	26,2
колгоспне селянство та кооперовані кустарі	47,2	31,4	20,5	14,9	12,0
селяни-одноосібники та некооперовані кустарі	2,6	0,3	0,0	0,0	0,0

* Джерело: [2, с. 65].

Таблиця 2.4. Динаміка соціально-професійної структури населення СРСР (кінець 1930-х – кінець 1970-х років), у %*

Соціально-професійні групи працівників	Кінець 1930-х років	Кінець 1950-х років	Початок 1970-х років	Кінець 1970-х років
Простої фізичної праці	64	52	35	28
Кваліфікованої, переважно фізичної праці	19	29	38	42
Простої, переважно розумової праці	7	4	5	5
Кваліфікованої розумової праці	9	15	22	25

* Джерело: [40, с. 95].

Якщо наприкінці 1930-х років майже дві третини працівників у народному господарстві СРСР були зайняті малокваліфікованою та некваліфікованою фізичною працею, то на кінець 1970-х років їхня частка становила близько чверті (табл. 2.4). Натомість більш ніж удвічі зросла частка працівників кваліфікованої фізичної праці й майже втричі – кваліфікованої розумової. У той час вітчизняні дослідники відзначали особливо високі темпи скорочення чисельності й частки робочих місць некваліфікованої та малокваліфікованої праці саме в 1960-ті роки, що не могло не позначитися на прискоренні процесів міжгенераційної мобільності. Водночас темпи зростання кваліфікованої фізичної праці, а також праці спеціалістів із вищою та середньою спеціальною освітою в 1970-ті

роки виявилися вдвічі нижчими, аніж упродовж попереднього десятиліття, що також не могло не відобразитися на уповільненні темпів міжгенераційної та внутрішньогенераційної мобільності населення, особливо структурній [40, с. 96]. На жаль, на той час колеги не мали можливості емпірично перевірити висловлені припущення.

Ще однією ілюстрацією динаміки зайнятості окремо чоловіків і жінок у СРСР слугують дані, наведені в табл. 2.5.

Таблиця 2.5. Частка чоловіків і жінок, зайнятих переважно фізичною та розумовою працею в 1939–1979 роках, у %*

Соціально-професійні групи працівників	1939 р.	1959 р.	1970 р.	1979 р.
<i>СРСР</i>				
Зайняті переважно фізичною працею	82,5	80,3	73,3	70
у тому числі:				
чоловіки	79,4	81,9	77,8	77,2
жінки	86,4	78,9	68,8	63,7
Зайняті переважно розумовою працею	17,5	19,5	26,7	29,5
у тому числі:				
чоловіки	20,6	18,1	22,2	22,8
жінки	13,6	21,1	31,2	36,2
<i>Українська РСР</i>				
Зайняті переважно фізичною працею	83,3	82,2	75,6	72,7
Зайняті переважно фізичною працею	16,7	17,8	24,4	27,3

* Джерело [40, с. 94].

За наведеними в таблицях 2.3, 2.4 та 2.5 даними зрозуміло, що на кінець радянського періоду частка працівників, зайнятих кваліфікованою та малокваліфікованою фізичною працею, становила більше двох третин, близько чверті чоловіків і жінок загалом займалися різнокваліфікованою розумовою працею. Серед останньої категорії жінки домінували. Чоловіки переважали серед фізичних видів занять. Якщо в 1939 році частка жінок серед зайнятих розумовою працею в півтора разу поступалася відповідній частці чоловіків, то до 1959 року цей розрив було подолано, а до 1979 року гендерна пропорція у цій категорії зайнятих змінилася на протилежну до 1930-х років. В основі такої динаміки лежить значне зростання рівня освіченості жінок, особливо здобуття ними повної та неповної вищої освіти.

Таблиця 2.6. Зайнятість населення України, 1960–2010 роки, у %*

Рік	Всього зайнято, тис.**	Окрім найманих працівників підприємств, установ та організацій***	Наймані працівники, у тому числі***		
			Промисловість	Сільське господарство	Інші підприємства, установи та організації
1960	20 310,5	15	22	33	30
1965	21 631,1	9	25	30	36
1970	23 036,1	5	28	26	41
1975	24 331,5	3	29	23	45
1980	25 334,7	2	31	21	46
1985	25 591,6	2	31	19	48
1990	25 419,1	3	31	17	49
1995	24 125,1	17	24	14	45
2000	20 175,0	22	22	13	43
2005	20 680,0	32	19	7	42
2010	20 266,0	38	15	4	43

* Обчислено за: [94, с. 355].

** Зайнятими (за матеріалами вибірових обстежень) вважають осіб у віці 15–70 років, які: працювали упродовж обстежуваного тижня хоча б одну годину за наймом за винагороду в грошовому чи натуральному вигляді, індивідуально (самостійно), в окремих громадян або на власному (сімейному) підприємстві; працювали безкоштовно на підприємстві, у власній справі, що належить будь-кому з членів домогосподарства, або в особистому селянському господарстві з метою реалізації продукції, виробленої внаслідок цієї діяльності; були тимчасово відсутні на роботі, тобто формально мали робоче місце, власне підприємство (справу), але не працювали впродовж обстежуваного періоду з незалежних від них особисто обставин. Середньорічну кількість зайнятого населення до 1995 року включно наведено за розрахунком балансу трудових ресурсів, а з 2000 року – за матеріалами вибірових обстежень населення. У зазначеній таблиці розподіл найманих працівників підприємств, установ та організацій до 1990 року включно здійснено за класифікацією галузей народного господарства (ЗКГНГ), а починаючи з 1995 року – за класифікацією видів економічної діяльності [94, с. 349].

*** Кількість найманих працівників підприємств, установ та організацій охоплює зайнятих, які за місцем роботи уклали трудовий договір (контракт, договір цивільно-правового характеру) на постійній або тимчасовій основі [94, с. 349].

Якщо звернутися до показників макроструктури праці, то за період із середини ХХ століття відбулося просування українського суспільства від аграрно-індустріальної стадії макросоціальної еволюції до індустріально-аграрної. На початок 1990-х років напередодні здобуття незалежності, за оцінкою В. Є. Хмелька, «макроструктура пра-

ці в Україні була такою, яка характерна для відносно розвиненого індустріального суспільства. У виробництві та відтворенні речових засобів існування було зайнято понад 44 % працюючих членів суспільства, у сільському господарстві – менше 20 %, а у виробництві інформації – 4,2 %» [101, с. 6]. Упродовж першого десятиліття незалежності в Україні фактично тривав процес макросоціальної інволюції. Замість просування від індустріально-аграрної стадії до індустріально-інформаційної, суспільство рухалось у зворотному напрямі до аграрно-індустріальної, якщо брати до уваги зміни пропорцій праці, що витрачалась у промисловості та сільському господарстві, а у самому сільському господарстві – в особистих селянських господарствах [101, с. 8–9]. На жаль, за статистичними даними, опублікованими упродовж другого десятиліття незалежності, які до того ж частково суперечать попередній статистичній інформації, важко сказати напевне, наскільки невідворотним і швидким здається повернення країни на макроеволюційний шлях розвитку до індустріально-аграрної, а затим до індустріально-інформаційної стадій.

Через зміни, що відбулись у методології збору й обробки даних стосовно статистики праці, переходу від Загального класифікатора галузей народного господарства (ЗКГНГ) до Державного класифікатора України «Класифікація видів економічної діяльності» (КВЕД), «безпосереднє зіставлення показників зайнятості, стратифікованих за видами економічної діяльності, та розподілу зайнятого населення за галузями економіки... є некоректним» [93, с. 381]. Проте навіть за тими параметрами, за якими сучасна статистика відслідковує динаміку зайнятості за останні п'ятдесят років з 1960 до 2010, складається уявлення про масштабність структурних змін в українському суспільстві (див. табл. 2.6 і рис. 2.2).

Наведені в табл. 2.6 дані стосуються лише найманих працівників, які за місцем роботи уклали трудовий договір (контракт, договір цивільно-правового характеру) на постійній або тимчасовій основі, тобто працювали у так званому формальному секторі економіки. Кількість таких найманих працівників у промисловості поступово зростала, досягши найбільшої частки в останнє радянське десятиліття (31 %) і скоротившись удвічі упродовж років незалежності. Так само поступово до 1990 року зростала частка найманих працівників, зайнятих у різних галузях, окрім промисловості й сільського господарства (будівництво, торгівля, сфера обслуговування, транспорт, зв'язок, фінансова діяльність, державне управління,

освіта, охорона здоров'я). Проте, на відміну від промисловості, у цих галузях не відбулося суттєвого скорочення найманих працівників у пострадянський період. У сільському господарстві, у тому числі лісовому, а також мисливстві, риборозведенні та рибальстві, частка зайнятих за трудовим договором скорочувалася лінійно й стрімко, зменшившись за 50 років увосьмеро. Проте з початком 2000-х років серед зайнятих у сільському господарстві стабільно переважають працівники не за наймом, а загальна частка зайнятих у сільському господарстві становила у 2000 році 21,5 %, 2005 – 19,3 %, 2010 – 15,3 % [94, с. 354].

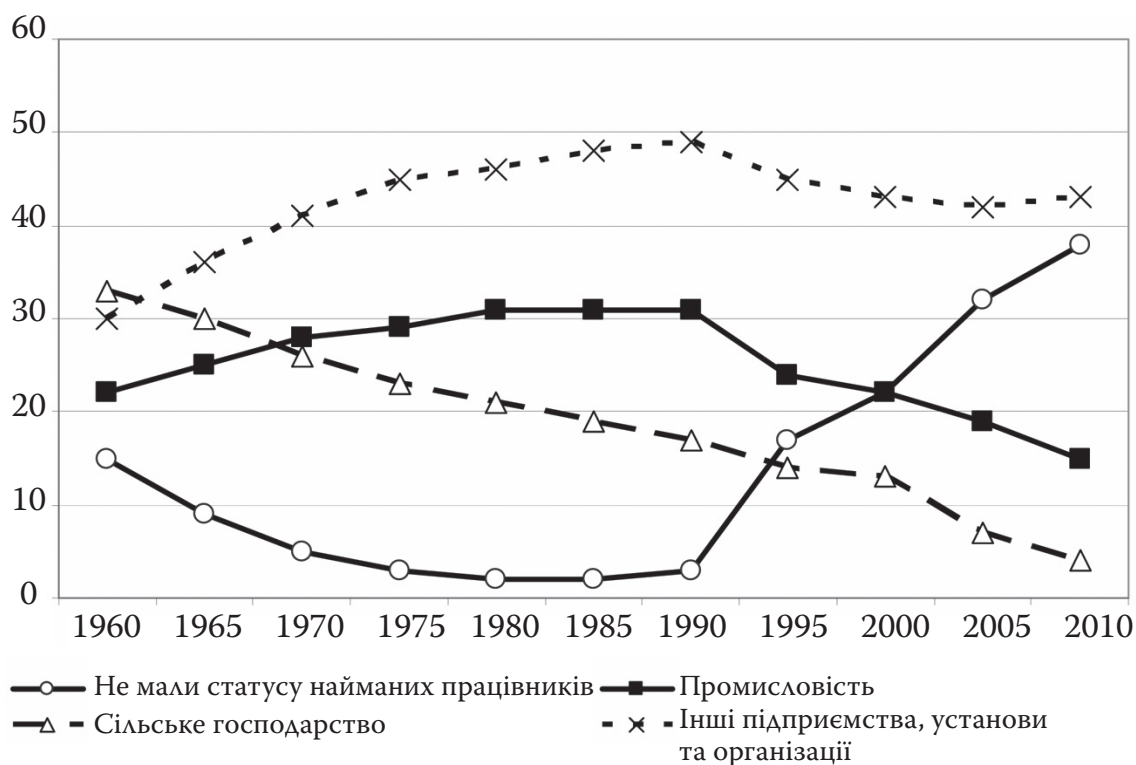


Рис. 2.2. Зайнятість населення України у 1960–2010 роках, у %

Якщо упродовж двох останніх радянських десятиліть кількість зайнятих не за наймом коливалась у межах 2–3 %, то до кінця другого десятиліття незалежності, за даними Державного комітету статистики України, більше третини усіх зайнятих працювали не як наймані працівники за офіційно укладеним трудовим договором. Сюди зараховуються не лише самозайняті (у тому числі власники-роботодавці та члени сім'ї, які працюють безкоштовно), а й усі працівники неформального сектора економіки. Частка зайнятих в останньому зросла в півтора разу протягом 2000-х років, сягнувши

майже 23 % у 2010 році [15, с. 86]. Близько третини працюючих у неформальному секторі становлять наймані працівники (34,5 % загалом, 69,2 % – у містах, 16,8 % – у сільській місцевості), які здійснюють трудову діяльність без укладання трудового договору. З урахуванням цього загальна кількість найманих працівників серед зайнятого населення країни наближається до 80 %. Зокрема, у 2003 та 2007 роках, коли проводилося дослідження ULMS, працівники за наймом становили відповідно 87 % і 81 % від загальної кількості зайнятих [77; 95]. Такі показники є подібними до розподілу зайнятого населення в європейських країнах.

Як зазначено у попередньому підрозділі, для визначення класової належності чоловіків і жінок у дослідженні ULMS застосовується Міжнародна стандартна класифікація професій ISCO-88. В Україні на основі цього міжнародного класифікатора був опрацьований «Класифікатор професій України», який з 1996 року застосовується у статистичних обстеженнях розподілу зайнятого населення України за професійними групами. Динаміку такого розподілу протягом 15 років (1996–2010) наведено в табл. 2.7.

Таблиця 2.7. Динаміка розподілу зайнятого населення України за професійними групами в 1996–2010 роках, у %*

Професійні групи	1996	2000	2006	2010	2010 у % до 1996
Кількість зайнятих у віці 15–70 років (тис. осіб)	24 114,0	20 419,8	20 730,4	20 266,0	84,0
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	7,0	7,2	7,3	8,0	114,3
Професіонали	13,4	12,9	12,2	13,9	103,7
Фахівці	13,5	15,0	12,0	11,6	85,9
Технічні службовці	6,6	4,2	3,7	3,4	51,5
Працівники сфери торгівлі та послуг	5,7	11,3	13,2	14,6	256,1
Кваліфіковані робітники сільського, лісового та рибного господарств	5,0	3,0	1,5	1,1	22,0
Кваліфіковані робітники з інструментом	17,0	13,3	12,0	11,7	68,8
Оператори і складальники устаткування та машин	8,2	15,4	12,8	11,7	142,7
Найпростіші професії	23,7	17,7	25,3	24,0	101,3

*Джерело: [85, с. 72; 15].

В указаний період серед усього зайнятого населення стабільно зростала частка вищих державних службовців і керівників (належних до I–II класів, за використовуваною тут версією класової схеми EGP (див. Додаток А)). Після деякого зменшення відновилася й дещо збільшилась частка професіоналів, заняття яких однозначно потребує наявності вищої освіти (I (переважно), II класи). Натомість частка фахівців, яким для виконання трудових функцій також необхідно мати повну чи неповну вищу освіту, продовжує зменшуватись і у відношенні до 2000 року становить 77 % (I – II класи). Порівняно з 1996 роком серед зайнятих удвічі скоротилася частка технічних службовців (III клас), а кваліфікованих робітників сільсько-го, лісового та рибного господарств майже вп'ятеро (IV, VIIb класи). Водночас у два з половиною рази зросла частка зайнятих торгівлею та наданням різноманітних послуг (III, VI, VIIa класи). Для часток двох професійних груп, які традиційно становлять основу промислового робітничого класу, характерна подібна, але різноспрямована динаміка: частка кваліфікованих робітників з інструментом (VI (переважно), VIIa класи) суттєво скоротилась, а операторів і складальників устаткування й машин (VI, VIIa (переважно) класи), зросла порівняно з 1996 роком, але значно поступається показнику 2000 року. Частка зайнятих найпростішою професійною діяльністю (VIIab класи) під кінець другого десятиліття незалежності протягом п'ятнадцяти років зазнала певних, на початку 2000-х років суттєвих, коливань, але на кінець періоду повернулася до значень, які становлять близько чверті всього зайнятого населення. За всієї усвідомлюваної авторкою умовності порівняння, якщо кількість зайнятих за найпростішими професіями в 2010 році порівняти із зайнятими простою фізичною працею наприкінці 1970-х років (див. таблиці 2.7 і 2.4), то матимемо дуже незначне скорочення низькокваліфікованої зайнятості протягом достатньо тривалого періоду часу. Зауважу, що вказана динаміка зайнятості в пострадянський період відбувається на тлі експансії вищої освіти в Україні, про що детальніше йтиметься в наступному розділі. Досвід вітчизняних фахівців, зокрема О. Симончук, засвідчив, що існують певні розбіжності між професійним розподілом зайнятого населення за даними Державної служби статистики України та низки соціологічних досліджень, хоча в обох випадках в основі визначення професійної належності індивідів лежить Міжнародна стандартна класифікація професій ISCO-88 [85].

*Абсолютні показники соціально-класової мобільності.
Індекси дисиміляції*

Загальна соціальна мобільність індивідів у суспільстві складається зі структурної та відносної. Маючи загальне уявлення про структурні зміни в українському суспільстві протягом радянських десятиліть і початкового періоду незалежності, можна висловити кілька основних припущень щодо рівнів абсолютної та відносної мобільності у розрізі виокремлених п'яти вікових когорт, а саме: рівні абсолютної мобільності будуть найбільшими для старших вікових когорт, насамперед рівні вертикальної висхідної мобільності, тому чим молодші індивіди, тим меншим буде відповідний індекс дисиміляції; загалом рівні вертикальної висхідної мобільності вищі серед чоловіків, порівняно з жінками; класова належність жінок більшою мірою різниться порівняно з батьками, аніж матерями для всіх вікових когорт (індекс дисиміляції менший). Також для когорт 1940–1949 та 1950–1959 структурні причини мобільності (індустріалізація, відновлення економіки після війни й відповідне зростання потреби у фахівцях, кваліфікованих працівниках фізичної й розумової праці, поступове розширення сфери обслуговування, освіти, охорони здоров'я) сприятимуть вирівнюванню можливостей (тобто більшій рухливості, міжкласовим переходам) вихідців із різних класів. Мобільність представників когорт 1960–1969 та 1970–1979 зменшиться в період соціально-економічної кризи внаслідок розпаду Радянського Союзу та трансформації інституційних засад суспільства.

Наступні таблиці (2.8, 2.9 і 2.10) містять дані про класову належність чоловіків і жінок у порівнянні з класовою належністю їхніх батьків, тобто класом походження. Чоловіки порівнюються з батьками, а жінки як із батьками, так і з матерями, що відповідає новітнім для галузі соціології соціальної мобільності підходам і зумовлюється чинниками гендерної сегрегованості ринку праці та сфери освіти. Для порівняння жінок із батьками клас належності IIIa (відсутній для батьків-чоловіків) поєднано з класами V і VI.

Найбільш вражає така зміна щодо класу походження – скорочення вихідців із класу селян (VIIb). За 50 років кількість «селянських дітей» зменшилася з близько 70 % до 20 %. Усі інші зміни щодо соціального походження видаються за своїми масштабами помірними порівняно з цією. Якщо розглядати динаміку походження чо-

ловіків і жінок за класом батьків, то кількість вихідців з усіх інших класів поступово збільшується приблизно від півтора до трьох разів. Не відповідає цьому лише збільшення кількості вихідців з II класу зайнятості: чоловіків порівняно з батьками з 1 % до 11 %, а жінок порівняно з матерями з 3 % до 27 %.

Таблиця 2.8. Розподіл чоловіків за класом походження (батька), класом належності та віковими когортами, у %

Клас	Вікові когорти чоловіків									
	1930–1939		1940–1949		1950–1959		1960–1969		1970–1979	
	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас
I	4	11	5	14	6	12	9	11	10	9
II	1	10	5	16	5	8	6	10	9	11
V + VI	11	24	16	33	20	40	25	33	32	33
VIIa	19	30	23	23	29	24	26	31	31	39
VIIb	65	25	51	14	40	16	34	15	18	8
n	541		545		713		640		578	

Таблиця 2.9. Розподіл жінок за класом походження (батька), класом належності та віковими когортами, у %

Клас	Вікові когорти жінок									
	1930–1939		1940–1949		1950–1959		1960–1969		1970–1979	
	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас
I	3	7	5	12	4	11	7	9	10	11
II	4	22	5	24	7	26	7	26	8	26
IIIa + V + VI	12	23	13	28	19	28	24	36	37	33
VIIa	18	23	22	22	28	23	27	19	25	23
VIIb	63	25	55	14	42	12	35	10	20	7
n	784		814		950		866		675	

На тлі загальних тенденцій проглядають локальні особливості. Так, за винятком двох класів середньо- й низькокваліфікованої праці VIIa і VIIb, загальна логіка динаміки походження – належності така, що кількість належних до певного класу дітей перевищує відповідну кількість батьків. Проте величина такого перевищення не-

однакова для різних когорт. Поглянемо, наприклад, на клас кваліфікованих чоловіків-робітників (V + VI) у табл. 2.8. У перших трьох вікових когортах кількість належних до цього класу вдвічі перевищує кількість вихідців із нього. Для когорти 1960-х років відповідна різниця між походженням і належністю суттєво зменшується, а для наймолодшої когорти практично зникає. Для жінок динаміка різниці між класовим походженням із кваліфікованого робітничого класу й класом належності до нього серед наймолодших респондентів не закінчується вирівнюванням, а змінюється на протилежну: належить менше, аніж походить (див. таблиці 2.9 і 2.10). Причому для порівнюваних із батьками жінок така зміна, вочевидь, відбувається саме за рахунок зменшення зайнятості кваліфікованою фізичною працею, а не рутинною нефізичною (клас IIIa).

Таблиця 2.10. Розподіл жінок за класом походження (матері), класом належності та віковими когортами, у %

Клас	Вікові когорти жінок									
	1930–1939		1940–1949		1950–1959		1960–1969		1970–1979	
	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас	Походження, клас	Належність, клас
I	1	7	1	12	3	11	3	9	6	9
II	3	22	6	24	9	25	14	27	21	27
IIIa	3	10	7	11	8	17	10	20	16	23
V + VI	5	13	5	17	8	12	10	15	16	11
VIIa	17	23	19	22	25	23	26	19	23	23
VIIb	71	25	62	14	47	12	37	10	18	7
n	784		814		950		866		678	

Чоловікам притаманна ще одна тенденція, яка має помітну нелінійну динаміку. Ідеться про порівняння походження й належності до класу зайнятих середньо- і низьокваліфікованою працею (VIIa – див. табл. 2.8). Серед чоловіків 1930–1939 років народження належність до цього класу в півтора разу перевищувала походження з нього. Але якщо згадати, що в цій віковій когорті на 40 % скоротилася різниця між вихідцями з класу селян та належними до нього, то зрозуміло, що всі не могли одразу стати кваліфікованими робітниками чи освіченими фахівцями. Якась частина здійснила лише горизонтальну за логікою класової схеми мобільність до малокваліфікованої, але не сільськогосподарської праці, ймовірно змінив-

ши при цьому середовище проживання на міське. Для представників двох наступних вікових когорт тенденція змінюється на очікувану, адже з економіко-технологічним розвитком суспільства обсяги малокваліфікованої праці мають поступатися обсягам високкваліфікованої. У когорті чоловіків 1940–1949 років народження кількість належних до VIIа класу вирівнюється з кількістю вихідців із нього, а в наступній когорті 1950–1959 зайняті такою працею діти вже кількісно поступаються батькам. Якщо розглядати таку тенденцію як позитивну і бажати її історичного продовження, то мусимо констатувати, що історія розвитку нашого суспільства поки що не відповідає нашим бажанням. У двох наймолодших вікових когортах кількість зайнятих середньо- і малокваліфікованою працею чоловіків знову, як і серед народжених у 1930-ті роки, перевищує відповідні категорії батьків. За зовсім інших історичних обставин і соціально-економічних умов початку XXI століття зайнятість такою працею зросла, але вже переважно серед самих містян, а не за рахунок вихідців із сільської місцевості. Для наймолодших жінок подібна тенденція також характерна, але досягла поки що кількісного вирівнювання між класовим походженням і належністю.

У табл. 2.11 наведено традиційні для аналізу абсолютної мобільності індекси дисиміляції між класовим походженням та класовою належністю жінок і чоловіків усіх вікових когорт.

Таблиця 2.11. Індекси дисиміляції (Δ) між походженням та належністю за віковими когортами, у %

	Вікові когорти				
	1930–1939	1940–1949	1950–1959	1960–1969	1970–1979
Чоловіки / батьки	40	37	29	19	10
Жінки / батьки	38	41	35	33	19
Жінки / матері	46	48	36	30	16

Примітка. Індекс дисиміляції $\Delta = \sum |p_i - q_i| / 2$, де p_i та q_i становлять частки i -ї категорії у кожному з двох відсоткових розподілів. У цьому разі p_i відповідає часткам розподілу класової належності серед батьків, а q_i – серед респондентів.

Для чоловіків індекс дисиміляції (див. табл. 2.11 і рис. 2.3) зменшується поступово з 40 % для найстаршої когорти до 10 % для наймолодшої. Тобто з кожною віковою когортою заняття, а відповідно і класова належність синів загалом менше відрізняються від батьківських. Подібна тенденція притаманна і жінкам у порівнянні як із

батьками, так і з матерями. Проте динаміка зменшення індексів дисиміляції для жінок помітно поступається відповідним показникам для чоловіків. Жінки (дочки) усіх вікових когорт, окрім найстаршої, частіше, ніж чоловіки (сини) належать до інших класів, порівняно з їхніми батьками. Якщо в когорті народжених у 1960-ті роки третина жінок не повторила класову долю батька, то серед чоловіків таких близько п'ятої частини. Від матерів жінки цієї вікової когорти так само на третину різняться за класовою належністю. Серед представників наймолодшої вікової когорти лише кожен десятий син належить до інших класів, ніж їхні батьки. Для жінок така частка зберігається на вдвічі вищому рівні (19 %). Імовірно, такі тенденції абсолютної мобільності мають позначитись і на показниках відносної соціальної мобільності. У двох старших вікових когортах жінки за класовою належністю менше відрізняються від батьків порівняно з матерями, а в двох наймолодших когортах тенденція змінюється на протилежну, хоча й досить помірну. Очевидно, дається взнаки не лише зміна структурних характеристик сфери зайнятості протягом другої половини XX століття, а й процеси гендерної вертикальної і горизонтальної сегрегації зайнятості чоловіків і жінок.

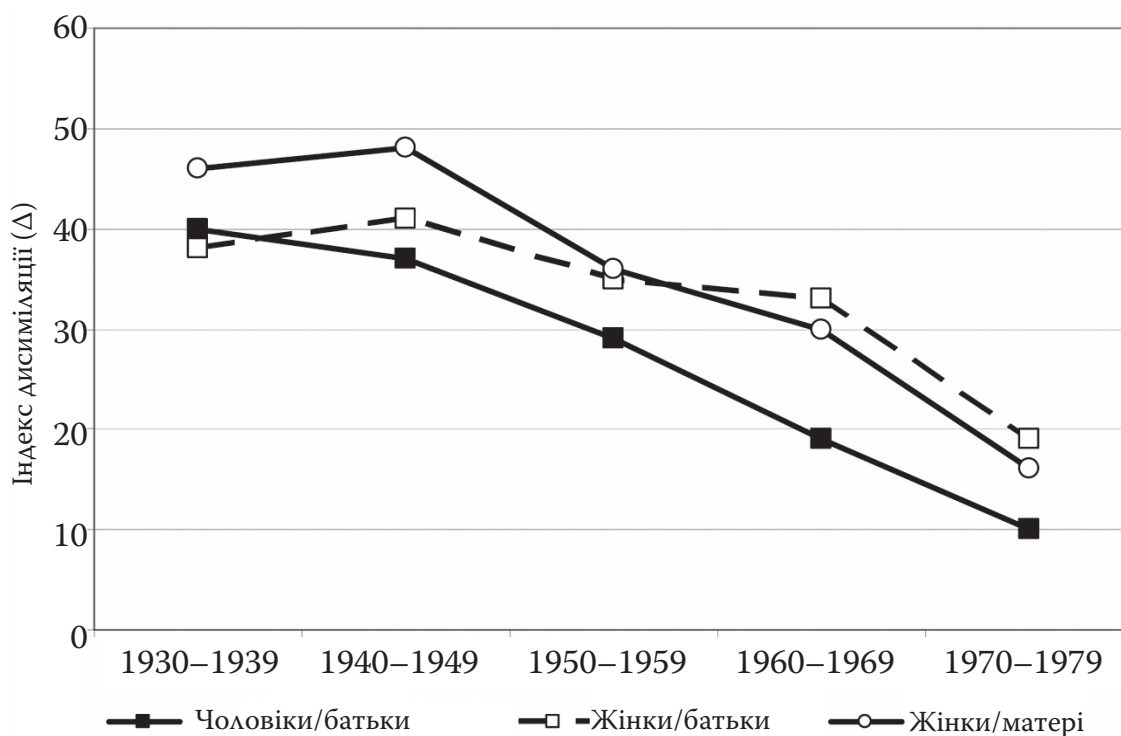


Рис. 2.3. Індекси дисиміляції (Δ) між походженням та належністю за віковими когортами, у %

Авторка визнає, що наведені результати індексів дисиміляції одержані без виокремлення серед респондентів класів самозайнятих. За відсутності таких для батьків і матерів та наявності для респондентів-дітей двох наймолодших вікових когорт, переважно останньої, індекси дисиміляції мали би бути дещо більшими.

Індекси дисиміляції між класом походження та класом належності чоловіків і жінок в Україні загалом подібні до відповідних індексів для представників чотирьох вікових когорт (1930–1939, 1940–1949, 1950–1959, 1960–1974) колись братньої за належністю до Радянського Союзу Естонії. За даними Е. Саар, індекс дисиміляції для чоловіків порівняно з батьками зменшився з 43,8 % (1930–1939) до 13,1 % (1960–1974), а для жінок порівняно з матерями – з 43,6 % до 21,9 % відповідно [262, с. 376]. Клас самозайнятих із даних для Естонії також був вилучений з тих самих причин, що й в Україні.

Загальна соціально-класова мобільність і її різні типи

У наступних таблицях (2.12–2.14) наведено дані, за якими розраховують загальну мобільність і її різні типи (горизонтальну, висхідну, низхідну). Значення в комірках таблиць відповідають часткам респондентів п'яти вікових когорт, які належать до різних класів, маючи однакове соціальне походження (класи батька чи матері). За 100 % береться загальна кількість респондентів тієї чи тієї вікової когорти окремо. Іншими словами, у таблицях 2.12–2.14 наведено дані п'яти окремих таблиць для п'яти вікових когорт, але переструктуровані відповідно до класів походження респондентів, що уможливорює бачення внеску представників різних класових категорій і вікових когорт до динаміки іммобільності та різних типів мобільності.

Комірки на основній діагоналі таблиць 2.12–2.14, тоновані чорним кольором, означають частки відсутності мобільності (іммобільності), тобто частки класового самовідтворення. Зафарбовані світло-сірим кольором комірки відповідають часткам висхідної мобільності, а темно-сірим – низхідної мобільності. Комірки, що залишилися не зафарбованими, означають випадки горизонтальної мобільності, так як це обґрунтовано авторами класової схеми [156, с. 44–46] та ними ж самими застосовується останніми роками для аналізу показників абсолютної мобільності [193]. За адаптованою для дослідження міжгенераційної мобільності в Україні класовою

Таблиця 2.12. Розподіл чоловіків за класами соціального походження, класової належності за віковими когортами, у % від вибірки для кожної когорти

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас				
		I	II	V + VI	VIIa	VIIb
I	1930–1939	2,4	0,7	0,4	0,0	0,2
	1940–1949	2,8	0,7	1,1	0,0	0,0
	1950–1959	3,5	1,0	1,5	0,3	0,0
	1960–1969	4,3	1,4	1,6	1,7	0,0
	1970–1979	3,5	3,1	2,8	0,9	0,0
II	1930–1939	0,9	0,4	0,0	0,0	0,0
	1940–1949	1,7	2,0	1,1	0,6	0,2
	1950–1959	1,1	1,3	1,3	0,8	0,4
	1960–1969	1,9	1,4	1,6	1,4	0,2
	1970–1979	2,1	2,1	1,9	2,2	0,2
V + VI	1930–1939	1,9	2,2	4,1	2,4	0,2
	1940–1949	2,9	3,3	6,8	2,2	1,3
	1950–1959	2,9	1,0	10,2	5,0	0,8
	1960–1969	1,9	4,1	10,9	6,3	1,6
	1970–1979	2,1	2,4	15,7	10,6	1,4
VIIa	1930–1939	0,9	1,9	5,8	8,0	2,2
	1940–1949	2,0	2,9	9,6	7,5	0,6
	1950–1959	1,4	2,5	13,7	8,7	2,4
	1960–1969	1,7	1,3	9,9	11,0	2,0
	1970–1979	1,0	2,4	8,7	17,3	1,4
VIIb	1930–1939	4,9	5,4	13,1	19,8	22,2
	1940–1949	4,2	7,0	14,9	13,1	11,6
	1950–1959	2,9	2,1	13,3	9,3	12,6
	1960–1969	0,9	2,2	9,6	10,1	11,0
	1970–1979	0,3	0,9	4,2	8,1	4,8

схемою EGP горизонтальною вважають мобільність чоловіків у межах класу середньо- і низькокваліфікованої праці у промисловості, сфері обслуговування та сільському господарстві (VIIab). Для порівнюваних із батьками жінок до типу горизонтальної мобільності зараховують також мобільність із класу кваліфікованої фізичної праці батька (V + VI) до класу рутинної нефізичної (IIIa), а в порівнянні з матерями також і зворотну мобільність між цими класами. Це означає, що основа для визначення обсягів горизонтальної мобільності чоловіків і жінок дещо різниться в кожному окремому випадку порівняння класового походження й класової належності.

Таблиця 2.13. Розподіл жінок за класами соціального походження, класової належності за віковими когортами, у % від вибірки для кожної когорти

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас					
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb
I	1930–1939	1,5	1,0	0,1	0,0	0,1	0,1
	1940–1949	2,8	1,5	0,0	0,5	0,0	0,0
	1950–1959	2,4	1,1	0,4	0,2	0,3	0,0
	1960–1969	2,7	2,0	1,0	1,0	0,5	0,1
	1970–1979	2,8	4,3	2,7	0,3	0,4	0,1
II	1930–1939	0,6	1,8	0,3	0,5	0,0	0,5
	1940–1949	2,1	1,7	0,5	0,4	0,1	0,2
	1950–1959	1,4	2,9	1,2	0,4	1,1	0,1
	1960–1969	1,7	3,0	0,8	0,6	0,3	0,1
	1970–1979	1,3	3,8	0,6	0,6	0,9	0,1
V + VI	1930–1939	1,9	4,2	1,5	2,3	2,1	0,3
	1940–1949	3,5	4,2	1,7	3,1	0,7	0,2
	1950–1959	2,5	5,9	3,5	2,7	3,3	1,0
	1960–1969	2,7	6,3	5,7	5,5	2,7	0,9
	1970–1979	3,1	11,2	8,9	4,9	7,7	0,9
VIIa	1930–1939	1,4	4,6	1,9	2,7	6,4	0,8
	1940–1949	1,7	5,9	3,2	3,8	5,7	1,1
	1950–1959	2,3	7,3	5,9	4,0	6,8	1,3
	1960–1969	0,6	7,0	6,8	3,4	7,2	1,9
	1970–1979	1,5	5,2	6,4	4,0	7,4	1,3
VIIb	1930–1939	1,5	10,8	5,7	7,3	14,1	23,7
	1940–1949	1,7	10,5	4,8	9,6	15,6	12,9
	1950–1959	2,2	8,1	5,8	4,6	11,7	9,6
	1960–1969	1,4	8,6	6,1	4,4	8,5	6,7
	1970–1979	0,1	2,7	4,6	1,6	6,1	4,4

Таблиця 2.14. Розподіл жінок за класами соціального походження, класової належності за віковими когортами, у % від вибірки для кожної когорти

Соціальне походження, клас матері	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас					
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb
I	1930–1939	0,9	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
	1940–1949	0,6	0,5	0,1	0,0	0,0	0,0
	1950–1959	1,5	0,6	0,2	0,1	0,1	0,0
	1960–1969	1,3	0,9	0,5	0,2	0,1	0,0
	1970–1979	2,2	2,4	1,0	0,4	0,0	0,1

Продовження табл. 2.14

Соціальне походження, клас матері	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас					
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb
II	1930–1939	0,5	2,3	0,3	0,1	0,1	0,1
	1940–1949	2,9	2,6	0,2	0,4	0,2	0,0
	1950–1959	2,8	3,3	1,4	0,4	0,5	0,1
	1960–1969	3,5	6,1	1,4	1,4	1,2	0,6
	1970–1979	2,8	10,2	4,1	1,2	2,2	0,4
IIIa	1930–1939	0,4	1,4	0,6	0,1	0,4	0,0
	1940–1949	2,7	2,1	1,9	0,7	0,2	0,1
	1950–1959	1,4	2,9	1,6	1,1	1,4	0,2
	1960–1969	1,0	3,0	3,5	1,2	1,0	0,3
	1970–1979	1,0	3,8	5,9	1,5	3,5	0,6
V + VI	1930–1939	0,6	1,4	0,5	0,4	0,8	0,3
	1940–1949	1,2	1,5	0,2	0,2	0,6	0,1
	1950–1959	0,8	3,1	1,4	1,6	1,5	0,3
	1960–1969	0,6	2,5	2,2	2,7	1,7	0,6
	1970–1979	1,3	4,1	4,4	3,3	3,1	0,1
VIIa	1930–1939	1,5	3,4	2,6	2,3	7,6	0,1
	1940–1949	1,5	5,6	2,5	2,2	5,1	2,4
	1950–1959	2,0	6,1	5,2	3,2	6,9	1,5
	1960–1969	1,4	5,3	6,4	4,9	6,5	1,5
	1970–1979	1,3	4,4	4,0	3,4	8,0	1,5
VIIb	1930–1939	1,7	10,4	6,1	4,3	22,2	26,4
	1940–1949	1,5	8,9	5,6	6,3	20,9	18,1
	1950–1959	2,4	9,2	7,1	5,1	13,4	9,9
	1960–1969	1,4	8,5	6,4	4,6	8,8	6,8
	1970–1979	0,1	2,2	3,7	1,6	5,8	4,1

Підрахований за таблицями 2.12 – 2.14 сумарний розподіл імобільності та різних типів мобільності для чоловіків і жінок п'яти вікових когорт подано в зведеній табл. 2.15.

Сумарні показники різних типів мобільності (див. табл. 2.15 та рисунки 2.4, 2.5 і 2.6) свідчать про певні загальні тенденції, зокрема, про U-подібну форму імобільності, тобто найвищі її рівні для представників крайніх вікових когорт (1930–1939 та 1970–1979) за винятком мобільності жінок за класом походження батька, а також про U-обернену форму вертикальної висхідної мобільності (найнижчі рівні для крайніх вікових когорт) та лінійну тенденцію збіль-

шення вертикальної низхідної мобільності, яка для наймолодших чоловіків і жінок (1970–1979) стає стрибкоподібною. Проте динаміка цих загальних процесів суттєво різниться для чоловіків і жінок.

Таблиця 2.15. Сумарний розподіл різних типів міжгенераційної мобільності чоловіків і жінок за віковими когортами, у %

Типи класової мобільності	Вікові когорти				
	1930–1939	1940–1949	1950–1959	1960–1969	1970–1979
Чоловіки за класом походження батька					
Імобільність	37	31	36	38	43
Загальна мобільність	63	69	64	62	57
у тому числі:					
горизонтальна мобільність	22	14	12	13	10
вертикальна мобільність	41	55	52	49	47
у тому числі:					
висхідна мобільність	37	48	42	33	24
низхідна мобільність	5	7	10	16	23
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	7,4	6,8	4,2	2,0	1,0
Жінки за класом походження батька					
Імобільність	37	28	25	26	23
Загальна мобільність	63	72	75	74	77
у тому числі:					
горизонтальна мобільність	22	23	17	17	16
вертикальна мобільність	41	49	58	57	59
у тому числі:					
висхідна мобільність	34	41	49	49	41
низхідна мобільність	7	8	9	8	18
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	4,8	5,1	5,4	6,1	2,2
Жінки за класом походження матері					
Імобільність	38	29	25	27	34
Загальна мобільність	62	71	75	73	66
у тому числі:					
горизонтальна мобільність	23	24	17	14	13
вертикальна мобільність	39	47	58	59	53
у тому числі:					
висхідна мобільність	37	45	51	49	34
низхідна мобільність	2	2	7	10	19
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	18,5	22,5	7,3	4,9	1,8

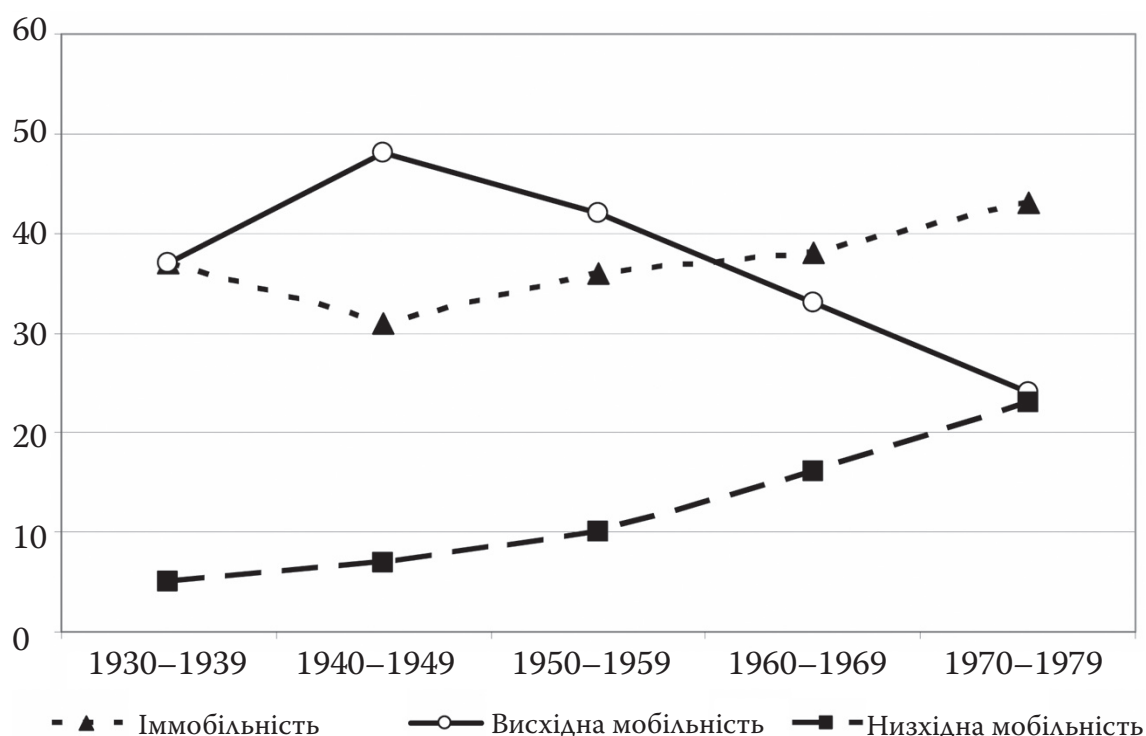


Рис. 2.4. Типи міжгенераційної класової мобільності чоловіків (за класом походження батька) за віковими когортами, у %

Розглянемо детальніше вказані загальні тенденції мобільності для респондентів-чоловіків. Значне зменшення імобільності серед чоловіків 1940–1949, порівняно з 1930–1939, відбулося, як і варто було очікувати, за рахунок різкого зменшення частки вихідців із класу селян (VIIb), які в ньому ж і залишилися (див. табл. 2.12). До поступового збільшення імобільності, починаючи з когорти 1950–1959, найбільший внесок роблять категорії працівників високо-, середньо- і низькокваліфікованої несільськогосподарської фізичної праці (класи V + VI і VIIa), до яких когортою пізніше долучаються належні до II службового класу чоловіки. Зменшення вертикальної висхідної мобільності для чоловіків трьох молодших вікових когорт зумовлене тим, що значно рідшими стали випадки мобільності на далекі класові відстані, тобто випадки належності вихідців із робітничого класу до класу професіоналів і керівників вищого рівня (клас I). Особливо це стосується зменшення часток сільських дітей, які в обраному для дослідження мобільності віці належать як до I, так і до II класів зайнятості. Зменшилися також і частки мобільності на короткі класові відстані всередині узагальненого робітничого класу, тобто з його нижчих категорій (класи VIIa і VIIb) до вищих (клас V + VI).

Поступове чотирикратне зростання вертикальної низхідної мобільності чоловіків від 5 % серед найстарших до 23 % серед наймолодших зумовлене сукупними, хоча й нерівномірними внесками вихідців з обох службових класів та кваліфікованого робітничого. Чим молодшими є вихідці з I службового класу, тим більша їхня частка серед належних до II службового та кваліфікованого робітничого класів, а вихідців з II службового – до обох класів фізичної праці в промисловості й обслуговуванні, тоді як частки дітей кваліфікованих робітників зростають у класовій категорії робітників середньої й низької кваліфікації. Якщо серед представників двох найстарших вікових когорт чоловіків висхідна мобільність майже в сім разів переважала низхідну, серед наступної когорти (1950–1959) – у чотири, то серед народжених у 1960-ті роки висхідна мобільність перевищує низхідну лише вдвічі, а для наймолодших індивідів рівні обох типів вертикальної мобільності на момент опитування зрівнялися, що добре видно на рис. 2.4. Чи зумовлені рівні й динаміка різних типів абсолютної мобільності переважно структурними чинниками, а чи зміною режимів відтворення нерівності можливостей у суспільстві упродовж останніх десятиліть минулого та початку нинішнього століть, стане зрозумілим після застосування різних типів моделей відносної соціальної мобільності до наявних емпіричних даних.

Для жінок, які мають різне соціальне походження за класом батька, спостерігаємо дещо іншу картину. Динаміка рівнів іммобільності не має U-подібної форми, як для чоловіків, а залишається приблизно на однаковому рівні для представниць усіх вікових когорт, окрім найстаршої (1930–1939), якій притаманна суттєво вища іммобільність (див. табл. 2.15 і рис. 2.5), зумовлена переважно найбільшою часткою класового самовідтворення зайнятих низькокваліфікованою сільськогосподарською працею (VIIb) (див. табл. 2.15). Для наймолодших жінок (1970–1979) рівень іммобільності зафіксовано як відносно найнижчий (23 %), а загальної мобільності – відповідно як найвищий (77 %). Вертикальна висхідна мобільність жінок, на відміну від чоловіків, зростала і для когорти 1950–1959 за рахунок збільшення внеску вихідців із загального робітничого класу (V + VI, VIIab) до формування, насамперед, службових класів (I і II). Вочевидь, для наймолодших жінок сільського походження подібні випадки переміщення на далекі класові відстані разом із випадками короткодистанційного руху до робітничого кваліфікова-

ного класу стали настільки рідшими, що саме цим переважно зумовлене помітне зменшення рівня висхідної мобільності для цієї вікової когорти. Наймолодших жінок, які походять із батьківських родин кваліфікованого робітничого класу (а це міське середовище проживання), така тенденція зменшення руху до віддалених у соціальному просторі класів I і II взагалі не торкнулась, навпаки, їхні частки у формуванні цих класів зросли.

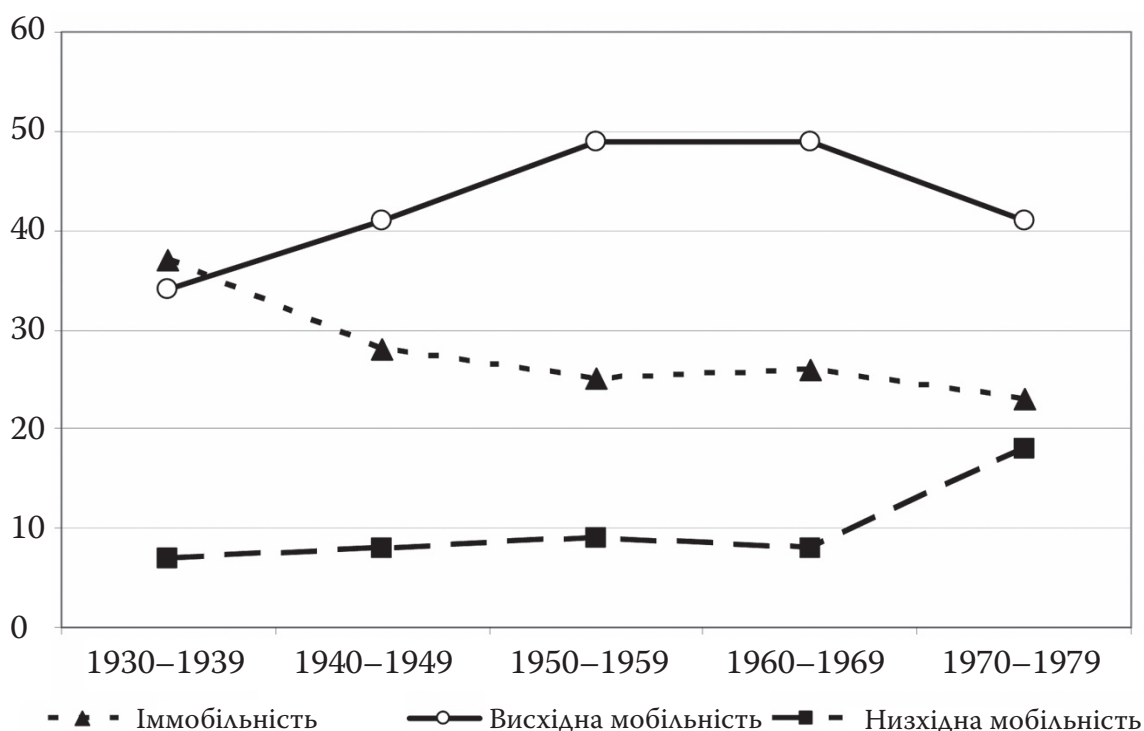


Рис. 2.5. Типи міжгенераційної класової мобільності жінок (за класом походження батька) за віковими когортами, у %

Рівень низхідної мобільності серед жінок, тобто до нижчої класової належності порівняно з батьками, тривалий час залишався стабільним (7–9 %), а не демонстрував притаманного когортам чоловіків лінійного зростання. І тільки класова диференціація жінок наймолодшої когорти 1970–1979, найосвіченіших серед усіх інших, на момент опитування виявила суттєве збільшення тих, чия класова позиція вважається нижчою, до 18 % (див. табл. 2.15). Вихідці з двох класових категорій посприяли цьому найбільшою мірою: дочки батьків-професіоналів і управлінців вищого рівня (I), частіше рухаючись униз до класів II і IIIa, але не до робітничого класу, а також дочки кваліфікованих робітників (V + VI), частка яких у суміжному класі нижчої кваліфікації (VIIa) помітно зросла.

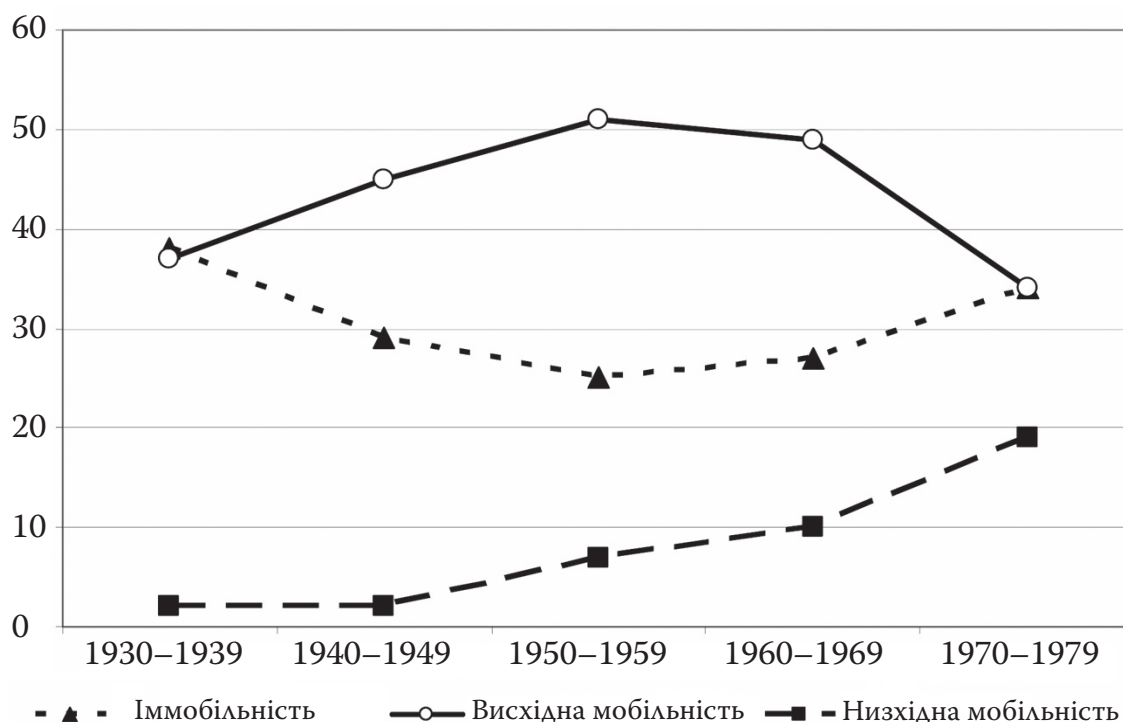


Рис. 2.6. Типи міжгенераційної класової мобільності жінок (за класом походження матері) за віковими когортами, у %

Тенденції різних типів мобільності, виявлені внаслідок порівняння відмінностей класової належності жінок із класовим статусом матері, а не батька, демонструють часткові подібності й відмінності від обох попередніх розподілів (див. табл. 2.15 і рис. 2.6). Так, динаміка іммобільності за U-подібною формою загалом ближча до виявленої серед чоловіків, але зумовлена частковим зростанням класового самовідтворення серед усіх класових категорій, за винятком лише класу низькокваліфікованих сільськогосподарських занять. Вертикальна висхідна мобільність жінок із класу матері від когорти до когорти змінюється так само, як і висхідна мобільність жінок із класу батька, тільки рівень її падіння виявляється значно різкішим, хоча основна зумовленість цього та сама – зменшення випадків руху на довгі й короткі класові дистанції дочок матерів-селянок. Динаміка вертикальної низхідної мобільності жінок за класом походження матері не має ані притаманної когортам чоловіків форми лінійного збільшення, ані тривалого стабільного рівня, як за класом походження батька, а демонструє сходинкоподібне зростання до досягнення вже відомого рівня 19 % для когорти 1970–1979. Однак, якщо серед наймолодших чоловіків висхідна і

низхідна мобільності зрівнялися, то серед молодих жінок висхідна все ще вдвічі переважає низхідну.

Загалом дещо відмінна динаміка окремих типів абсолютної мобільності жінок різного віку, порівняно з чоловіками, за однакових структурних умов та інституційного середовища спонукає до думки про можливі гендерні відмінності мобільності відносної, як це виявлялося під час досліджень міжгенераційної соціально-класової мобільності в інших країнах, зокрема, Польщі, Швеції та Угорщині [219; 233; 262].

*Рівні виходу з класу походження:
вихідна мобільність (outflow mobility)*

Таблиці 2.16–2.18 містять ті самі дані, що й таблиці 2.12–2.14, але в комірках наведено відсотки за рядком, тобто розподіл респондентів однакового соціального походження (клас батьків) між різними соціальними класами в обраному для дослідження віці. Це таблиці так званої вихідної міжгенераційної мобільності. Вийшовши з одного класу, але в різні часові періоди, внаслідок складної взаємодії інституційних чинників та особистісних передумов жінки і чоловіки зрештою виявлялися належними до класових категорій за відмінним пропорційним розподілом.

Загалом неважко помітити відсутність однакової моделі пропорційного розподілу вихідців із будь-якого класу, притаманної всім віковим когортам одночасно. Різні часові періоди існування українського суспільства позначалися на тому, яка частка дітей яких за соціальними характеристиками батьків, зрештою, опиниться в якому класі зайнятості. На жаль, окремі класи походження, тобто класи батьків не мають належного для повноцінного статистичного аналізу кількісного наповнення, зокрема, службові класи для старших вікових когорт, хоча самі когорти є достатньо кількісно наповненими як для респондентів такого віку в нашій країні на момент опитування. Батьки респондентів 1930–1939 і 1940–1949 мали би самі народитися щонайменше на самому початку й у перші десятиліття ХХ століття. Знаючи тогочасні події нашої вітчизняної історії та загальний стан освіченості населення, точніше кажучи, його масової неграмотності, а також відносно низький рівень тривалості життя в Україні, важко було сподіватися на інші більш прийнятні

для соціологічних порівнянь дані. Тож сприйматимемо класовий розподіл вихідців зі службових класів (I і II) у старших вікових когортах як імовірну історичну тенденцію.

Принаймні для двох наймолодших вікових когорт чоловіків (див. табл. 2.15) більш-менш упевнено можемо говорити про тенденцію до збільшення часток вихідців з I класу, які до цього класу не належать у віці приблизно 40–45 років. Іншим місцем класової локалізації в соціальному просторі для них найчастіше стає клас кваліфікованих робітників. Це вже схоже на усталену соціальну традицію, що близько чверті синів високоосвічених професіоналів і керівників, частина з яких самі мають вищу освіту, ставали кваліфікованими робітниками, майстрами чи техніками. Традиція часів соціалізму, яка теоретично мала би почати поступово зникати в новопосталому українському капіталістичному суспільстві за змінюваних інституційних умов. Можливо, так би й сталося, якби не глибока соціально-економічна криза та структурні зміни у сфері зайнятості, які не свідчать про рух українського суспільства у бік постіндустріальної стадії розвитку, ба навіть пізньоіндустріальної. Польські колеги, порівнюючи соціальну мобільність за результатами трьох крос-секційних досліджень 1972, 1988 і 1994 років, звертають увагу саме на тенденцію зменшення належності чоловіків, які походять зі службових класів, до кваліфікованого робітничого класу, що виявилось за результатами двох останніх з указаних досліджень [236, с. 277]. Інтерпретується це як початок звуження однієї з тривалих і важливих для соціалістичного суспільства форм міжгенераційної мобільності, яка мала би сприяти більшій соціальній рівності. Схоже, в українському суспільстві ця традиція має значно довшу історичну тяглість навіть на тлі освітньої експансії, що триває. Ілюстрацією цьому слугують наймолодші чоловіки 1970–1979, які, вийшовши з I батьківського класу зайнятості, порівняно найрівномірніше розподілилися між двома службовими класами і кваліфікованим робітничим. Проте, зважаючи на їхній вік на момент опитування (близько 30 років), імовірно, такий розподіл не є остаточним. Звернемо увагу також на класову долю на час проведення опитування наймолодших чоловіків – вихідців зі службового класу нижчого рівня (II), котрі майже рівномірно розподілилися між чотирма класовими категоріями: двома службовими та двома класами фізичної праці, окрім сільськогосподарської.

Таблиця 2.16. Міжгенераційна мобільність чоловіків. Рівні виходу з класу батька, у % за рядком

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас					n
		I	II	V + VI	VIIa	VIIb	
I	1930–1939	65,0	20,0	10,0	0,0	5,0	20
	1940–1949	60,0	16,0	24,0	0,0	0,0	29
	1950–1959	55,6	15,6	24,4	4,4	0,0	45
	1960–1969	48,2	16,1	21,4	14,3	0,0	56
	1970–1979	33,9	30,5	27,1	8,5	0,0	59
II	1930–1939	71,4	28,6	0,0	0,0	0,0	7
	1940–1949	30,0	36,7	20,0	10,0	3,3	30
	1950–1959	24,2	21,2	27,3	18,2	9,1	33
	1960–1969	28,6	21,4	23,8	23,8	2,4	42
	1970–1979	24,5	24,5	22,4	26,5	2,0	49
V + VI	1930–1939	17,2	20,7	37,9	22,4	1,7	58
	1940–1949	17,8	20,0	41,1	13,3	7,8	90
	1950–1959	14,8	4,9	50,7	25,4	4,2	142
	1960–1969	14,8	4,9	50,7	25,4	4,2	158
	1970–1979	6,5	7,5	48,9	32,8	4,3	186
VIIa	1930–1939	5,0	9,9	30,7	42,6	11,9	101
	1940–1949	8,9	13,0	42,3	33,3	2,4	123
	1950–1959	4,9	8,8	47,8	30,2	8,3	205
	1960–1969	4,9	8,8	47,8	30,2	8,3	165
	1970–1979	3,4	7,9	28,1	56,2	4,5	178
VIIb	1930–1939	7,4	8,3	20,3	30,0	34,0	350
	1940–1949	8,3	13,8	29,3	25,7	22,8	276
	1950–1959	7,3	5,2	33,1	23,0	31,4	287
	1960–1969	2,8	6,5	28,4	30,2	32,1	215
	1970–1979	1,9	4,7	22,6	44,3	26,4	106
РАЗОМ							3010

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення класової мобільності.

Від 40 % до 50 % чоловіків усіх вікових когорт, чиї батьки були кваліфікованими робітниками, за межі цього класу не виходили. Вочевидь, це одна з найстабільніших моделей класового самовідтворення в нашому суспільстві. Вихід за межі класу відбувався по обидва боки класової вертикалі. Проте чоловіки старших поколінь порівняно частіше рухалися до верхніх класів, а молодші – у протилежний бік. Особливо це наразі характерно для молодих чоловіків,

третина з яких практикує заняття нижчого рівня кваліфікації, аніж було в їхніх батьків. Зрідка класова доля змушувала синів кваліфікованих робітників братися за сільськогосподарську працю.

Не менше третини синів середньо- і низькокваліфікованих робітників також не залишали межі цього класу в дорослому віці. Найвищі показники поки що в наймолодших – 56 %. Основний напрям руху з класу – вертикально вгору, переважно в суміжний клас кваліфікованих робітників, а наймобільніші індивіди через здобуття вищих рівнів освіти долали і довші класові дистанції до обох службових класів, частіше до II. Наймолодшим чоловікам здолати найдовшу класову дистанцію до I службового класу вдалося вдвічі рідше, аніж здійснити горизонтальний рух до сільськогосподарських занять.

Процеси класового самовідтворення в середовищі сільськогосподарського робітничого класу мали хвилеподібний характер. Найбільша частка синів, які повторювали таку класову належність батьків, серед народжених у 1930-ті, 1950-ті й 1960-ті роки. Інтенсивніший вихід до інших класів зайнятості притаманний чоловічим когортам 1940–1949 і 1970–1979. Близько половини вихідців із класу VIIb опинялись у класах фізичної праці обох рівнів кваліфікованості занять (V + V і VIIa), розподіляючись між цими класами як більш-менш рівномірно (1940–1949, 1960–1969), так і з перевагою на третину однієї з класових локалізацій (1930–1939 – низькокваліфікований робітничий клас, 1950–1959 – кваліфікований робітничий клас). Інший розподіл вихідців із класу селян характерний для наймолодших чоловіків, серед яких трохи менше половини (44,3 %) здійснили лише горизонтальну мобільність до класу VIIa і лише близько п'ятої частини наразі є кваліфікованими робітниками. При цьому мобільність на далекі класові відстані (класи I і II) виявилася мінімальною (6,6 % разом). Історичний «рекорд» мобільності з класу селян до класів фахівців і керівників обох рівнів належить чоловікам 1950–1959 і становить 22 %.

Наведені в табл. 2.17 розподіли досягнутої класової належності відбивають дещо інші можливості жінок, які, однак, навряд чи можна однозначно трактувати як більш чи менш сприятливі. Як уже зазначено, внаслідок соціально-економічних і структурних перетворень у сфері зайнятості в повоєнний час поступово розширюється гендерно сегрегований сектор занять рутинної нефізичної праці, який став для жінок по суті «буферною зоною» між сектора-

ми розумової й фізичної праці, усе більше надаючи «класового при-тулку» жінкам–вихідцям як із службових, так і робітничих класів. До слова, серед усіх наших респондентів лише в наймолодшій віковій когорті з'являється певна кількість чоловіків, які практикують заняття класу рутинної нефізичної праці переважно у сфері торгівельних послуг. Аналізуючи дані таблиць 2.17–2.18 (жінки/батьки, жінки/матері), як тенденцію відзначимо, що у трьох старших вікових когортах жінки–вихідці з вищого службового класу переважно й залишаються в межах службових класів I і II. Вочевидь, жінки 1960–1969 внаслідок глибоких економічних і структурних трансформацій 1990-х років частково змушені були залишити межі, насамперед, I службового класу й переміститися до класу рутинної нефізичної праці та кваліфікованої фізичної. А для наймолодших жінок 1970–1979 такого самого класового походження у структурі зайнятості суспільства вже чи поки що не знайшлося достатньої кількості робочих місць розумової праці найвищого рівня кваліфікації, щоб зберігся навіть попередній рівень класового самовідтворення. Натомість збільшилось наповнення ними другого службового класу та класу рутинної нефізичної праці (аж до 25 %), але не класу кваліфікованої фізичної. Отже, для жінок, чиї батьки практикували заняття висококваліфікованої розумової праці, взагалі історично не характерний порівняно інтенсивний рух до лав кваліфікованого робітничого класу, як це було й залишається притаманним чоловікам і спостерігалось не лише в нашій країні.

Таблиця 2.17. Міжгенераційна мобільність жінок. Рівні виходу з класу батька, у % за рядком

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас						n
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb	
I	1930–1939	52,2	34,8	4,3	0,0	4,3	4,3	23
	1940–1949	59,0	30,8	0,0	10,3	0,0	0,0	39
	1950–1959	54,8	23,8	9,5	4,8	7,1	0,0	42
	1960–1969	36,5	27,0	14,3	14,3	1,6	1,6	63
	1970–1979	26,4	40,3	25,0	2,8	4,2	1,4	72
II	1930–1939	17,2	48,3	6,9	13,8	0,0	13,8	29
	1940–1949	41,5	34,1	9,8	7,3	2,4	4,9	41
	1950–1959	19,7	40,9	16,7	6,1	15,2	1,5	66
	1960–1969	26,3	45,6	12,3	8,8	5,3	1,8	57
	1970–1979	18,0	52,0	8,0	8,0	12,0	2,0	50

Продовження табл. 2.17

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас						n
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb	
V + VI	1930–1939	7,9	25,9	10,8	15,1	36,0	4,3	139
	1940–1949	25,7	31,2	12,8	22,9	5,5	1,8	109
	1950–1959	13,4	31,3	18,4	14,5	17,3	5,0	179
	1960–1969	11,3	26,5	24,0	23,5	10,8	3,9	204
	1970–1979	8,5	30,6	24,2	13,3	21,0	2,4	248
VIIa	1930–1939	7,9	25,9	10,8	15,1	36,0	4,3	139
	1940–1949	8,0	27,6	14,9	17,8	26,4	5,2	174
	1950–1959	8,4	26,4	21,5	14,6	24,5	4,6	261
	1960–1969	2,2	26,0	25,5	12,6	26,8	6,9	231
	1970–1979	5,7	20,1	24,7	15,5	28,7	5,2	174
VIIb	1930–1939	2,4	17,1	9,0	11,6	22,4	37,5	491
	1940–1949	3,1	19,1	8,7	17,5	28,3	23,3	446
	1950–1959	5,3	19,3	13,8	11,0	27,8	22,8	399
	1960–1969	3,9	24,0	17,2	12,3	23,7	18,8	308
	1970–1979	0,8	13,6	23,5	8,3	31,1	22,7	132
РАЗОМ								4116

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення класової мобільності.

Для наймолодшої й найосвіченішої когорти жінок клас IIIa, вочевидь є місцем локалізації, де частково змушені були осісти, можливо, тимчасово жінки з неповною і повною вищою освітою, які вийшли зі службових класів, але не змогли в них залишитися через структурну нестачу відповідних робочих місць чи недостатній соціальний капітал батьків, а також жінки з неповною і повною вищою освітою, які вийшли з робітничих класів, але не зуміли поки що піднятися вище з тих самих причин. На відміну від чоловіків, самовідтворення кваліфікованого робітничого класу «руками жінок» має характер покогортних коливань і не піднімається вище рівня 23 %. Натомість постійно зростає наповнення класу рутинної нефізичної праці дочками кваліфікованих робітників, як середньо-, так і низькокваліфікованих.

Якщо порівнювати моделі вихідної мобільності жінок з класу батька і класу матері (див. таблиці 2.17 і 2.18), то помітні певні відмінності маршрутів руху з усіх класів, за винятком класу робітників сільськогосподарської праці (VIIb). Практично всі відсоткові роз-

Таблиця 2.18. Міжгенераційна мобільність жінок. Рівні виходу з класу матері, у % за рядком

Соціальне походження, клас матері	Вікові когорти	Досягнуте становище, клас						n
		I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIIb	
I	1930–1939	85,7	14,3	0,0	0,0	0,0	0,0	7
	1940–1949	75,0	25,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8
	1950–1959	58,3	25,0	8,3	4,2	4,2	0,0	24
	1960–1969	42,3	30,8	15,4	7,7	3,8	0,0	26
	1970–1979	35,7	38,1	16,7	7,1	0,0	2,4	42
II	1930–1939	19,2	53,8	11,5	7,7	3,8	3,8	26
	1940–1949	46,9	36,7	0,0	10,2	6,1	0,0	49
	1950–1959	32,1	39,5	16,0	4,9	6,2	1,2	81
	1960–1969	24,6	43,4	10,7	9,0	8,2	4,1	122
	1970–1979	13,4	48,6	19,7	5,6	10,6	2,1	142
IIIa	1930–1939	23,1	50,0	15,4	7,7	3,8	0,0	26
	1940–1949	32,2	30,5	27,1	8,5	1,7	0,0	59
	1950–1959	16,0	34,6	18,5	12,3	16,0	2,5	81
	1960–1969	10,3	29,9	34,5	11,5	10,3	3,4	87
	1970–1979	6,4	23,9	36,7	9,2	20,2	3,7	109
V + VI	1930–1939	18,4	42,1	5,3	18,4	13,2	2,6	38
	1940–1949	32,4	29,7	8,1	27,0	2,7	0,0	37
	1950–1959	9,8	35,4	15,9	19,5	15,9	3,7	82
	1960–1969	5,6	24,7	21,3	25,8	16,9	5,6	89
	1970–1979	8,1	25,2	27,0	19,8	18,9	0,9	111
VIIa	1930–1939	11,9	24,6	12,7	17,9	32,8	0,0	134
	1940–1949	12,1	32,5	10,8	17,2	22,3	5,1	157
	1950–1959	8,1	24,6	20,8	13,6	27,1	5,9	236
	1960–1969	5,4	20,5	24,6	18,8	25,0	5,8	224
	1970–1979	5,9	19,6	17,6	15,0	35,3	6,5	153
VIIIb	1930–1939	2,7	17,9	8,8	11,9	23,0	35,6	547
	1940–1949	3,4	18,6	9,4	18,8	27,9	21,8	499
	1950–1959	5,2	19,5	15,0	11,4	27,8	21,1	446
	1960–1969	3,5	23,7	17,4	13,3	23,4	18,7	316
	1970–1979	0,8	12,6	21,0	9,2	32,8	23,5	119
РАЗОМ								4077

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення класової мобільності.

поділи вихідної мобільності для жінок усіх вікових когорт в обох таблицях відрізняються лише десятими частками відсотка. Це свідчить про найбільшу класову однорідність батьківських сімей, зумовлену середовищем проживання і структурними характеристиками притаманних йому занять. Якщо за основу порівняння брати 1930–1939, то представниці наступної когорти (1940–1949) збільшують свою присутність лише у двох найближчих класах фізичної, але не сільськогосподарської праці внаслідок суттєвого зменшення частки самовідтворення, яка потім залишається досить стабільною упродовж наступних десятиліть. Частка дочок батьків-селян, яким вдається подолати найвіддаленіші висхідні класові відстані, у цій когорті суттєво не збільшується. Жінки наступної вікової когорти 1950–1959 частіше зупиняються на заняттях рутинної нефізичної праці (IIIa) за рахунок кваліфікованої фізичної (V + VI). Інші розподіли залишаються стабільними, а досяжність вершини класової ієрархії (клас I) сягає свого історичного максимуму – 5,3 %. Наступницям (1960–1969) вдається збільшити класову належність до IIIa класу, але найголовніше – майже чверть жінок селянського класового походження навіть на початку кризово-трансформаційних 2000-х років зберігають свою належність до другого службового класу. На цьому історичні досягнення жінок селянського походження, здійснені, вочевидь, не без участі різних соціальних інституцій, закінчуються, а вже наступна когорта молодих жінок 1970–1979 в умовах експансії вищої освіти за окремими рисами притаманної їй моделі мобільності, зокрема, далекодистанційної, поступається навіть своїм умовним бабусям довоєнних років народження (1930–1939).

Інституційні умови, які склалися всередині й на початку другої половини XX століття, структурні характеристики освіти і зайнятості, вочевидь, сприяли швидшому розширенню можливостей чоловіків батьків-селян для здійснення максимальної соціальної мобільності до першого службового класу. Серед належних до двох найстарших вікових когорт чоловіків селянського походження 7–8 % стали професіоналами і керівниками найвищого рівня, тоді як відповідні частки жінок складають 2–3 %. У наступних вікових когортах таких відмінностей вже не спостерігається, а належність жінок до II класової категорії взагалі значно перевищує відповідні показники для чоловіків.

Таким чином, загальна міжгенераційна соціально-класова мобільність чоловіків в українському суспільстві, починаючи з середини ХХ століття, перебувала на відносно стабільному рівні вище 60 % до початку поточного століття, маючи найвище значення (69 %) для вікової когорти 1970–1979. Для наймолодшої когорти чоловіків 1970–1979 рівень загальної мобільності знизився до 57 %. Жінки такого самого віку зазнали подібного зниження порівняно з класовою належністю матерів лише до 66 %, а порівняно з батьками загальна мобільність жінок повільно зростала включно з наймолодшими. Проте найважливіша особливість абсолютної міжгенераційної мобільності для всіх полягає в тому, що суттєво змінився сам характер мобільності в термінах вертикального висхідного чи низхідного руху. Від семикратного переважання висхідної мобільності над низхідною серед чоловіків найстаршої вікової когорти (1930–1939) відбувся поступовий перехід до таких структурно-інституційних умов соціально-класового відтворення, за яких рівні вертикальної висхідної та низхідної мобільності зрівнялися. При цьому рівність можливостей могла як суттєво зменшитися, так і залишитися незмінною за умови більш-менш рівномірного поширення тенденції до зближення двох рівнів вертикальної мобільності на вихідців з усіх соціальних класів.

Для жінок динаміка соціальних умов мобільності загалом виявилася сприятливішою, і вертикальна висхідна мобільність приблизно до кінця минулого століття стабільно трималася на рівні близько 50 %, щонайменше вп'ятеро-вшестеро перевищуючи низхідну мобільність. Навіть після стрибкоподібного зростання низхідної мобільності за кризово-трансформаційних умов періоду незалежності висхідна мобільність жінок удвічі перевищує низхідну.

Таким чином, припущення про те, що чоловікам притаманні вищі рівні вертикальної висхідної мобільності, аніж жінкам підтвердилося лише для представників двох старших вікових когорт (1930–1939 і 1940–1949) тоді, коли за основу береться походження за класом батька. Жінки всіх інших вікових когорт частіше належать до класу, вертикально вищого, аніж клас, до якого належали й батько, і мати, коли їм було 14 років. Так само припущення про те, що класова належність жінок більшою мірою різниться порівняно з батьками, аніж матерями для всіх вікових когорт (індекси дисиміляції більші) виявилось дійсним для тих самих старших вікових когорт 1930–1939 і 1940–1949, але не молодших.

2.4. Соціальна рухливість

Шляхом аналізу відмінностей абсолютних показників міжгенераційної освітньої мобільності між віковими когортами неможливо оцінити динаміку нерівності можливостей. Для цього потрібно виявити відносні показники міжгенераційної класової мобільності, тобто зв'язок між класовим походженням та класовою належністю індивіда і як цей зв'язок змінювався від когорти до когорти. Розмежування і виявлення абсолютного і відносного рівнів мобільності дає змогу оцінити, який внесок до динаміки рівнів мобільності загалом роблять соціальна рухливість (відносна мобільність) та зміна самої структури класових позицій, зумовлена структурними змінами зайнятості.

Для вимірювання відносного зв'язку між класовим походженням і класовою належністю найчастіше використовують співвідношення шансів (odds ratio). Для найпростішої таблиці мобільності, у якій є лише два класи походження і належності, наприклад клас 1 і клас 2, співвідношення шансів (відносний показник класової мобільності) вираховують за такою формулою:

$$\text{співвідношення шансів (odds ratio)} = \frac{f_{11} / f_{12}}{f_{21} / f_{22}}, \quad (2.1)$$

де f_{11} – кількість іммобільних індивідів у класі 1 (кількість дітей, які мають таку саму класову належність, як і їхні батьки);

f_{12} – кількість індивідів, які перейшли з класу 1 до класу 2;

f_{21} – кількість індивідів, які перейшли з батьківського класу 2 до класу 1;

f_{22} – кількість іммобільних індивідів у класі 2.

Співвідношення шансів, яке дорівнює 1, означає відсутність зв'язку між класом походження і класом належності, тобто їхню статистичну незалежність, і відповідає ситуації так званої «досконалої мобільності» (perfect mobility).

Відношення шансів є мірами зв'язку, нечутливими до відмінностей кількісних показників розподілу індивідів між класами походження і класами належності у тій чи тій віковій когорті. Вони уможливають порівняння шансів мобільності, незалежно від того, як змінилася класова структура з часом, збільшилася чи зменшилася кількість представників того чи того класу, тобто слугують індикатором динаміки нерівності можливостей представників різних

вікових когорт. Наприклад, економічний розвиток суспільства може супроводжуватися зменшенням кількості робочих місць фізичної праці в промисловості, що може означати зменшення кількості дітей робітників, які також стають робітниками, і збільшення їхнього числа серед управлінців чи зайнятих розумовою працею професіоналів. Тому міжгенераційна мобільність відбуватиметься як вихід певного числа дітей із робітничого класу і входження до умовно середнього класу. Так само можливий вихід певної кількості дітей із середнього класу і входження до робітничого. Проте співвідношення шансів як зв'язок між походженням і належністю внаслідок подібних структурних змін може залишатися таким самим, як і раніше, наприклад у попередній віковій когорті, або ж змінюватися незалежно від структурно зумовлених розподілів. Як зазначає Дж. Голдторп, подібне трактування відносних показників мобільності уможливорює розгляд абсолютних рівнів, наявних у будь-якій таблиці мобільності, як вияв певної моделі соціальної рухливості (або ендогенного режиму мобільності) в межах представленого у таблиці розподілу індивідів за класами походження і належності. Це своєю чергою дає змогу відповісти на запитання, чи зумовлюються відмінності абсолютних показників двох (чи більше) таблиць мобільності переважно відмінностями у рівнях рухливості чи переважно структурними впливами, відображеними у класових розподілах індивідів [193, с. 536].

За даними таблиці мобільності розраховують співвідношення шансів для кожної можливої пари класу походження і класу належності, а всю сукупність цих співвідношень розглядають як характеристику певної конфігурації соціальної рухливості або, іншими словами, певного режиму ендогенної мобільності. Для перевірки гіпотез щодо того, яким саме є такий режим, застосовують кілька статистичних моделей, які забезпечують статистичну перевірку того, яка з відповідних для кожної моделі гіпотез забезпечує найкраще наближення до даних, зафіксованих у таблиці мобільності, і чи відрізняються зв'язки між класовим походженням і класовою належністю у різних вікових когортах. Ідеться про лог-лінійні та лог-мультиплікативні моделі, детальний опис і тлумачення яких наведений у [301; 156; 129].

Перша з моделей – це так звана модель умовної незалежності (Conditional independence), за допомогою якої перевіряють гіпотезу про те, що соціальне походження (клас батька чи клас матері) і кла-

сова належність чоловіків і жінок є незалежними в усіх вікових когортах. Іншими словами, перевіряють гіпотезу відсутності зв'язку між класом батьків і класом дітей, по суті гіпотезу рівності можливостей для всіх в усі періоди. Ця модель зазвичай слугує як референтна для оцінки відповідності даним двох наступних, імовірно, значно реалістичніших моделей.

Друга модель – це логарифмічно-лінійна модель постійного (незмінного) зв'язку між усіма класами соціального походження і усіма класами належності респондентів в усіх порівнюваних вікових когортах. Її традиційна назва – модель постійної рухливості (Constant Flux (CnSF)). Ідеться про те, що узагальнене значення сукупності усіх шансів досяжності різних соціальних класів, як загальний показник зв'язку між соціальним походженням і належністю, залишається постійним в усіх вікових когортах. Проте це не означає незмінності нерівності освітніх шансів між кожними окремими парами класів походження і належності. Узагальнений результат може залишатися приблизно однаковим як за умови незмінності усіх шансів, так і внаслідок одночасного збільшення шансів для вихідців з одних соціальних класів і зменшення для інших. Ця модель передбачає, що кількісне наповнення і співвідношення між різними класами походження і належності можуть відрізнятися між послідовними когортами, проте сукупність відносних шансів мобільності, як загальний показник співвідношень шансів, підрахованих для усіх пар класового походження і належності у кожній окремій таблиці мобільності відповідно до вікових когорт, буде однаковою для усіх когорт. Модель CnSF не дає узагальненого бачення динаміки рівнів відносної мобільності між віковими когортами. Незначні, але цікаві з соціологічного погляду відмінності між когортами залишаються непоміченими, однак стають очевидними за результатами застосування наступної статистичної моделі.

Третя модель – це лог-мультиплікативна модель Unidiff (Uniform Difference), за допомогою якої перевіряють гіпотезу про зміну сукупності співвідношення шансів у якомусь певному напрямі (посилення чи послаблення нерівності), тобто, про наявність відмінностей між віковими когортами щодо сили зв'язку між класовим походженням і досягнутим класом, що виявляються у динаміці загального показника співвідношення шансів. Модель надає можливість розраховувати специфічний для кожної когорти параметр β_k , який слугує показником зміни відносної сили зв'язку досягну-

тих класів із класами походження у кожній віковій когорті порівняно з першою за часом. Для першої вікової когорти параметр β_1 приймається рівним одиниці, а для усіх наступних когорт зменшення величини цього параметра свідчить про послаблення зв'язку між класовим походженням і належністю (збільшення рівності), а збільшення його величини – про посилення цього зв'язку, тобто – про зростання нерівності порівняно з попередньою віковою когортою. Ця модель дає змогу виявити, чи змінюється класова структура у бік більшої відкритості / закритості від однієї вікової когорти до іншої, і чи такі зміни відбуваються у якомусь одному напрямі, а чи зазнають різноспрямованих коливань. Модель Unidiff (інша назва – Uniform) вважають більш відповідною даним таблиць мобільності лише тоді, коли вона суттєво покращує результати, виявлені попередньою моделлю постійного зв'язку, а саме – забезпечує статистично значуще наближення до даних таблиць мобільності за критерієм χ^2 відношення правдоподібності.

У табл. 2.19 наведено результати оцінки трьох вказаних моделей зв'язку між класовим походженням (клас батька і клас матері) і класовою належністю чоловіків і жінок за даними таблиць мобільності для усіх вікових когорт. Усі моделі будувалися за допомогою програми аналізу даних LEM [295, с. 5–10, 18–19, 53–55, 88–90]; рівень статистичної значущості відмінності між критеріями G^2 (як тут позначається відношення правдоподібності χ^2) порівнювальних моделей розраховувався за програмою SPSS вибору моделі лог-лінійного аналізу (Model Selection Loglinear Analysis) методом зворотного виключення (Backward Elimination) [див. 173, с. 710–716; 25, с. 257–274].

Таблиця 2.19. Результати оцінки трьох моделей за даними таблиць класової мобільності для чоловіків і жінок п'яти вікових когорт*

Модель	G^2	df	p	Скорочення G^2 , %	Δ
<i>Чоловіки порівняно з батьками</i>					
Conditional independence	1357,7	112	0,000	–	23,8
Constant Flux	52,5	44	0,179	96,6	3,36
Unidiff	48,2	40	0,175	96,8	3,10
<i>Жінки порівняно з батьками</i>					
Conditional independence	1683,9	112	0,000	–	22,5
Constant Flux	66,7	44	0,015	96,0	2,78
Unidiff	46,9	40	0,210	97,2	2,23

Продовження табл. 2.19

Модель	G^2	df	p	Скорочення G^2 , %	Δ
<i>Жінки порівняно з матерями</i>					
Conditional independence	2057,1	165	0,000	–	25,3
Constant Flux	89,1	76	0,145	95,7	3,66
Unidiff	74,2	72	0,408	96,4	3,38

Примітка. G^2 – χ^2 (хі-квадрат) відношення правдоподібності; df – ступені свободи; p – рівень статистичної значущості; Δ – відсоток помилково класифікованих випадків.

* Авторка висловлює щире подяку професору В. Є. Хмельку за допомогу в розрахунках та інтерпретації даних тут і у наступному розділі.

Розглянемо послідовно результати оцінок трьох моделей для чоловіків і жінок, наведені у табл. 2.19. Результатом застосування моделі умовної незалежності для даних щодо чоловіків і батьків є близько чверті (23,8 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про практично повну невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза про незалежність класового статусу чоловіків від класової належності їхніх батьків має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить 3,36 %, величина G^2 (критерій χ^2 відношення правдоподібності щодо відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності) зменшується на 96,6 %, а рівень статистичної значущості цього критерію $p = 0,179$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми не можемо спростувати гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі класової мобільності чоловіків усіх п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux, оскільки величина G^2 зменшується лише на чотири одиниці за втрати чотирьох ступенів свободи, а рівень його статистичної значущості при цьому не лише не зростає, а, навіть, дещо зменшується (з 0,179 до 0,175). І, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі лог-лінійного аналізу методом зворотного виключення, у разі виключення залеж-

ності зв'язку між класами походження і досягнутими класами від зв'язку з когортами зменшення G^2 є статистично незначущим (на рівні $p = 0,883$). Це дає змогу стверджувати, що між когортами не зафіксовано статистично значущі відмінності у силі зв'язку між класами походження і досягнутими класами, і означає, що не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення класової нерівності для чоловіків від когорти до когорти, хоча не виключається наявність певних коливань нерівності, а також збільшення шансів мобільності для вихідців з одних класів і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт.

Далі, в табл. 2.19 наведено результати оцінки таких самих трьох моделей, побудованих за даними таблиць мобільності класової належності жінок порівняно з класовою позицією батька. Як і у випадку чоловіків, результатом застосування моделі умовної незалежності є майже чверть (22,5 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза про незалежність класового статусу жінок від класової належності їхніх батьків також має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків поєднань класового походження жінок і досягнутого ними класу скорочується до 2,78%, і величина критерію G^2 зменшується на 96,0 %. Але рівень статистичної значущості цього критерію ($p = 0,015$) більш ніж у три рази менший мінімального рівня (0,05), необхідного для визнання статистично незначущими відмінностей між результатами моделі і даними таблиць. Це означає, що у цьому випадку ми не можемо прийняти гіпотезу про однаковий рівень зв'язків між класом батька і класом жінок у виокремлених вікових когортах.

Модель Unidiff у цьому разі статистично значуще покращує результати моделі Constant Flux, оскільки величина критерію G^2 зменшується до такого рівня, за якого (попри зменшення числа ступенів свободи із 44 до 40) рівень його статистичної значущості p зростає з 0,015 до 0,210, що більш ніж у чотири рази перевищує рівень, мінімально необхідний для прийняття статистично незначущими відмінностей між результатами моделі і даними таблиць. Тому ми маємо визнати, що для жінок порівняно з батьками гіпотеза про одна-

ковий характер соціальної рухливості у п'яти вікових когортах має бути відхилено, і водночас не може бути відкинута гіпотеза про зміни сили зв'язку між шансами досягнення жінками певних класових позицій залежно від класової належності батька, а, відповідно, зростання або зменшення нерівності для якоїсь або якихось вікових когорт порівняно з попередніми. З'ясувати це допоможе поданий нижче розгляд динаміки параметра β моделі Unidiff.

Нарешті, в нижній частині табл. 2.19 наведено результати оцінки трьох моделей, побудованих за даними таблиць мобільності класової належності жінок порівняно з класовою позицією матері. Результатом застосування моделі умовної незалежності є чверть (25,3 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотезу про незалежність досягнутого жінками класу від класової належності їхніх матерів має бути відхилено.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить 3,36 %, величина G^2 зменшується на 95,7 %, а рівень статистичної значущості цього критерію $p = 0,145$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми не можемо відкинути гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі класової мобільності жінок п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux. Хоча величина G^2 зменшується на п'ятнадцять одиниць при втраті чотирьох ступенів свободи, але відсоток помилково класифікованих випадків зменшується лише на 0,28, і, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі методом зворотного виключення, у разі виключення залежності зв'язку між класами походження і досягнутими класами від зв'язку з когортами зменшення G^2 є статистично незначущим (на рівні $p = 0,413$). Тому можемо констатувати, що, як і у випадку порівняння чоловіків з батьками, не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення класової нерівності для жінок від когорти до когорти залежно від класу матері, хоча, знову ж таки, не виключається наявність певних коливань нерівності, а також

збільшення шансів мобільності для вихідців з одних класів і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт.

Наведені у табл. 2.20 та зображені у вигляді кривих на рис. 2.7 параметри β для трьох моделей Unidiff дійсно підтверджують наявність коливань рівнів відносної мобільності (соціальної рухливості) від однієї вікової когорти до іншої серед чоловіків і жінок. Нагадаємо, що для першої вікової когорти параметр β прирівнюється до одиниці. Для усіх наступних когорт зміна величини цього параметра в напрямі до 0 трактується як послаблення зв'язку між класовим походженням і належністю (збільшення рівності), а зміна в напрямі більших за одиницю значень – як посилення зв'язку (збільшення нерівності).

Таблиця 2.20. Значення параметра β моделей Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків і жінок

Вікові когорти	Значення параметра β моделей Unidiff		
	Чоловіки / батьки	Жінки / батьки	Жінки / матері
1930–1939	1,00	1,00	1,00
1940–1949	0,70	1,59	1,44
1950–1959	0,58	0,76	0,90
1960–1969	0,74	0,96	0,90
1970–1979	0,80	1,16	1,16

Показники β моделі Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків свідчать, що, порівняно з найстаршою віковою когортою, для чоловіків двох наступних когорт (1940–1949 і 1950–1959) зв'язок між класовим походженням і класовою належністю дещо послабшав, тобто зменшилася нерівність шансів. Для представників обох наймолодших вікових когорт тенденція змінилася на протилежну. Проте значного зростання нерівності шансів наразі не виявлено і значення параметра β залишилося дещо меншим, ніж для найстаршої вікової когорти. Очевидно, висловлене вітчизняними дослідниками майже чверть століття тому припущення про прискорення процесів міжгенераційної мобільності протягом 1960-х років (у нашому випадку це приблизно когорта 1940–1949 років народження) підтверджується не лише щодо мобільності структурної, а й відносної, хоча стосується винятково чоловіків. Так само підтверджується й інше припущення про уповільнення темпів міжгенераційної мобільності під кінець наступного десятиліття.

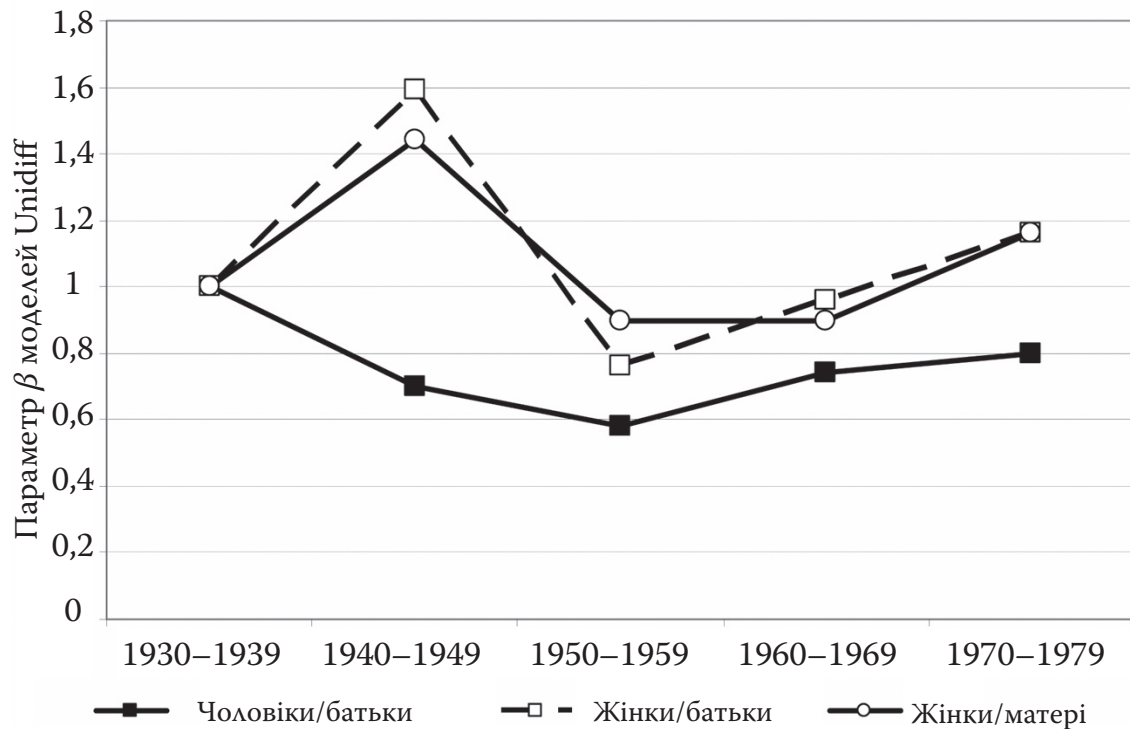


Рис. 2.7. Значення параметра β моделей Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків і жінок

Обидві криві, що відображають динаміку значень β моделей Unidiff для жінок, подібні між собою, але різняться від кривої для чоловіків щодо вікової когорти 1940–1949. Схоже на те, що, порівняно з попередньою найстаршою віковою когортою, для жінок 1940–1949 років народження шанси класової мобільності достатньо різко зменшились, особливо коли йдеться про соціальне походження за класом батька на тлі зазначеного вище деякого збільшення шансів для чоловіків цієї ж вікової когорти. Для наступної вікової когорти жінок 1950–1959 років народження, навпаки, зв'язок між класовим походженням і досягнутим класом достатньо різко зменшується. Очевидно, такі суттєві коливання є причиною того, чому для жінок, на відміну від чоловіків, у порівнянні з класовою належністю батьків прийнятнішою виявилася модель соціальної рухливості Unidiff, а не Constant Flux. У чому причина таких гендерних відмінностей? Класова належність жінок, як і чоловіків, значною мірою опосередковується рівнем здобутої освіти. Для представників старших вікових когорт, очевидно, значно більшою мірою була притаманна відповідність між рівнем освіти і заняттям та зумовленою останнім класовою належністю. Тож цілком імовірно, що

пояснення загадкового зростання нерівності шансів для жінок 1940–1949 років народження можна знайти, розглянувши тенденції міжгенераційної освітньої мобільності, що й буде зроблено у наступному розділі.

Для жінок двох наймолодших вікових когорт (1960–1969, 1970–1979) характерна тенденція посилення нерівності, оскільки значення параметра β зростають і для останньої вікової когорти дещо перевищують умовну одиницю для когорти найстарших жінок. Порівняно з класом матері, нерівність посилюється лише для представниць наймолодшої когорти.

Отже, загалом можна говорити про домінування моделі постійної соціальної рухливості для класової мобільності чоловіків порівняно з батьками і жінок порівняно з матерями п'яти вікових когорт за наявності певних коливань залежності досягнутого класу від класового походження. Певний виняток становлять жінки у порівнянні з батьками, для яких, однак, міжкогортні коливання рівнів відносної мобільності виявилися ще більшими. Проте, ймовірно, всередині кожної когорти окремі співвідношення шансів між вихідцями з різних класів змінювалися, що не менш важливо знати для соціолога. Така динаміка значень симетричних відношень шансів для чоловіків і жінок наведена у трьох наступних таблицях (2.21, 2.22 і 2.23), які містять коефіцієнти шансів, розраховані для кожного окремого поєднання класового походження і класової належності чоловіків і жінок за даними таблиць мобільності для п'яти вікових когорт на основі наведеної вище формули. Варто звернути увагу на застереження Дж. Голдторпа, що спроба виявити подібні відмінності шансів пов'язана з ризиком прийняти випадкове відхилення в даних за змістовний результат [193, с. 538]. Однак з метою зондування певних тенденцій, а не одержання чітких доказів, такі симетричні відношення шансів цілком придатні для аналітичного розгляду. У нашому випадку можна також висловити застереження щодо кількісного наповнення службових класів, насамперед першого (I), батьків для найстарших вікових когорт. Хоча ці когорти самих респондентів мають достатнє кількісне наповнення, порівняно мало їхніх батьків, які народилися у 1910–1920 роках і раніше, належали до службових класів.

Не вдаючись до детального опису усієї покогортної динаміки співвідношення симетричних шансів (див. табл. 2.21), звернемо увагу на кілька основних моментів, пов'язаних із шансами досяг-

нення вищого службового класу (I). У трьох молодших вікових когортах шанси чоловіків–вихідців із нижчого службового класу (II) потрапити до класу I практично зрівнялися з шансами синів, які з цього класу походять, у ньому ж і залишитися. Натомість відношення шансів чоловіків, пов'язані з класами вищим службовим (I) і кваліфікованим робітничим (V + VI), очевидно, збільшуються у двох наймолодших когортах. А про наймолодших чоловіків–вихідців із класу фізичної праці у сільському господарстві (VIIb) можна сказати, що їхні шанси досягнути класу I стали як ніколи раніше мінімальними. Значно менш доступною для них видається й класова належність до нижчого службового класу (II).

Таблиця 2.21. Симетричні відношення шансів класової мобільності для чоловіків різного соціального походження (за класом батька), коефіцієнти

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Класова належність чоловіків			
		II	V + VI	VIIa	VIIb
I	1930–1939	1,3	35,8	273,0	55,7
	1940–1949	5,7	6,0	104,4	103,6
	1950–1959	2,6	6,0	78,2	192,4
	1960–1969	1,8	13,9	21,5	720,0
	1970–1979	1,2	12,4	37,7	480,0
II	1930–1939		0,9	12,9	15,0
	1940–1949		5,1	20,2	22,9
	1950–1959		4,0	4,5	13,6
	1960–1969		2,6	7,3	36,0
	1970–1979		4,7	6,2	70,0
V + VI	1930–1939			7,4	36,7
	1940–1949			2,1	5,5
	1950–1959			1,4	11,5
	1960–1969			1,7	8,2
	1970–1979			2,8	9,6
VIIa	1930–1939				4,0
	1940–1949				12,7
	1950–1959				5,3
	1960–1969				7,6
	1970–1979				9,5

Тенденції відношення шансів серед жінок (див. табл. 2.22) дещо різняться від таких для чоловіків, коли йдеться про соціальне походження за класом батька. Відношення шансів жінок, пов'язані з

класами I і II, коливаються, але у наймолодших когортах до одиниці не наближаються. Однаковими, тобто рівними одиниці, вони були лише серед жінок 1940–1949 років народження. Це та когорта, для якої виявлене суттєве посилення нерівності, порівняно з попередньою когортою. За коефіцієнтами співвідношення шансів можна припустити, що збільшення нерівності відбулося, насамперед, за рахунок суттєвого зменшення шансів жінок із класів некваліфікованої фізичної праці у промисловості і сільському господарстві досягнути належності до вищого службового класу, яка передбачала здобуття вищої освіти. Для наймолодших жінок, які також походять із класів некваліфікованої фізичної праці, шанси належати до службового класу кваліфікованої розумової праці різко зменшились. Це однаковою мірою характерно для і жінок, якщо соціальне походження розглядати за класом матері (див. табл. 2.23).

Таблиця 2.22. Симетричні відношення шансів класової мобільності для жінок різного соціального походження (за класом батька), коефіцієнти

Соціальне походження, клас батька	Вікові когорти	Класова належність жінок			
		II	IIIa + V + VI	VIIa	VIIb
I	1930–1939	2,4	12,9	57,0	188,0
	1940–1949	1,0	12,6	173,4	334,3
	1950–1959	5,4	10,5	20,7	216,0
	1960–1969	2,5	6,4	64,0	116,0
	1970–1979	3,9	8,3	131,1	740,0
II	1930–1939		1,4	34,2	6,3
	1940–1949		2,1	14,4	9,0
	1950–1959		2,5	3,8	43,8
	1960–1969		3,1	9,7	28,2
	1970–1979		3,4	5,5	116,7
V + VI	1930–1939			2,7	2,6
	1940–1949			4,1	1,9
	1950–1959			1,4	3,5
	1960–1969			2,6	5,7
	1970–1979			1,1	9,7
VIIa	1930–1939				13,9
	1940–1949				4,1
	1950–1959				4,5
	1960–1969				3,1
	1970–1979				6,8

Таблиця 2.23. Симетричні відношення шансів класової мобільності для жінок різного соціального походження (за класом матері), коефіцієнти

Соціальне походження, клас матері	Вікові когорти	Класова належність жінок				
		II	IIIa	V + VI	VIIa + IIIb	VIIb
I	1930–1939	24,5	8,0	16,0	42,0	186,7
	1940–1949	2,6	9,5	11,0	24,0	75,3
	1950–1959	3,8	11,6	56,3	52,1	128,2
	1960–1969	2,6	41,6	26,4	52,3	132,0
	1970–1979	4,2	21,1	15,0	502,5	570,0
II	1930–1939		1,4	2,3	37,6	27,2
	1940–1949		35,0	4,8	4,9	47,9
	1950–1959		2,1	6,1	8,1	49,2
	1960–1969		4,7	4,8	7,1	10,5
	1970–1979		4,0	9,1	13,4	16,2
IIIa	1930–1939			8,0	6,0	33,3
	1940–1949			9,2	31,7	35,3
	1950–1959			1,5	1,8	7,7
	1960–1969			3,0	2,4	12,4
	1970–1979			4,0	4,4	19,7
V + VI	1930–1939				3,3	25,0
	1940–1949				7,0	26,4
	1950–1959				2,0	13,1
	1960–1969				2,6	5,6
	1970–1979				2,5	106,4
VIIa + IIIb	1930–1939					160,6
	1940–1949					3,3
	1950–1959					3,7
	1960–1969					3,7
	1970–1979					8,2

Отже, за показниками відносної міжгенераційної класової мобільності можемо стверджувати, що в українському суспільстві зв'язок між класовим походженням і класовою належністю індивідів суттєво не змінився впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Іншими словами, наявний приблизно на середину минулого століття зразок відносних шансів класової мобільності у своїй основі залишився до перших десятиліть незалежності. Загалом домінуючою моделлю мобільності є постійна соціальна рухливість. Єдиного напрямку посилення чи послаблення зв'язку між походженням і належністю від когорти до когорти не зафіксовано.

Очевидно, відмінності в абсолютних показниках мобільності зумовлені переважно структурними змінами. Розглядаючи повоєнний радянський період, ми можемо говорити про певне послаблення нерівності можливостей для представників кількох повоєнних вікових когорт, проте аж ніяк про наявну чи таку, що з часом постійно зростає, рівність, як це нерідко звучало в ідеологічних оцінках радянського ладу. Класова належність мала важливе значення завжди. Упродовж останніх радянських десятиліть нерівність можливостей виявляла тенденцію до посилення, яка продовжилась і протягом першого періоду незалежності. У випадку жінок зв'язок між класовим походженням і класовою належністю у наймолодших когортах навіть дещо перевершив відносне значення для найстаршої вікової когорти.

Таким чином, виявивши рівні абсолютної і відносної міжгенераційної класової мобільності в українському суспільстві для представників п'яти вікових когорт, можемо зробити висновок про те, що значне зростання чи зменшення рівнів абсолютної мобільності у певні часові періоди не супроводжувалося суттєвими змінами відносних шансів класової мобільності, які виявляли певні коливання, але по суті залишалися незмінними. Класові бар'єри на початку ХХІ століття були такою ж мірою проникними чи непроникними, як і в середині ХХ століття. Нерівність можливостей, принаймні вимірювана як відносні шанси міжгенераційної класової мобільності, суттєво не зменшилась упродовж значного історичного періоду існування українського суспільства, а на кінець соціалістичного періоду і початок ринкових економічних перетворень виявилася тенденція до посилення нерівності можливостей і зв'язку між класовим походженням та класовою належністю чоловіків і жінок. Виявлені для українського суспільства тенденції щодо певного послаблення нерівності у повоєнні десятиліття і її посилення наприкінці радянського періоду, а особливо при переході до ринкової економіки, є подібними до зафіксованих у інших пострадянських країнах, зокрема, Естонії [263] та Росії [181]. Достатньо нетипово з погляду багатолітнього досвіду досліджень міжгенераційної класової мобільності виявляти у низці країн тенденції до посилення, а не послаблення соціальної нерівності наприкінці ХХ – початку ХХІ століть.

Очевидно, такі результати щодо тенденцій міжгенераційної класової мобільності в українському суспільстві також не підтверджують ліберально-модернізаційні теоретичні припущення про посту-

пове зменшення нерівності можливостей і збільшення відкритості суспільства разом з його економічним та індустріальним розвитком. Хіба що коливання відношень шансів у бік більшої рівності для чоловіків вікових когорт 1940–1949 та 1950–1959, а також для жінок 1950–1959 могли би слугувати слабким підтвердженням зростання рівності можливостей у період швидкого індустріального розвитку. Ширша інтерпретація одержаних результатів, зокрема, з погляду соціальної справедливості не видається однозначною, і навколо цього серед дослідників вже не перше десятиліття тривають дискусії, які періодично висвітлюються на сторінках наукових статей і монографій. З одного боку, занадто багато соціальних та інституційних, а не лише природних, чинників зумовлюють розвиток здібностей і навичок індивіда, залученість до певних соціальних мереж, а тим самим і його / її можливості соціальної мобільності чи іммобільності, що можна легко схилитися до розгляду нерівності шансів як свідчення глибокої соціальної несправедливості у суспільстві. З іншого боку, нерівність можливостей серед вихідців із різних соціальних класів сприймається як така, що відображає нерівний розподіл талантів і здібностей серед індивідів, а соціальне походження може не мати впливу на класову належність, або ж такі впливи і переваги випадковим чином розподілені між різними соціальними класами [264], а дані щодо нерівності шансів добре узгоджують з ідеєю справедливості як меритократії [239]. Поглиблена інтерпретація одержаних результатів динаміки міжгенераційної класової мобільності з погляду соціальної справедливості наразі не є авторським завданням, хоча авторка схиляється до думки, що наряд чи можна говорити про справедливість нерівності можливостей і меритократію на тлі глибокої нерівності соціальних умов, у тому числі для розвитку талантів і здібностей, а також нерівності стартових можливостей. Без рівного старту, як писав П. Сорокін, важко визначити, хто є насправді «хорошим бігуном».

РОЗДІЛ 3

МІЖГЕНЕРАЦІЙНА ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

Нерівність освітніх здобутків – одна з усталених і постійно відтворюваних нерівностей у будь-якому суспільстві. Особливість у тому, що кінцевий результат процесу навчання – це завжди нерівність, але сам процес здобуття індивідами різних рівнів освіти формально визначається на засадах рівності доступу і навіть часткової обов’язковості для всіх. Соціальна інституція освіти фактично виконує посередницьку роль у процесі легітимізації, «осправедливування» інших форм соціальної нерівності, які ґрунтуються на нерівному розподілі таких соціальних ресурсів, як дохід, багатство, влада, престиж, і доступ до яких для дорослої людини зазвичай відкривається на ґрунті здобутої нею освіти. Освіта набула значення соціального ресурсу, важливого не тільки як показник освіченості людини, набуття певного фаху, а й як основний канал соціального відтворення та соціальної мобільності.

Нерівність освітніх можливостей і результатів серед представників різних соціальних класів і страт у будь-якому суспільстві є усталеною повсякденною реальністю. Від результатів періодично повторюваних соціологічних досліджень ніхто не очікує емпірично підтвердженого дива – рівності можливостей і освітніх здобутків індивідів, незалежно від соціального походження. Зазвичай відповідь очікують не на запитання, чи зумовлює соціальне походження людини її освітні можливості й результати, а яка міра такого зв’язку, наскільки він стійкий, здатний до посилення чи послаблення і за яких індивідуальних та інституційних умов [132; 253]. Серед наукової спільноти тривають дискусії щодо основних підходів до проблеми рівності освітніх можливостей, а також зв’язку між рівністю і якістю в освіті [98].

Щодо сучасних суспільств принципово важливим вважають розрізнення двох типів нерівності. Перша – це так звана нерівність позицій, які (насамперед позиції зайнятості) характеризуються неоднаковими винагородами, доступом до основних соціальних ресурсів, як-от дохід, престиж і влада. Інша загальновідома як не-

рівність можливостей, тобто нерівність доступу до самих соціально-класових позицій. Соціальна справедливість соціальної нерівності як неоднакових винагород за суттєво різну працю, зусилля, заслуги загалом не викликає сумнівів і заперечень. Проте визнається як несправедливість нерівність можливостей. Саме доступність освіти для всіх здібних і мотивованих вважається певною мірою засобом втілення принципу рівності можливостей, меритократичності сучасного демократичного суспільства. Своїми здобутками і заслугами індивід прокладає собі шлях до освіти поза загальнообов'язковим мінімумом, одержуючи доступ до відповідних позицій у соціальному розподілі праці та класовій структурі суспільства. Як соціологічні, так і економічні теорії освіти визнають, що справедливість доступу до освіти виражається у мінімізації залежності освітніх можливостей від соціального походження та в максимізації залежності їх від здібностей та зусиль індивідів. У разі протилежного освіта закріплює і посилює наявну соціальну нерівність. Як зазначає польський соціолог Г. Доманьський, «нерівність у цьому плані тим більша, чим більшою мірою рівень освіти залежить від “аскрипційних” якостей, що залишаються “поза контролем”, таких як місце виховання, стать, а головне – походження, що вимірюється за професійним статусом та освітою батьків» [13, с. 24].

Міжгенераційна освітня мобільність лежить в основі мобільності класової, так само як і іммобільність. Це одне з емпіричних узагальнень за результатами численних національних і міжнародних порівняльних досліджень міжгенераційної соціальної мобільності, а також, очевидно, давно відомий факт повсякденного життя, повсякчас втілюваний у бажанні батьків «дати дітям освіту». Як залишитись у класі високоосвічених батьків, так і потрапити до класу високоосвічених занять можна, лише здобувши відповідний рівень освіти. Доступ до цього ресурсу зумовлюється низкою інституційних чинників і, зазвичай, зазнає регулювання з боку держави. Україна не виняток, ані радянська, ані пострадянська.

Освіта, за термінологією П. Сорокіна, слугує водночас і «ситом», і «ліфтом» соціальної мобільності. Як «сито» інституція освіти мала би відсіювати менш здібних, успішних і мотивованих до навчання індивідів, а як «ліфт» – піднімати не відсіяних більш успішних і мотивованих на вищі щаблі соціальної ієрархії незалежно від їхнього класового походження та соціально-економічного становища батьків. Такою інституція освіти є лише як ідеальний тип, а не реальний

інституційний механізм відтворення соціальної нерівності. Адже цей механізм у тому чи тому суспільстві може бути налаштованим таким чином, що соціальна нерівність, насамперед нерівність освітніх можливостей, стабільно відтворюватиметься, поглиблюватиметься чи слабшатиме.

Упродовж усього радянського періоду регулювання доступу до освіти вважалося одним з основних засобів управління розвитком соціальної структури радянського суспільства та управління соціальними переміщеннями, насамперед міжгенераційної мобільністю. Постійно вдосконалювалася система державних заходів щодо управління розподілом поколінь молоді за видами професійної діяльності, спрямованих на розв'язання глибокого і складного управлінського завдання, яке полягало у тому, «...щоб, забезпечуючи відповідний потребам народного господарства, схильностям і здібностям молодих людей та побажанням їхніх батьків розподіл випускників шкіл за видами професійного навчання, послідовно розв'язувати й інше завдання: забезпечити можливості для переміщення вихідців з робітничого класу і колгоспного селянства до лав інтелігенції, а вихідців зі спеціалістів і службовців (точніше, з їхніх сімей) – до робітничого класу та колгоспного селянства» [2, с. 93]. Грандіозна мета, яка, щоправда, так і залишилася нездійсненою, хоча за своєю глибинною суттю була вельми гуманістичною – розширити доступ до освіти тим, кого сім'я не могла забезпечити ні культурними, ні економічними ресурсами, а держава – якісною загальною середньою освітою як основою для переходу до вищого освітнього рівня. Ніякі подібні завдання щодо управління відтворенням соціальної структури суспільства, а тим паче спрямовані на підтримку соціально неблагополучних категорій населення в Україні незалежній не ставилися, хоча за два десятки років у суспільстві відбулися суттєві зміни в межах інституції освіти, починаючи з нового законодавчого визначення її структурних складових. Загальний опис притаманних сучасній вітчизняній системі освіти рівнів та освітніх траєкторій подано в [38].

3.1. Кількісні та якісні зміни інституції освіти та освіченості населення

Не маючи на меті детальний опис усіх структурних змін галузі освіти в Україні з середини ХХ століття, основний акцент зробимо

на вищій освіті, оскільки саме вона є необхідною умовою доступу до більшості занять кваліфікованої розумової, у тому числі управлінської, праці, практикування яких визначає класову належність індивідів до службових класів вищого і нижчого рівнів (I і II). При цьому повна загальна середня освіта ще в 1960–1970-х роках стала не лише загальнодоступною, а й обов'язковою, якою залишилась і в Україні незалежній. Зауважимо, що вища освіта як необхідна умова вказаної класової належності не обов'язково водночас становить умову достатню. Як зазначалось у першому розділі, сучасні дослідники соціальної мобільності звертають увагу на значні розбіжності між рівнями освіти працівників та кваліфікаційними вимогами їхніх робочих місць на ринку праці, що було значно менш поширеним явищем ще кілька десятиліть тому. Очевидно, для сучасної України це також великою мірою характерне явище.

Для освітньої галузі України, на відміну від статусних і професійних характеристик зайнятості населення, значно легше прослідкувати динаміку основних структурних і кількісних змін, зокрема щодо вищої освіти, взявши за точку відліку середину минулого століття. У 1950/1951 навчальному році в Україні 160 вищих навчальних закладів здійснювали підготовку фахівців вищої кваліфікації. У зв'язку з ліквідацією учительських інститутів у 1955/1956 навчальному році кількість вищів зменшилася до 134. На кінець існування України радянської (початок 1990/1991 навчального року) чисельність ВНЗ зросла до 149, тобто упродовж 35 років кількість вищих навчальних закладів збільшилася лише на 15, а кількість студентів, які там навчалися – у 4,4 разу (з 202 тисяч у 1950/1951 навчальному році до 881 тисячі в 1990/1991). Водночас упродовж повоєнних радянських десятиліть чисельно зростало й населення країни, тому кількість студентів вищих навчальних закладів у розрахунку на 10 тисяч населення збільшувалася лише упродовж 1950-х – першої половини 1960-х років, а потім залишалася стабільною майже чверть століття до кінця радянського періоду й початку незалежності (див. рис. 3.1).

Упродовж двадцяти пострадянських років на тлі скорочення чисельності населення країни, що триває, динаміка зростання галузі вищої освіти була іншою. Порівняно з 1990/1991 начальним роком кількість вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації збільшилася на 200 (до 349 у 2010/2011 навчальному році), а чисельність студентів зросла у 2,4 разу, сягнувши 2 130 тисяч 2010 року

[94]. У розрахунку на 10 тисяч населення кількість студентів ВНЗ зростає стрибкоподібно, досягши в окремі роки півтисячної позначки. У другій половині першого десятиліття поточного століття кількість місць для навчання лише у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації перевищила кількість випускників середніх загальноосвітніх шкіл. Таким чином, у пострадянський період в українському суспільстві відбувається швидка експансія вищої освіти, яка, за досвідом подібних процесів у інших країнах, може сприяти вирівнюванню освітніх можливостей для вихідців з усіх соціальних класів, а може й не вплинути на відношення шансів здобуття освіти, насамперед вищої, або й супроводжуватися посиленням нерівності.

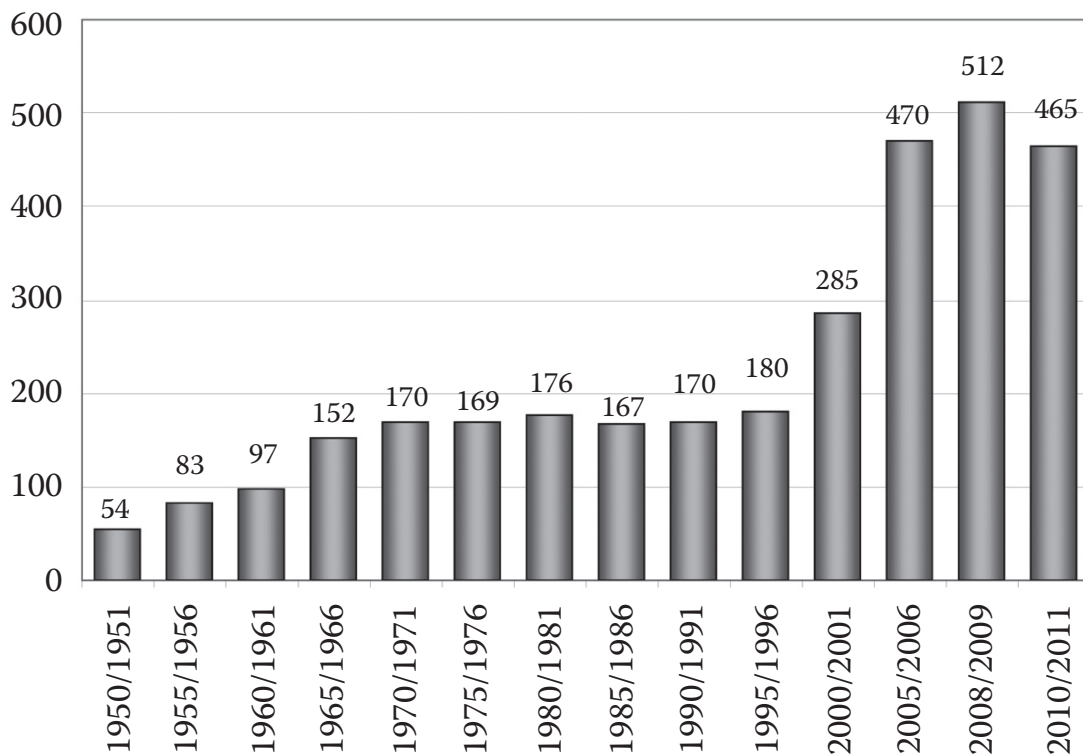


Рис. 3.1. Кількість осіб, які навчалися у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації на 10 тисяч населення на початок 1950/1951–2010/2011 років*

*Джерело: [47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 94].

Інституційні та структурні умови здобуття різних рівнів освіти чоловіками й жінками кожної з п'яти виокремлених когорт суттєво різнилися. Наведена динаміка кількісних показників освітньої галузі відображає зміну структурних характеристик як основи струк-

турної мобільності. Рівні відносної мобільності могли зумовлюватися також інституційно встановленими правилами доступу до тих чи тих рівнів освіти, які могли бути сприятливими для вихідців із певних соціальних класів і слугувати перешкодами для інших. Міжгенераційна освітня нерівність і мобільність є наслідком складної взаємодії між різними інституційними акторами (держава, сім'я, ринок праці, власне інституція освіти як реально функціонуюча мережа навчальних закладів). Основним агентом політики освіти, безумовно, є держава, яка встановлює основні правила функціонування інституції освіти та контролює їхнє дотримання, хоча реальні моделі взаємовідносин щодо здобуття різних рівнів освіти ґрунтуються не лише на формальних, а й неформальних правилах.

Як і у будь-якому іншому суспільстві, в українському соціумі освіта й освітня політика завжди були складовими процесу класового відтворення суспільства. Більше того, на думку сучасних дослідників освітньої галузі, «радянська освітня політика становила яскравий приклад того, як політичні інтереси фаворитизували одні соціальні групи і депривували інші» [104, с. 39]. Упродовж радянського періоду, як власне й періоду незалежності, використовувалися різноманітні інституційні механізми регулювання доступу до різних рівнів освіти, насамперед вищої, які, безумовно, позначалися на тенденціях класового самовідтворення і класової мобільності. До числа таких інструментів регулювання належать власне структурні у розумінні регуляції кількості навчальних закладів та кількості місць для навчання, економічні, приміром, плата за навчання, надання стипендій, грантів і позик на навчання, визначення і законодавчо-нормативне закріплення правил відбору до навчальних закладів різних типів, створення різних інституційних шляхів переходу до вищої освіти, зокрема через підготовчі відділення й курси, а не лише загальноосвітні середні школи, а також засоби прямої позитивної дискримінації. Очевидно, усі інституційні практики мали наслідком як зумисні, так і ненавмисні впливи на освітні можливості вихідців із різних соціальних класів, одним полегшуючи доступ до освіти й відповідних класових позицій, а інших стримуючи у реалізації планів досягнення бажаної освіти, професії і класової належності.

Чоловіки і жінки найстаршої вікової когорти 1930–1939 років народження, окрім того, що їхнє дитинство припало на роки Великої Вітчизняної війни, здобували освіту, коли обов'язковою вважа-

лася лише 7-річна неповна середня загальна освіта (з 1949 року). Більше того, певні рівні освіти перестали бути безкоштовними, оскільки ще восени 1940 року Рада народних комісарів прийняла постанову про встановлення платності навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах СРСР. Встановлена плата за навчання диференціювалася залежно від місця розташування шкіл і ВНЗ (столиці країни і республік чи провінційні міста) і не вважалася занадто великою. Проте для окремих соціальних категорій, зокрема низькооплачуваних робітників і службовців, багатодітних батьків, одиноких матерів, що не було рідкістю у повоєнні роки, а найбільшою мірою для колгоспного селянства, такі правила доступу до освіти стали суттєвою перешкодою для подальшого навчання їхніх дітей після досягнення неповної середньої освіти. Безкоштовним залишалося навчання лише у військових училищах. Щоправда, на той час уже були відмінені притаманні довоєнному періоду різноманітні форми залучення до навчання у вищих навчальних закладах молоді певного соціального походження, насамперед вихідців із робітничого класу, навіть за умови відсутності у них повної загальної середньої освіти. Натомість було запроваджено для всіх охочих навчатись у вищій школі вступні іспити як механізм відбору кращих не за ознаками класового походження, а за здібностями, навчальними успіхами і мотивованістю до здобуття вищого рівня освіти. Позитивна дискримінація за соціальним походженням змінилася формально рівним доступом до вищої освіти і однаковими правилами для всіх, а також першими проявами позитивної дискримінації за навчальними досягненнями, оскільки введена у середині 1940-х років золота медаль для відмінників–випускників шкіл надавала право вступу до вищих навчальних закладів без іспитів [103]. Отже, інституційні умови здобуття освіти чоловіками і жінками найстаршої вікової когорти формально сприяли рівності можливостей, не надаючи переваг за класовим походженням. Здатність сім'ї спрямувати, мотивувати і фінансово підтримати перехід дітей до вищих рівнів освіти, очевидно, мала вирішальне значення, а класова диференційованість можливостей різних сімей на той час не потребує пояснення, і не лише щодо фінансових ресурсів.

Запроваджену 1940 року плату за навчання було відмінено в СРСР влітку 1956 року, і це стосувалося як середньої, так і вищої освіти. Тож чоловіки і жінки наступної вікової когорти (1940–1949)

могли безоплатно навчатися у старших класах середньої та вищій школі. Проте на зміну фінансовій регуляції доступу до певних рівнів освіти приходить суто соціальна. Держава як основний інституційний актор повертається до засобів регулювання соціального складу вступників до вищих навчальних закладів. Наприкінці 1958 року було запроваджено цілу низку інституційних змін до середньої та вищої освіти внаслідок прийняття нового закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти СРСР» [79]. Відповідно до суті закону першу частину його назви можна було би перейменувати на кшталт «Про зміцнення зв'язку школи з соціальною структурою суспільства». Найважливішу інституційну новацію для середньої освіти становило запровадження як обов'язкової для всіх дітей відповідного віку восьмирічної загальної середньої освіти. На рівні ж вищої освіти формально зберігається меритократичний принцип конкурсного відбору за результатами вступних іспитів, але до «заслуг» додається ще одна – наявність стажу практичної роботи. Новий закон встановлює, що під час зарахування на навчання до вищих навчальних закладів слід надавати перевагу абітурієнтам зі стажем роботи. Фактично для більшості випускників шкіл це означало можливість переходу до вищої освіти лише після двохрічної і більше роботи на промислових підприємствах, у колгоспах/радгоспах чи якихось установах невиробничих галузей народного господарства.

На той час, як власне завжди і всюди, соціальний склад студентства не відповідав соціальному складу населення країни, а відтворення прошарку інтелігенції відбувалося більшою мірою за рахунок дітей–вихідців із цього ж прошарку, тобто через механізм їхньої міжгенераційної іммобільності. Як згодом зазначали радянські соціологи, «усе радянське студентство (за винятком окремих випадків – діти священнослужителів тощо) становлять трудящі та їхні діти. Проте соціальний склад студентів наразі все ще суттєво відрізняється від структури населення, тим самим у поповненні інтелігенції через цей канал роль різних соціальних груп виявляється невідповідною до частки цих груп у складі населення» [78, с. 128]. Запровадження першочергового зарахування до вищих навчальних закладів абітурієнтів зі стажем роботи привело до різкого зменшення серед студентів-першокурсників випускників безпосередньо після закінчення школи. Якщо в 1957 році випускники шкіл становили близько 67 % абітурієнтів денних відділень вищих навчальних

закладів УРСР, то в 1960 році їхня частка зменшилася до 25 % [40, с. 101]. Для вищих навчальних закладів російського м. Свердловська дослідники виявили падіння частки випускників шкіл серед першокурсників з 91,3 % у 1955 році до 16,8 % у 1961 році. Натомість більше половини усіх зарахованих змогли в особистих анкетних даних вказати належність до робітничого класу як за походженням, так і за власною належністю, набутою внаслідок тимчасової праці заради стажу практичної роботи [78, с. 133].

На освітній мобільності чоловіків і жінок вікової когорти 1940–1949 частково могла позначитися і наступна хвиля інституційних освітніх перетворень, пов'язана з переходом до обов'язкової повної загальної середньої освіти на початку 1960-х років, яка тривала упродовж десятиліття і по суті означала експансію повної середньої освіти в країні. У середині 1960-х років були також частково відмінені переваги для вступу до ВНЗ, які надавав трудовий стаж, що збільшило можливості переходу до вищої освіти відразу після завершення шкільного навчання. У зв'язку з цими освітніми новаціями, які повною мірою позначилися на освітніх траєкторіях чоловіків і жінок наступної когорти 1950–1959 років народження, наприкінці 1960-х років відбулися помітні зміни у розподілі випускників загальноосвітніх шкіл між різними типами навчальних закладів та ринком праці (див. табл. 3.1).

*Таблиця 3.1. Динаміка первинного розподілу випускників 10-х класів шкіл СРСР за типами навчальних закладів, у %**

Типи навчальних закладів	1965	1970	1975	1980
Вищі	41	15	16	16
Середні спеціальні	42	13	16	16
Професійно-технічні училища	–	8	13	27
Безпосередньо на робочі місця	16	64	55	41

* Джерело: [40, с. 97].

У 1965 році більше 80 % випускників 10-х класів шкіл СРСР стали студентами вищих та середніх спеціальних навчальних закладів, інші перемістилися безпосередньо на робочі місця. Ситуація кардинально змінилася наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років, коли внаслідок реформи у півтора разу зростає кількість молодих людей, які мали повну загальну середню освіту. Тепер безпосередньо після закінчення школи до вищих навчальних закладів вступав

лише кожен шостий випускник, а до середніх спеціальних – кожен сьомий. Натомість більше чверті випускників шкіл до кінця 1970-х років ставали учнями професійно-технічних училищ. До того ж, як уже зазначено, із кінця 1960-х років на чверть століття практично припинив діяти структурний чинник освітньої мобільності – збільшення кількості місць у вищих навчальних закладах і відповідно кількості студентів на 10 тисяч населення країни (див. рис. 3.1). У цей же час на зміну відміненому першочерговому зарахуванню до вишів абітурієнтів за стажем роботи приходить інший, але подібний за метою засіб регулювання соціального складу студентів. З 1969 року відкриваються підготовчі відділення вищих навчальних закладів – певний аналог довоєнних «рабфаків», покликані підготувати переважно молодь робітничо-селянського походження до навчання у вищій школі та надати їм можливості пільгового зарахування.

Чоловіки і жінки наступної вікової когорти (1960–1969) здобували різні типи освіти з кінця 1970-х – протягом 1980-х років, фактично у період так званого «застою». 1972 року в СРСР офіційно було завершено перехід до обов'язкової повної загальної середньої освіти, розпочатий 1961 року. Відтепер яку б професійну освіту не здобувала молода людина на базі неповної середньої, зокрема професійно-технічну чи середню спеціальну (нині – неповну вищу), ця освіта мала містити обов'язкову складову як завершення повної загальної середньої освіти. Це означало, що шлях до вищої освіти формально став відкритим і для випускників професійно-технічних училищ, а не переважно випускників загальноосвітніх середніх шкіл. Проте значне зростання кількості потенційних абітурієнтів у цей період, як уже згадано, не супроводжувалося суттєвим розширенням набору до вищих навчальних закладів. Важливо, що на цьому етапі історії радянської вищої освіти діяли запроваджені державою інституційні норми соціальної селективності, розширення доступу до вищої освіти для одних соціальних категорій за рахунок інших, тобто так звана позитивна дискримінація. Йдеться насамперед про певні квоти прийому до вищих навчальних закладів вихідців із сільської місцевості, випускників підготовчих відділень вишів, абітурієнтів, які мали не менше двох років трудового стажу, а також чоловіків, які відслужили 2–3 роки у лавах Радянської армії. Щоправда і випускники шкіл – медалісти теж мали певні меритократичні преференції для вступу (не без іспитів, але з можливістю відмінного складання першого основного іспиту). Очевидно, від-

творювалися й неформальні норми й нелегальні преференції для дітей економічно забезпеченіших батьків, здатних матеріально вплинути на рішення приймальних комісій, а також неформальні норми залученості батьків до певних соціальних мереж прямих чи опосередкованих відносин як засіб допомоги у процесі переходу дітей до вищої освіти.

Таким чином, на час здобуття освіти представниками останньої радянської (за часом здобуття освіти) вікової когорти діяли як інституційні норми рівності можливостей (обов'язкова загальна середня освіта, меритократичний відбір за результатами вступних іспитів тощо), так і норми позитивної дискримінації, які регулювали доступ до вищої освіти серед іншого і за ознаками соціального походження. У першій половині 1980-х років у підготовленій на прохання Європейського центру ЮНЕСКО монографії про вищу освіту в УРСР [16] усе ще зазначається важлива роль підготовчих відділень вишів, пільг для абітурієнтів зі стажем практичної роботи не менше двох років у реалізації демократичних принципів забезпечення доступу до вищої освіти представників робітничої та колгоспної молоді. Результатом реалізації таких принципів стало те, що у 1982 році на перший курс вищих навчальних закладів УРСР було зараховано студентів такого соціального складу: робітники та їхні діти – 51,8 %, колгоспники та їхні діти – 12,9 %, службовці та їхні діти – 35,3 % [16, с. 31–32], що вважалося хорошим показником, наближеним до соціального складу населення республіки.

Насправді ж картина соціального походження студентів могла бути дещо іншою, з більшою перевагою вихідців із сімей службовців, особливо, якби до уваги брали соціальну належність студентів не лише за батьками-чоловіками, а й за матерями. Класова неоднорідність сімей була й залишається звичним явищем у суспільстві, є багато сімей, де соціальний та освітній статуси матерів вищі, ніж у батьків. За даними одного з порівняльних досліджень впливу вищої освіти на відтворення соціальної структури низки соціалістичних країн, у СРСР наприкінці 1970-х років частка студентів-першокурсників, батьки яких займалися розумовою працею, становила 45 %, а матерів – 55 % [43, с. 43, 46]. До слова, за часткою зайнятих розумовою працею батьків СРСР суттєво різнився від інших соціалістичних країн (Болгарії, Угорщини, Чехословаччини), де відповідна частка батьків була на чверть більшою, а за часткою матерів відмінності виявилися несуттєвими.

Очевидно, запроваджені на загальнонаціональному рівні вказані заходи позитивної дискримінації до певної міри давали змогу регулювати склад студентів вищих навчальних закладів за соціальним походженням. Цілком імовірно, що вони мали значення радше для стримування поглиблення нерівності, аніж для поступового вирівнювання можливостей здобуття освіти чоловіками і жінками незалежно від соціального походження. Класова належність родини, напевно, залишалася визначальним чинником нерівності освітніх можливостей упродовж радянського періоду. Підтвердженням цього можуть слугувати наведені у табл. 3.2 дані щодо індексів асоціації між професійним статусом батька і рівнем освіти дітей у віці до 30 років, які на момент опитування вже працювали. За браком репрезентативних для СРСР загальних даних, в якості таких були використані результати репрезентативного опитування молоді у м. Костромі, визнаному найтипівішим для європейської частини країни. Індекс асоціації – це ймовірнісний показник, що вимірює вплив соціальної позиції батьків на шанси дітей здобути ту чи ту освіту. Він демонструє, у скільки разів частіше або рідше, ніж у середньому для всієї сукупності, здобувають якийсь рівень освіти вихідці з певної соціальної групи. Якщо індекс має значення більше (менше) одиниці, це означає, що вихідці з певної групи частіше (рідше) здобувають якийсь рівень освіти, аніж за загального (сумарного) розподілу [96, с. 66].

Таблиця 3.2. Індеси асоціації для молоді СРСР, 1978 рік*

Професійний статус батька	Рівень освіти молоді		
	ПТУ з середньою освітою	Середня спеціальна	Вища
Працівник фізичної праці у сільському господарстві	1,16	0,66	0,23
Некваліфікований робітник	1,01	1,10	0,41
Робітник середньої кваліфікації	1,16	0,87	0,30
Висококваліфікований робітник	0,91	1,14	1,06
Службовець без спеціальної підготовки	0,68	1,18	2,09
Службовець, який одержав підготовку в технікумі, ПТУ, на курсах	0,72	1,62	3,29
Службовець з вищою освітою	0,36	0,99	3,87
Усього	1,00	1,00	1,00

* Джерело [96, с. 68].

Наведені у табл. 3.2 значення індексів асоціації свідчать, що на кінець 1970-х років імовірність здобуття вищої освіти дітьми батьків-службовців була у 2–3 рази більшою, ніж у дітей кваліфікованих робітників, не кажучи вже про дітей робітників некваліфікованої праці у промисловості та сільському господарстві. Найбільш «демократичною» щодо рівності шансів виглядала середня спеціальна освіта, хоча для дітей радянського сільського робітничого класу найдоступнішою залишалася освіта професійно-технічна.

Протягом останнього десятиліття існування СРСР достатньо чітко усвідомлюється, що соціальні переміщення молоді різного класового походження за посередництва системи освіти мало піддаються регулюванню, а «...розв'язання цього завдання адміністративними засобами, як виявила, зокрема, практика регулювання соціального складу студентів, навряд чи здійсненне. Ні встановлення спеціальних квот для вступників до вишів з виробництва, ні організація для них спеціальних конкурсів (пропорційно числу поданих заяв), ні створення інших додаткових пільг, як виявилось, не можуть компенсувати прогалин у знаннях, і зараховані до вишів за пільговими умовами з просуванням до старших курсів, як правило, вибувають з числа студентів. Недостатньо ефективними щодо цього виявилися й підготовчі відділення вишів: термін навчання на цих відділеннях недостатній для заповнення прогалин у знаннях, особливо щодо найбільш трудомістких спеціальностей (математика, фізика, іноземні мови тощо)» [2, с. 93–94]. З іншого боку, «зв'язок освіти з життям» виявлявся не завжди на користь високоосвічених людей. Економічні вигоди від вищої освіти окремих категорій працівників поступово ставали примарними. Якщо у 1949 році співвідношення середніх заробітних плат інженерно-технічних працівників і робітників у промисловості становило 215 рублів до 100 рублів, то в 1982 році вже 112 рублів до 100. У будівництві відповідні співвідношення складали 242 рубля до 100 рублів у 1949 році та 99 до 100 – у 1982 році. Проте це середні показники загалом за професійною категорією. Якщо ж розглядати середню заробітну плату молодого інженера, то вона насправді була на третину чи половину меншою, ніж у однолітка молодого робітника середньої чи вищої кваліфікації. Це ж стосувалося й інших фахівців, зокрема лікарів, вчителів, науковців [79, с. 163]. Інституційне регулювання нерівності, зокрема рівнів оплати праці, опосередковано впливало на престиж і привабливість занять високо-

кваліфікованою розумовою працею та значення освіти як каналу соціальної мобільності.

Основний період здобуття різних рівнів освіти наступної вікової когорти (1970–1979) припадає на кінець 1980-х – 1990-ті роки минулого століття. Це період «перебудови», її завершення розпадом СРСР та першого десятиліття незалежності України. У цей період спочатку відбувається розширення кооперативної власності, пізніше – легалізація приватної власності як альтернативного шляху соціальної мобільності. Підприємницька діяльність стає новим соціальним ліфтом, який рухається як на базі освітнього, так і паралельно останньому, оскільки така діяльність теоретично стає доступною кожному незалежно від рівня здобутої освіти. Оскільки останні десятиліття радянського періоду характеризувалися відносно невисоким матеріальним статусом випускників вишів, привабливість вищої освіти тимчасово зменшується. Молоді люди, навіть вихідці з високоосвічених сімей, вважали достатнім отримати середню, неповну вищу чи навіть професійно-технічну освіту, що вже не сприймалося як перешкода для соціального, насамперед економічного, зростання. Змінюється державна політика регулювання доступу до вищої освіти. Актуальні для попередньої вікової когорти заходи позитивної дискримінації кануть в історію, а ефективні заходи вирівнювання освітніх можливостей не запроваджуються, якщо такими не вважати розгортання експансії вищої освіти, що може бути чинником радше структурної, а не обмінної соціальної мобільності, хоча може впливати й на рівні останньої.

Основна відмінна риса цього періоду – швидка експансія вищої освіти, завдяки чому здійснено перехід від умовно елітної до масової вищої освіти. Небачені в історії країни темпи збільшення кількості студентів на 10 тисяч населення країни (рис. 3.1) викликають змішані почуття, оскільки позитивне значення освіти для розвитку людини накладається на непевність щодо можливостей реалізації освітнього потенціалу за умов глибокої соціально-економічної кризи початкового періоду незалежності. Надання освітніх послуг перетворюється також на один із видів приватної бізнесової діяльності з дозволу державного агента регулювання освітньої політики – Міністерства освіти і науки України. Хоч як це дивно, але санкціонована державою експансія вищої освіти, яка дійшла до рівня, коли кількість прийнятих до ВНЗ III–IV рівнів акредитації студентів в окремі роки перевищувала кількість ви-

пускників денних шкіл, супроводжується поверненням до позитивної дискримінації.

Хоча розрив із радянським минулим означав і розрив із радянським досвідом інституційного регулювання доступу до вищої освіти вихідців з різних класів, окремі інституційні практики позитивної дискримінації поновилися. Стосується це насамперед соціальної категорії дітей–вихідців із сільської місцевості. Проте, на відміну від радянського періоду, мотивацією було аж ніяк не вирівнювання шансів та зменшення освітньої нерівності між вихідцями з різних соціальних класів, а необхідність розв’язання нагальної соціальної проблеми залучення висококваліфікованих фахівців до роботи у сільській місцевості, населення якої, за даними Першого Всеукраїнського перепису населення, суттєво не зменшилося і становить близько третини від загальної кількості мешканців країни. З 1999 року чинною залишається постанова Кабінету Міністрів України «Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості», яка вже двічі доповнювалася у 2003 і 2008 роках і якою запроваджено порядок встановлення підготовки фахівців для агропромислового комплексу, залізничного транспорту, митних органів і соціальної сфери сільської місцевості у вищих навчальних закладах [74]. Установлена квота не повинна перевищувати 75 % обсягів державного замовлення на підготовку фахівців з кожної спеціальності у вищих сільськогосподарських, 50 % – у вищих педагогічних та у вищих навчальних закладах залізничного транспорту, митної служби і 25 % – в інших вищих навчальних закладах. Щоправда, такий інституційний механізм вирівнювання освітніх можливостей дітей–вихідців із сільської місцевості здатний сприяти здобуттю ними вищої освіти лише за тими спеціальностями, які знаходять застосування у сільській місцевості. Якщо ж випускник сільської школи хотів би здобути фах астронома, фізика, соціолога, льотчика, банкіра, політолога, менеджера чи ще якоїсь з численних висококваліфікованих урбанізованих професій, то йому доведеться конкурувати з міськими однолітками без будь-яких пільг у ситуації очевидної нерівності стартових умов, якості здобутої загальної середньої освіти, цифрової нерівності тощо з наперед відомим результатом такої конкуренції. Вплив цього засобу позитивної дискримінації на нерівність освітніх можливостей за нашими емпіричними даними відстежити неможливо, але сам факт його існування є підтвердженням відсутності рівності можливостей та нездатності

основних інституційних акторів іншими шляхами забезпечити сільську місцевість висококваліфікованими фахівцями.

Протягом періоду незалежності в Україні з кожним роком збільшується питома вага абітурієнтів, зарахованих до вищих навчальних закладів для навчання на платній основі. Наприклад, якщо у 1995/1996 навчальному році для навчання за рахунок фізичних та юридичних осіб було прийнято 18 % студентів, то у 2010/2011 – 53 % [94]. Упродовж усього пострадянського періоду в Україні також спостерігається найнижча віддача від освіти порівняно з іншими пострадянськими та постсоціалістичними країнами [142]. Хоча віддача від освіти зростала, але значно повільнішими темпами, ніж в інших країнах. У 2007–2008 роках збільшення заробітної плати за кожен додатковий рік освіти становило в Україні 5,2 %, тоді як у Латвії – 6,3 %, Чехії – 6,9 %, Словаччині – 7,3 %, Росії – 8,2 %, Словенії – 8,3 %, Польщі – 9,8 % [142, с. 4]. Результати відповідних досліджень виявили, що економічне зростання в Україні упродовж 2000-х років не вплинуло на віддачу від освіти. З усіх можливих рівнів освіти лише вища залишається чинником, здатним диференціювати рівень заробітної плати.

Загальний рівень освіченості населення України значно зріс, порівняно з радянськими десятиліттями. Проте безпосереднє зіставлення показників рівня освіченості населення не загалом, а за професійними групами упродовж охопленого дослідженням міжгенераційної мобільності періоду неможливе через вказані у минулому розділі причини зміни методологічних засад статистичних класифікацій та збору даних. У табл. 3.3 наведено дані щодо рівня освіти населення України, зайнятого економічною діяльністю, за групами занять, розраховані за даними Першого Всеукраїнського перепису населення у 2001 році [17]. На жаль, протягом 2000-х років подібні дані Державною службою статистики України не публікувались взагалі. Систематично оприлюднювався лише розподіл найманих працівників за рівнем освіти та видами економічної діяльності, а не професійними групами, в основі виокремлення яких, нагадаю, лежить Міжнародна стандартна класифікація занять ISCO-88 (див. Додаток А), адаптована для України в останній версії як «Класифікатор професій ДК 003:2010» [20]. Кваліфікаційний рівень робіт, віднесених до певної професійної категорії, визначається залежно від вимог до освіти та професійного навчання працівника. Для перших трьох професійних категорій кваліфікаційним рівнем, що до-

мінує, є наявність повної, базової чи неповної вищої освіти. Щодо категорії технічних службовців, то кваліфікаційні вимоги можуть передбачати наявність трьох рівнів освіти: неповної вищої (молодший спеціаліст), повної загальної та професійно-технічної. Більшість професій категорії «Працівники сфери обслуговування та торгівлі» вимагає освіти не вище повної загальної середньої та професійно-технічної, і лише окремі професії можуть мати освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста.

*Таблиця 3.3. Рівень освіти населення України, зайнятого економічною діяльністю, за групами занять, 2001 рік, у %**

Групи занять	Повна та базова вища	Неповна вища	Повна загальна середня	Базова загальна середня
<i>Міське і сільське населення, обидві статі</i>				
Всього зайнятих економічною діяльністю	22,3	25,1	43,0	8,6
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	54,6	30,2	13,9	1,3
Професіонали	82,6	14,4	2,9	0,1
Фахівці	25,4	50,9	22,2	1,3
Технічні службовці	13,6	30,0	49,3	6,8
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	9,9	27,7	53,2	8,3
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	4,2	13,2	57,0	22,6
Кваліфіковані працівники з інструментом	5,3	22,0	61,4	10,2
Оператори та складальники устаткування та машин	4,5	19,3	64,8	10,5
Найпростіші професії	4,0	16,1	58,9	18,4
<i>Міське населення, обидві статі</i>				
Всього зайнятих економічною діяльністю	28,0	27,9	38,0	5,5
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	58,6	28,6	11,8	1,0
Професіонали	83,4	13,6	2,9	0,1
Фахівці	28,3	49,4	21,1	1,2
Технічні службовці	15,6	30,8	47,6	5,7
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	11,5	29,6	51,1	7,1

Продовження табл. 3.3

Групи занять	Повна та базова вища	Неповна вища	Повна загальна середня	Базова загальна середня
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	10,7	20,2	52,4	14,5
Кваліфіковані працівники з інструментом	5,9	24,0	60,1	9,1
Оператори та складальники устаткування та машин	5,7	23,2	61,8	8,6
Найпростіші професії	5,8	22,1	57,2	12,7
<i>Сільське населення, обидві статі</i>				
Всього зайнятих економічною діяльністю	10,1	19,1	53,8	15,3
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	36,2	37,5	23,5	2,7
Професіонали	78,1	18,7	2,9	0,2
Фахівці	13,7	57,4	27,1	1,8
Технічні службовці	6,8	27,4	54,9	10,3
Працівники сфери обслуговування та торгівлі	4,0	20,8	61,0	12,9
Кваліфіковані працівники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	2,9	11,9	57,9	24,1
Кваліфіковані працівники з інструментом	2,7	14,1	66,7	15,2
Оператори та складальники устаткування та машин	1,7	11,0	71,4	14,8
Найпростіші професії	3,1	12,8	59,8	21,5

* Джерело: [17].

За наведеними у табл. 3.3 даними добре видно, що на 2001 рік, коли експансія вищої освіти в Україні лише набирала обертів, серед зайнятих чоловіків і жінок вже спостерігалися достатньо високі рівні незбігу між досягнутими ними рівнями освіти та вимогами робочих місць. Серед технічних службовців і працівників сфери обслуговування та торгівлі майже 14 % і 10 % відповідно мали повну і базову вищу освіту, чого взагалі не передбачено кваліфікаційними вимогами до подібних занять. Наступні чотири професійні категорії стосуються суто фізичної праці, і, зрозуміло, що належні до них заняття не вимагають від працівників жодного рівня вищої освіти.

Натомість близько 5 % віднесених до цих професійних категорій працівників мали базову і повну вищу освіту, а від 13 % до 22 % – неповну вищу. Очевидно, у містах ситуація «надлишкової кваліфікованості» працівників у розумінні їхньої «надлишкової освіченості» у 2001 році виглядала ще наочніше. Серед працівників сфери обслуговування та торгівлі 40 % мали вищу освіту (повну, базову і неповну разом), а серед міського робітничого класу від кваліфікованих працівників з інструментом до найпростіших професій – третина. Звичайно, це дуже позитивне явище, коли працівники є добре освіченими, але чи лише вигоди це приносить суспільству, яке здатне забезпечити досяжність вищих рівнів освіти (питання якості освіти наразі не обговорюється), але не здатне забезпечити працівників відповідними робочими місцями?

Упродовж другого десятиліття незалежності (2000–2010 роки) кількість економічно активного населення України у віці 15–70 років, яке мало повну вищу освіту, зросло на 135,8 % і у 2010 році становило близько чверті (25,8 %) (див. табл. 3.4). Загалом частка працівників з вищою освітою усіх рівнів за десять років зростає лише на 3 %, але суттєво змінився пропорційний розподіл зайнятих із повною і неповною вищою освітою на користь перших.

Таблиця 3.4. Рівень освіти економічно активного населення України у віці 15–70 років, у %*

Роки	Повна вища	Базова вища	Неповна вища	Повна загальна середня	Базова загальна середня	Початкова загальна або не мають освіти
2000	19,0	2,1	24,3	42,4	9,4	1,7
2005	21,0	2,0	22,1	43,1	10,7	1,1
2006	21,9	1,9	22,6	43,1	9,6	0,8
2007	22,8	1,5	22,1	43,8	9,0	0,7
2008	23,2	1,2	21,2	45,3	8,4	0,7
2009	24,9	1,0	21,2	44,6	7,8	0,5
2010	25,8	1,0	20,5	44,9	7,3	0,5
2010 у % до 2000	135,8	47,6	84,4	105,9	77,7	29,4

* Обраховано за: [14; 15].

Вказана тенденція скорочення кількості зайнятих із неповною вищою освітою і збільшення з повною вищою характерна для найманих працівників усіх видів економічної діяльності, окрім сільського господарства, транспорту та зв'язку, де частка працівників із

неповною вищою освітою не зменшувалася (див. табл. 3.5). За шість років, з кінця 2004 до кінця 2010 років, частка найманих працівників із повною вищою освітою зросла на майже на третину, проте таке збільшення відбувалося вкрай нерівномірно серед зайнятих у різних видах економічної діяльності. Найшвидшими темпами пропорції високоосвічених працівників зростали у сфері торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів і предметів особистого вжитку (178 %), сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві (168 %), а також у сфері транспорту та зв'язку (148 %).

Таблиця 3.5. Розподіл найманих працівників за рівнями вищої освіти та видами економічної діяльності у відсотках до облікової кількості штатних працівників *

Види економічної діяльності	На кінець 2004 року		На кінець 2010 року		Повна вища 2010 у % до 2004
	Неповна та базова вища освіта	Повна вища	Неповна та базова вища освіта	Повна вища	
Усього	25,5	24,7	24	32,6	132
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	14,6	7,2	16	12,1	168
Рибальство, рибництво	21,7	12,2	18,3	15,1	124
Промисловість	24,4	16,1	23,1	21,7	135
Будівництво	22,2	13,9	18	24,7	178
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	31,2	25,7	24,1	32,1	125
Діяльність готелів та ресторанів	32,4	15,8	29,4	22,6	143
Діяльність транспорту та зв'язку	22,3	14,6	22,3	21,6	148
Фінансова діяльність	28,7	54	20,1	66,8	124
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	22,4	35,9	18,6	42,6	119
Державне управління	26,8	56,7	20,5	62,5	110
Освіта	20,1	49,1	19,1	53,2	108
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	43,9	19,7	42,5	21,7	110
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	31,9	28	28,3	33,5	120

* Джерело: [93; 94].

Навряд чи ці галузі так прискорено поповнювалися робочими місцями, які потребують наявності вищого рівня освіти. З більшою ймовірністю відбувається поширення явища невідповідності між рівнем здобутої людиною освіти та її заняттям, до того ж явища диференційованого залежно від класового походження володарів дипломів про повну вищу освіту.

Таким чином, упродовж тривалого періоду з середини ХХ століття до перших десятиліть незалежності суттєво змінювалися як структурні характеристики інституції освіти, так і регуляція доступу до всіх рівнів освіти чоловіків і жінок різних вікових когорт залежно від соціального походження. Для радянського періоду більшою мірою характерна періодична зміна інституційних «правил гри», насамперед щодо переходу до вищого рівня освіти, для пострадянського – кількісні структурні зміни як наслідок експансії вищої освіти. І те, й інше має позначитися на рівнях абсолютної та, цілком імовірно, відносної освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт.

3.2. Абсолютна міжгенераційна освітня мобільність

Освіту батьків традиційно вважають одним із показників соціального походження індивідів, поряд з класом, статусом чи престижем заняття. З 1980-х років дослідження освітніх досягнень чоловіків і жінок, які походять із різного соціального середовища, зазвичай відбувалися із застосуванням логістично-регресійного моделювання освітніх переходів індивідів, батьки яких належали до різних соціальних класів [135; 237; 238; 252; 264]. Подібний підхід застосовувала й авторка в одній із попередніх праць [250]. Дещо пізніше в соціології до аналізу даних таблиць міжгенераційної освітньої мобільності починають застосовувати лог-лінійні та лог-мультиплікативні моделі, беручи за показник соціального походження чоловіків і жінок рівень освіти їхніх батьків [253; 267]. Такий підхід, схожий із аналізом даних таблиць міжгенераційної класової мобільності, має низку переваг, зокрема, можливість відокремлення відносної мобільності від структурної, вимірювання загального зв'язку між освітніми рівнями батьків і дітей, співвідношення шансів останніх на досягнення тих чи тих рівнів освіти. Подібно до нерівності класової, соціальна нерівність в освіті концептуалізується

як процес міжгенераційної мобільності та нерівності шансів індивідів різного соціального походження на досягнення того чи того освітнього статусу. Авторка, так само, як у низці попередніх публікацій [64; 65; 66; 67; 70; 71], аналізує міжгенераційну освітню мобільність в українському суспільстві на основі порівняння рівнів досягнутої чоловіками і жінками освіти з освітою їхніх батьків і матерів.

Упродовж другої половини минулого і початку нинішнього століть рівні освіти чоловіків і жінок та їхніх батьків кардинально змінювалися від когорти до когорти. Відповідні дані наведено у табл. 3.6. З погляду п'яти послідовних вікових когорт для чоловіків характерні кілька основних тенденцій освітньої динаміки. Чоловікам, на відміну від жінок, не притаманне лінійне зростання часток тих, хто здобув повну вищу освіту. У когорті 1950–1959 відносна кількість таких чоловіків збільшується (19 %), порівняно з попередньою найстаршою когортою (14 %), але далі знижується і стабілізується на рівні 17 % для двох наступних когорт. Серед чоловіків наймолодшої умовно пострадянської когорти знову зростає частка осіб з повною вищою освітою, що цілком очікувано з огляду на пострадянські трансформаційні процеси. Навряд чи можна вважати так само очікуваним те, що майже кожен восьмий молодий чоловік (12 %) з наймолодшої когорти 1970–1979 не матиме атестата про повну загальну середню освіту, що у півтора-два рази перевищує відповідні показники для двох попередніх радянських вікових когорт. Зростання відносних часток відбулося не тільки на верхньому, а й на нижньому полюсах освітньої ієрархії в українському суспільстві. Загалом же серед чоловіків перших чотирьох вікових когорт відбулося майже дев'ятикратне скорочення відносної кількості найменш освічених осіб, а серед жінок – відповідно у сімнадцять разів, що є разючим досягненням радянської освітньої політики повоєнних десятиліть. На рівні неповної вищої освіти (за радянською класифікацією – середньої спеціальної) помітна тенденція до спочатку збільшення, а пізніше зменшення прагнення чоловіків здобувати таку освіту або, ймовірно, зупинятися на цьому рівні. Наявність у чоловіків професійно-технічної освіти, здобутої після завершення повного циклу шкільного навчання чи разом із загальною середньою у професійно-технічному училищі, систематично зростала від когорти до когорти, досягши 38 % у когорті 1960–1969, але скоротившись до 33 % у наймолодшій. В трьох останніх вікових когортах відносно найбільшою серед інших залишається категорія чоловіків,

які виходять на ринок праці, маючи професійно-технічну освіту на базі повної загальної середньої. Освітня традиція пізньорадянського часу поки що відтворюється й молодими українськими чоловіками.

Таблиця 3.6. Рівні освіти чоловіків і жінок п'яти вікових когорт та рівні освіти їхніх батьків

Вікові когорти респондентів	Здобутий рівень освіти					n
	Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ	
	<i>Чоловіки</i>					3283
1930–1939	14	15	7	12	52	554
1940–1949	19	21	16	20	24	565
1950–1959	17	23	27	25	8	763
1960–1969	17	18	38	21	6	718
1970–1979	21	19	33	15	12	683
	<i>Жінки</i>					4330
1930–1939	9	22	4	14	51	811
1940–1949	17	23	7	26	27	845
1950–1959	19	31	20	23	7	984
1960–1969	21	32	28	16	3	914
1970–1979	26	31	23	12	8	776
	<i>Батьки респондентів</i>					7503
1930–1939	4	3	1	2	90	1360
1940–1949	6	6	1	5	82	1403
1950–1959	6	8	4	12	70	1730
1960–1969	10	11	7	25	47	1596
1970–1979	13	14	20	32	21	1414
	<i>Матері респондентів</i>					7587
1930–1939	1	2	1	3	93	1360
1940–1949	4	5	1	6	84	1406
1950–1959	5	8	2	12	73	1742
1960–1969	7	15	6	24	48	1626
1970–1979	13	21	14	32	20	1453

Примітка. Напівжирним шрифтом у таблиці виділено частки серед чоловіків і жінок та їхніх батьків, які мають найбільше значення.

Жінкам усіх вікових когорт найбільша прихильність до професійно-технічної освіти не була притаманна взагалі. На відміну від чоловіків, порівняно частіше жінки трьох молодших вікових когорт зупинялися на здобутті неповної вищої освіти (табл. 3.6). Частка жінок із повною вищою освітою від когорти до когорти

зростала лінійно і серед наймолодшої пострадянської перевищила показник учверть (26 %). Жінки, народжені у 1950–1959 роках, вперше наздогнали і перевершили чоловіків за часткою осіб із повною вищою освітою і надалі цією першістю вже не поступалися. Проте, як і для ровесників-чоловіків, наймолодшим жінкам також притаманна тенденція, що зростає, залишатися без обов'язкової за законом повної загальної середньої освіти (8 %). Формально такі молоді люди знехтували Законом України «Про освіту», який стверджує, що обов'язковим для всіх молодих громадян України є здобуття повної загальної середньої освіти. Проте головне, щоб ці чоловіки і жінки могли знаходити заняття на ринку праці й мати відповідні засоби до існування. Позитивним моментом є те, що частина найменш освічених молодих людей (серед чоловіків – трохи менше половини, серед жінок – чверть) навчалися в професійно-технічних училищах без здобуття повної загальної середньої освіти, тобто мають певні знання і навички з якихось робітничих професій. Можливо, це саме той шлях, від якого колись категорично відмовилася радянська система освіти і який вважається цілком прийнятним у розвинених демократичних країнах – серед інших освітніх траєкторій передбачати для тих, хто не хоче, не може чи не здатний освоювати повну програму загальноосвітньої середньої школи, цілком легітимну можливість лише певного професійного навчання на базі неповної середньої освіти. Зрештою ця траєкторія не виключає можливостей для продовження навчання у майбутньому. В багатьох економічно потужніших за Україну європейських країнах зі значно розвиненішою системою освіти тривалість обов'язкового навчання не перевищує 9–10 років і зупиняється на рівні неповної загальної середньої освіти. Щоправда, значні зусилля докладаються для вирівнювання можливостей здобуття освіти усіма дітьми, незалежно від соціального походження і місця проживання, чого поки що практично не спостерігається в Україні. Від обов'язковості повної загальної середньої освіти відмовилися й колишні радянські прибалтійські республіки, нині належні до Європейського Союзу держави.

У нижній частині табл. 3.6 наведено дані, що відбивають розподіли рівнів здобутої освіти серед батьків і матерів респондентів трьох вікових когорт. Найпомітніша тенденція – це різке зменшення кількості батьків, яким не вдалося закінчити повний курс шкільного навчання, хоча ця категорія й залишається найбільшою

серед батьків і матерів респондентів аж до наймолодшої когорти. Батьки найстарших чоловіків і жінок (1930–1939), народжені наприкінці XIX – на початку XX століть, були дуже низько освіченими. Переважно респонденти вказували на наявність у них початкової освіти, а часом, що не мають взагалі ніякої. Навіть чоловіки і жінки 1950–1959 років народження мали батьків, які переважно (70–73 %) належали до категорії осіб із неповною середньою освітою. Наймолодші респонденти виросли в сім'ях, де лише п'ята частина батьків і матерів не мали повної загальної середньої освіти. Усім іншим рівням здобутої і батьками, і матерями освіти притаманна тенденція різного за інтенсивністю поступового зростання.

У табл. 3.7 наведено традиційні для аналізу абсолютної мобільності індекси дисиміляції між освітою батьків та освітою жінок і чоловіків усіх вікових когорт.

Таблиця 3.7. Індекси дисиміляції (Δ) між походженням (освіта батьків) та рівнем здобутої чоловіками і жінками освіти за віковими когортами, у %

	Вікові когорти, Δ				
	1930–1939	1940–1949	1950–1959	1960–1969	1970–1979
Чоловіки/батьки	37	57	62	45	25
Жінки/батьки	40	55	62	52	32
Жінки/матері	42	57	70	52	32

Примітка. $\Delta = \sum | p_i - q_i | / 2$, де p_i та q_i становлять частки i -ї категорії у кожному з двох відсоткових розподілів. У цьому разі p_i відповідає часткам розподілу рівнів освіти серед батьків, а q_i – серед респондентів.

В усіх випадках порівняння респондентів із батьками динаміка індексів дисиміляції має форму вигнутої дугоподібної кривої (рис. 3.2). Загальна відмінність між освітніми рівнями чоловіків і жінок трьох старших вікових когорт та їхніх батьків поступово зростала, досягши найвищих значень для когорти 1950–1959. Найбільший «освітній розрив» притаманний жінкам цієї когорти, порівняно з матерями. Випадки, коли матір і дочка мали різну освіту (загалом 70 %), більш ніж удвічі перевищують випадки однаковості освітніх рівнів. Відмінності з батьками дещо менші – 62 % як для жінок, так і для чоловіків. Вектор відмінностей, що домінує, – на один, а частіше на кілька рівнів вища освіта дітей, аніж батьків. Серед чоловіків і жінок двох молодших вікових когорт спостерігається зменшення «освітніх розривів» із батьками аж до мінімальних серед усіх значень індексу дисиміляції 25–32 %.

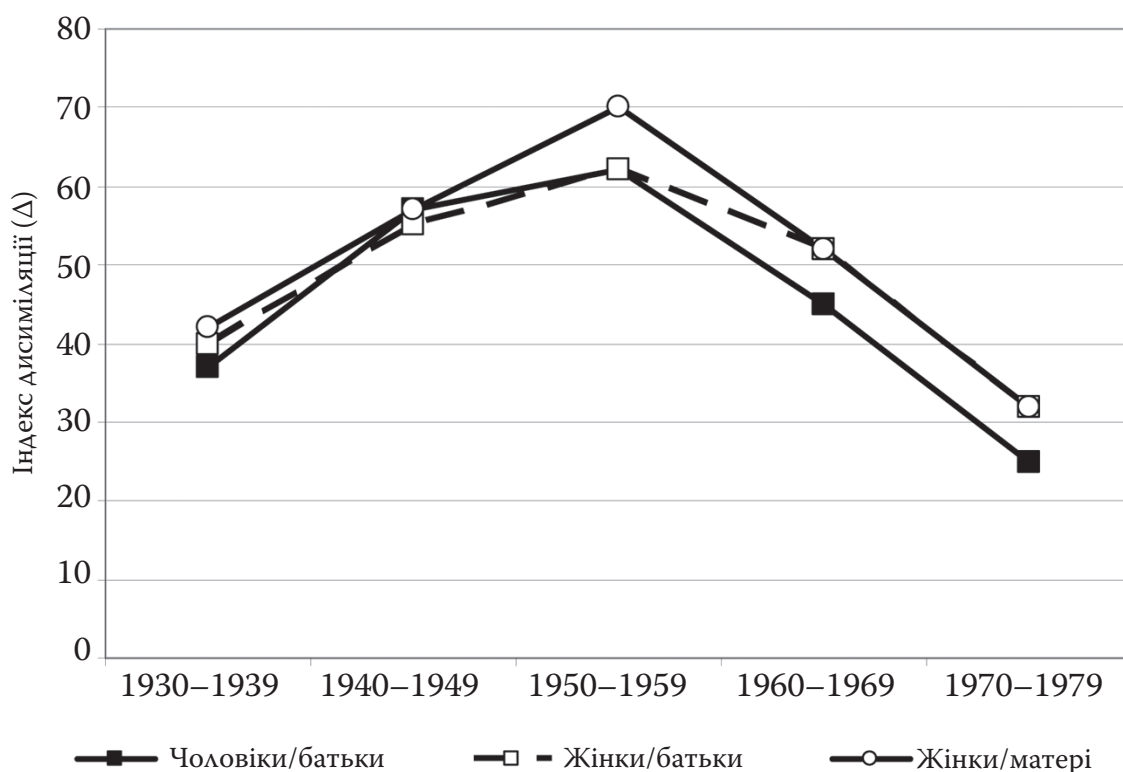


Рис. 3.2. Індекси дисиміляції (Δ) між походженням (освіта батьків) та рівнем здобутої чоловіками і жінками освіти за віковими когортами, у %

Оскільки одне з основних дослідницьких завдань авторки полягало у виявленні тенденцій насамперед міжгенераційної класової мобільності, то залучення до вибіркової сукупності дорослих, освічених, зайнятих, але ще занадто молодих чоловіків і жінок вважалося недоречним. Навіть респонденти наймолодшої категорії 1970–1979 років народження дещо замолоді з погляду загальноприйнятої методології дослідження міжгенераційної класової мобільності. Такі вікові обмеження значно слабшають, коли йдеться про міжгенераційну освітню мобільність, оскільки вважається, що переважна більшість молодих людей у будь-якій країні досягають найвищих рівнів освіти до 25-річного віку. Саме з останнього може починатися вікова межа наймолодшої категорії респондентів. Результати застосування подібного підходу до аналізу міжгенераційної освітньої мобільності трьох порівняно молодших вікових категорій чоловіків і жінок (1955–1964, 1965–1974, 1975–1982 років народження) викладені авторкою в іншій публікації [73]. Тут наведемо лише подібний до даних табл. 3.7 розподіл чоловіків і жінок вказаних вікових категорій за рівнями здобутої освіти з тим, щоб коротко показати

подальший розвиток тенденцій освітньої динаміки в українському суспільстві (див. табл. 3.8).

*Таблиця 3.8. Рівні освіти чоловіків і жінок трьох вікових когорт та рівні освіти їхніх батьків, у %**

Вікові когорти респондентів	Здобута освіта					n
	Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня/ПТУ	
	<i>Чоловіки</i>					2072
1955–1964	16	20	34	24	6	778
1965–1974	18	19	39	16	8	671
1975–1982	27	15	33	12	13	622
	<i>Жінки</i>					2454
1955–1964	23	31	23	19	4	988
1965–1974	22	33	28	11	6	785
1975–1982	34	25	20	13	8	681
	<i>Батьки респондентів</i>					4403
1955–1964	7	9	5	18	61	1732
1965–1974	13	13	13	29	32	1421
1975–1982	15	16	24	33	13	1250
	<i>Матері респондентів</i>					4506
1955–1964	6	12	3	17	62	1757
1965–1974	10	19	9	29	33	1454
1975–1982	15	25	17	32	11	1295

*Джерело: [73].

Примітка. Напівжирним шрифтом у таблиці виділено частки серед чоловіків і жінок та їхніх батьків, які мають найбільше значення.

Наявність уже більш ніж у чверті наймолодших чоловіків (1975–1982 років народження) дипломів про повну вищу освіту (27 %) становить цілком очікуваний результат освітньої експансії протягом років незалежності (див. табл. 3.8). З іншого боку, 13 % серед них не мають атестата про загальну середню освіту, і точно така сама частка найменш освічених чоловіків наявна серед батьків цих респондентів. Очевидно, це перша вікова когорта протягом повоєнної історії України, коли відносна кількість молодих чоловіків із неповною середньою освітою не менша, аніж кількість серед їхніх батьків. Наймолодші жінки (1975–1982) ще більшої мірою зуміли скористатися структурно розширеними можливостями здобуття повної вищої освіти і заснували, ймовірно, нову освітню традицію

доби незалежності – найбільшою серед інших стала частка жінок не з неповною вищою освітою, а саме з повною вищою освітою, яка вже на момент останнього опитування у 2007 році досягла третини – 34 %.

Таблиця 3.9. Рівень здобутої освіти чоловіками різного соціального походження (за освітою батька) за віковими когортами, у % від вибіркової сукупності для кожної когорти

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Рівень здобутої освіти чоловіками				
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930–1939	3,4	0,4	0,0	0,2	0,0
	1940–1949	3,5	1,1	0,7	0,9	0,4
	1950–1959	4,8	1,2	0,8	0,4	0,0
	1960–1969	6,3	2,2	1,7	1,0	0,1
	1970–1979	8,4	2,8	1,9	0,7	0,1
Неповна вища	1930–1939	0,9	0,9	0,0	0,2	0,2
	1940–1949	3,5	2,1	0,7	0,4	0,0
	1950–1959	2,0	3,1	0,8	0,8	0,3
	1960–1969	3,6	3,6	1,8	1,5	0,1
	1970–1979	5,2	3,2	2,8	1,8	0,6
Професійно-технічна	1930–1939	0,2	0,2	0,2	0,0	0,2
	1940–1949	0,2	0,2	0,4	0,2	0,2
	1950–1959	0,9	1,6	1,0	0,7	0,3
	1960–1969	1,3	1,0	3,3	1,7	0,1
	1970–1979	2,8	4,3	8,1	1,6	2,1
Загальна середня	1930–1939	0,7	0,4	0,2	0,2	0,5
	1940–1949	1,2	1,2	0,4	2,5	0,5
	1950–1959	1,4	3,3	3,1	3,3	0,3
	1960–1969	3,3	4,9	9,9	6,0	1,1
	1970–1979	3,4	5,7	12,5	7,4	4,3
Неповна середня / ПТУ	1930–1939	8,3	13,7	6,7	11,0	51,4
	1940–1949	10,6	17,0	13,5	15,8	23,0
	1950–1959	7,5	14,2	21,2	19,5	7,6
	1960–1969	2,1	6,0	21,5	11,0	4,7
	1970–1979	1,2	2,5	7,8	3,4	5,4

Примітка. Розподіли іммобільних чоловіків різного соціального походження (освіта батька – рівень здобутої освіти) тоновані чорним кольором; розподіли з низхідною мобільністю – темно-сірим кольором; розподіли з висхідною мобільністю – світло-сірим кольором.

Повернемося до освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт. У наступних таблицях (3.9, 3.10 та 3.11) наведено дані, за якими розраховують освітню іммобільність, загальну освітню мобільність та її різні типи (висхідну і низхідну).

Таблиця 3.10. Рівень здобутої освіти жінками різного соціального походження (за освітою батька) за віковими когортами, у % від вибіркової сукупності для кожної когорти

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Рівень здобутої освіти жінками				
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930–1939	2,5	1,0	0,0	0,4	0,4
	1940–1949	3,3	1,5	0,1	0,4	0,0
	1950–1959	3,6	1,0	0,3	0,8	0,0
	1960–1969	5,4	2,0	0,5	0,7	0,0
	1970–1979	7,5	4,1	0,6	0,3	0,0
Неповна вища	1930–1939	0,9	1,2	0,1	0,1	0,6
	1940–1949	3,8	0,9	0,0	0,7	0,1
	1950–1959	3,9	3,0	1,3	0,8	0,1
	1960–1969	4,4	4,5	1,3	0,3	0,0
	1970–1979	5,7	5,6	2,1	1,2	0,1
Професійно-технічна	1930–1939	0,1	0,4	0,2	0,1	0,0
	1940–1949	0,4	0,6	0,1	0,1	0,1
	1950–1959	0,9	1,2	0,4	0,2	0,1
	1960–1969	2,2	2,6	2,0	0,7	0,1
	1970–1979	5,0	7,0	5,4	2,6	1,0
Загальна середня	1930–1939	0,7	0,7	0,0	0,2	0,5
	1940–1949	1,9	1,4	0,1	1,3	0,4
	1950–1959	2,8	3,5	1,7	3,4	0,3
	1960–1969	4,8	8,5	6,6	3,6	0,7
	1970–1979	5,3	8,8	8,4	5,6	3,4
Неповна середня / ПТУ	1930–1939	5,1	19,2	3,2	13,0	49,3
	1940–1949	7,5	18,9	6,9	23,0	26,5
	1950–1959	7,6	22,8	15,8	17,9	6,6
	1960–1969	4,6	14,4	17,2	10,3	2,6
	1970–1979	2,5	5,4	6,1	2,8	3,6

Примітка. Розподіли іммобільних жінок різного соціального походження (освіта батька – рівень здобутої освіти) тоновані чорним кольором; розподіли з низхідною мобільністю – темно-сірим кольором; розподіли з висхідною мобільністю – світло-сірим кольором.

Таблиця 3.11. Рівень здобутої освіти жінками різного соціального походження (за освітою матері) за віковими когортами, у % від вибіркової сукупності для кожної когорти

Соціальне походження, освіта матері	Вікові когорти	Рівень здобутої освіти жінками				
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930–1939	1,4	0,4	0,0	0,1	0,0
	1940–1949	2,1	0,6	0,0	0,0	0,0
	1950–1959	3,4	0,7	0,0	0,5	0,0
	1960–1969	4,3	1,9	0,4	0,1	0,0
	1970–1979	7,8	2,8	0,4	0,3	0,0
Неповна вища	1930–1939	0,4	1,5	0,1	0,1	0,1
	1940–1949	3,3	1,5	0,0	0,1	0,1
	1950–1959	4,3	3,1	0,7	0,6	0,1
	1960–1969	6,4	6,0	1,9	0,7	0,0
	1970–1979	7,1	10,1	2,7	1,9	0,8
Професійно-технічна	1930–1939	0,4	0,0	0,1	0,0	0,0
	1940–1949	0,5	0,4	0,2	0,4	0,0
	1950–1959	0,4	0,8	0,7	0,3	0,0
	1960–1969	1,1	2,0	1,5	0,4	0,1
	1970–1979	3,0	5,0	4,7	1,7	0,6
Загальна середня	1930–1939	1,2	0,4	0,0	0,2	0,2
	1940–1949	2,5	1,8	0,1	1,1	0,1
	1950–1959	3,0	3,7	1,6	2,7	0,4
	1960–1969	4,6	7,9	7,0	3,6	0,5
	1970–1979	6,3	8,8	8,5	6,1	3,2
Неповна середня / ПТУ	1930–1939	5,9	20,3	3,3	13,4	50,4
	1940–1949	8,4	19,1	6,9	23,9	26,8
	1950–1959	7,8	23,2	16,5	18,9	6,6
	1960–1969	5,1	14,2	16,7	10,8	2,7
	1970–1979	1,8	4,1	6,3	2,5	3,5

Примітка. Розподіли іммобільних жінок різного соціального походження (освіта матері – рівень здобутої освіти) тоновані чорним кольором; розподіли з низхідною мобільністю – темно-сірим кольором; розподіли з висхідною мобільністю – світло-сірим кольором.

Значення в комірках таблиць 3.9–3.11 відповідають часткам чоловіків і жінок п'яти вікових когорт, які здобули різні рівні освіти, маючи однакове соціальне походження (освіта батька чи матері). За сто відсотків береться загальна кількість респондентів тієї чи тієї

вікової когорти окремо. Тобто, у таблицях 3.9–3.11 наведено дані п'яти окремих таблиць для п'яти вікових когорт, але перегруповані відповідно до соціального походження респондентів (освіта батьків), що уможливорює бачення внеску представників різних освітніх категорій і вікових когорт до динаміки іммобільності та різних типів освітньої мобільності. У табл. 3.9 наведено дані для чоловіків, коли за соціальне походження береться найвищий рівень освіти їхніх батьків, а у таблицях 3.10 і 3.11 – відсоткові розподіли для жінок залежно від рівня освіти батька і матері відповідно.

Підрахований за даними таблиць 3.9–3.11 сумарний розподіл іммобільності та різних типів мобільності для чоловіків і жінок п'яти вікових когорт подано у зведеній табл. 3.12. Сумарні показники різних типів мобільності (див. табл. 3.12 та рисунки 3.3, 3.4 і 3.5) свідчать про певні загальні тенденції міжгенераційної абсолютної мобільності й іммобільності, притаманні чоловікам і жінкам п'яти вікових когорт. Насамперед, зауважимо, що загальні тенденції динаміки рівнів іммобільності та обох типів вертикальної мобільності чоловіків і жінок подібні до мобільності класової. Проте конкретні відсоткові показники усіх рівнів мобільності класової і освітньої не ідентичні. Також у випадку освітньої мобільності між чоловіками і жінками усіх вікових когорт спостерігаємо значно більше подібностей, аніж у випадку абсолютної міжгенераційної класової мобільності, аналізованої у попередньому розділі.

Таблиця 3.12. Типи міжгенераційної освітньої мобільності чоловіків і жінок за віковими когортами, у %

Типи освітньої мобільності	Вікові когорти				
	1930–1939	1940–1949	1950–1959	1960–1969	1970–1979
Чоловіки за освітою батька					
Іммобільність	56,1	31,5	19,8	23,9	32,5
Вертикальна мобільність	43,9	68,5	80,2	76,1	67,5
у тому числі:					
висхідна мобільність	42,2	63,4	74,6	64,6	48,8
низхідна мобільність	1,7	5,1	5,6	11,5	18,7
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	24,8	12,4	13,3	5,6	2,6
Жінки за освітою батька					
Іммобільність	53,4	32,1	17,0	18,1	27,7
Вертикальна мобільність	46,6	67,9	83,0	81,9	72,3

Продовження табл. 3.12

Типи освітньої мобільності	Вікові когорти				
	1930–1939	1940–1949	1950–1959	1960–1969	1970–1979
у тому числі:					
висхідна мобільність	43,3	64,5	78,1	75,6	56,9
низхідна мобільність	3,3	3,4	4,9	6,3	15,4
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	<i>13,1</i>	<i>19,0</i>	<i>15,9</i>	<i>12,0</i>	<i>3,7</i>
<i>Жінки за освітою матері</i>					
Імобільність	53,6	31,7	16,5	18,1	32,2
Вертикальна мобільність	46,4	68,3	83,5	81,9	67,8
у тому числі:					
висхідна мобільність	45,3	66,9	80,2	75,8	53,4
низхідна мобільність	1,1	1,4	3,3	6,1	14,4
<i>Співвідношення висхідної та низхідної мобільності</i>	<i>41,2</i>	<i>47,8</i>	<i>24,3</i>	<i>12,4</i>	<i>3,7</i>

Примітка. Вертикальна мобільність – висхідна та низхідна мобільності разом.

В усіх трьох випадках порівняння чоловіків з батьками, а жінок з батьками і матерями імобільність має досить чітку U-подібну форму, тобто найвищі її рівні характерні для представників двох найстарших вікових когорт (1930–1939 та 1940–1999) та наймолодшої (1970–1979). У випадку чоловіків та жінок у порівнянні з рівнем освіти матерів показник освітньої імобільності умовно пострадянської когорти досяг рівня когорти 1940–1949, тобто така сама частка чоловіків і жінок відтворила освітню належність батьків і матерів.

Рівні висхідної вертикальної мобільності мають протилежну U-обернену форму, що означає наявність порівняно нижчих рівнів мобільності для крайніх вікових когорт. Проте висхідна освітня мобільність серед чоловіків і жінок наймолодшої вікової когорти залишалася все ще вищою, аніж серед представників когорти найстаршої. Упродовж усього охопленого дослідженням періоду найчастіше в іншій, вищій ніж у батьків освітній категорії опинялися чоловіки і жінки 1950–1959 років народження. Саме представники цієї вікової категорії першими серед інших мали здобувати законодавчо визначену на той час як обов'язкову повну загальну середню освіту, а також скористатися з відміни переваги для вступу до вищих навчальних закладів, які надавав трудовий стаж. Близькі до

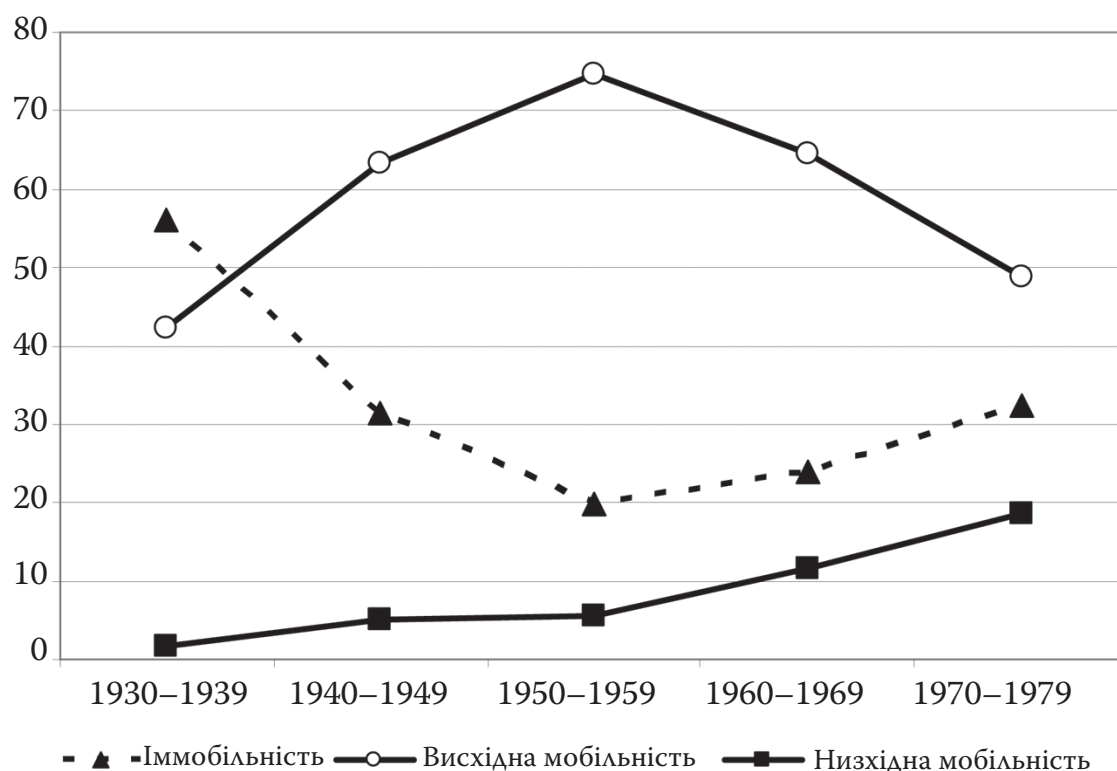


Рис. 3.3. Типи міжгенераційної освітньої мобільності чоловіків (за освітою батька) за віковими когортами, у %

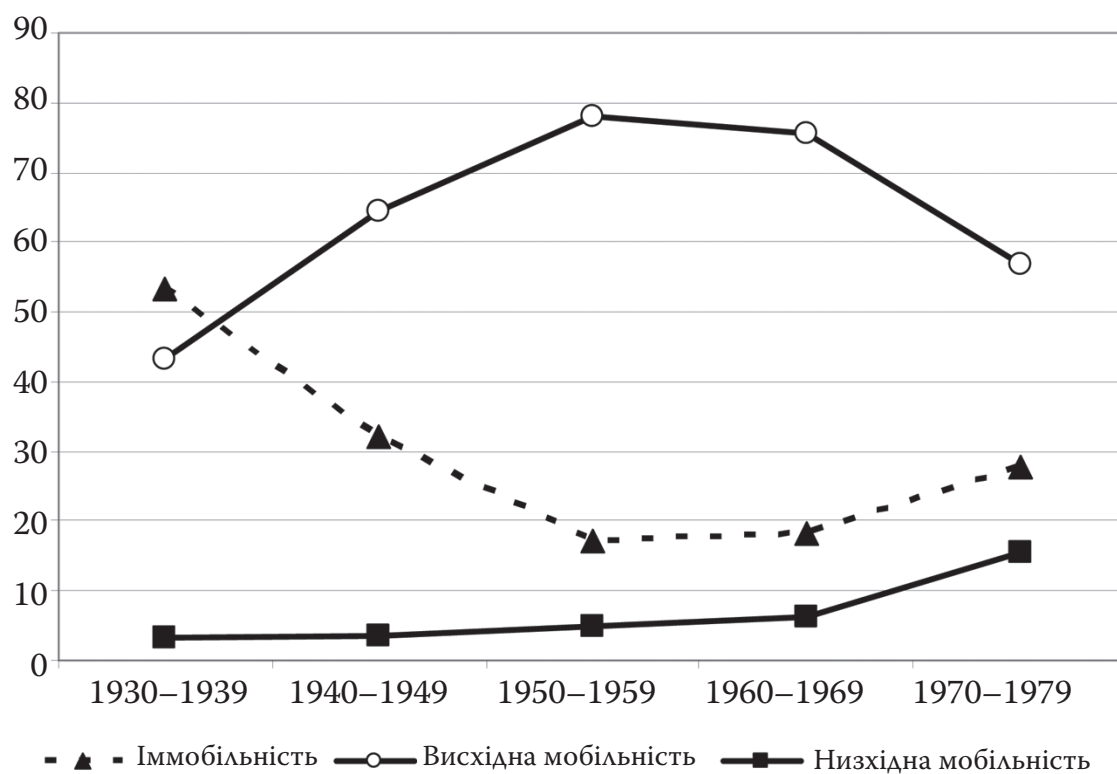


Рис. 3.4. Типи міжгенераційної освітньої мобільності жінок (за освітою батька) за віковими когортами, у %

найвищих також показники вертикальної освітньої мобільності чоловіків і жінок наступної когорти 1960–1969. Цілком імовірно, що цим віковим когортам будуть притаманні й порівняно вищі рівні мобільності відносної.

Вертикальна мобільність складається не лише з висхідної, а й низхідної, коли діти мають нижчі рівні освіти, ніж їхні батьки. На усіх трьох рисунках (3.3–3.5) бачимо криву низхідної вертикальної мобільності, що лінійно зростає. Серед чоловіків частка тих, хто не здобув такого самого, як у батька, рівня освіти помітно зросла серед представників двох молодших вікових когорт, досягши найвищого рівня (18,7 %) серед наймолодших чоловіків (на тлі обов'язковості середньої загальної освіти та експансії вищої). Серед жінок спостерігається така сама тенденція, а рівень низхідної освітньої мобільності поки що досяг позначки близько 15 % у когорті 1970–1979.

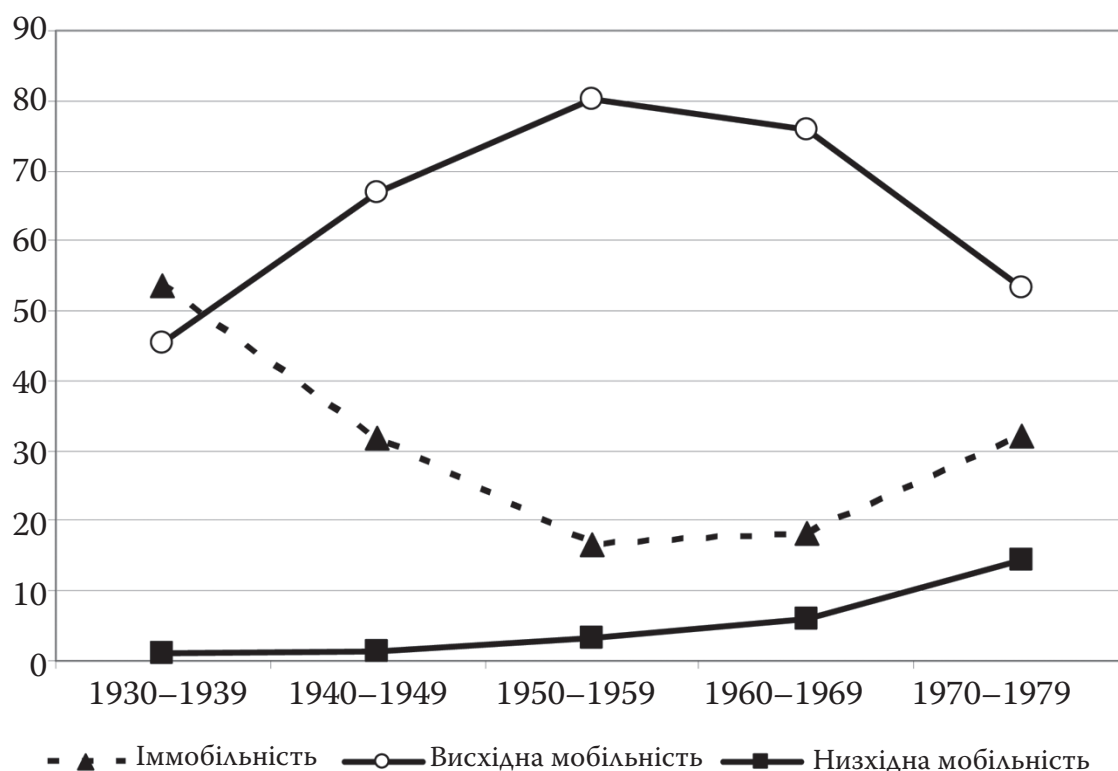


Рис. 3.5. Типи міжгенераційної освітньої мобільності жінок (за освітою матері) за віковими когортами, у %

Таким чином, упродовж тривалого періоду спостерігалися суттєві коливання рівнів іммобільності та абсолютної висхідної й низхідної мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт. Для інди-

відів трьох молодших вікових когорт доступ до повної загальної середньої освіти став формально рівним і законодавчо нормативним. Водночас зі збільшенням частки молодих людей із повною загальною середньою освітою, тобто потенційних вступників до вищих навчальних закладів, кількість місць для навчання у вишах пропорційно не збільшувалася і тривалий час залишалася більш-менш стабільною. Тільки з середини 1990-х років відбулося стрибкоподібне збільшення кількості «місць наверху», тобто на найвищому рівні освітньої ієрархії. Подивимося, як усі ці зміни відбивалися на міжгенераційній відносній освітній мобільності та співвідношенні шансів.

3.3. Динаміка шансів здобуття освіти

Одним із традиційних емпірично обґрунтованих пояснень тенденцій міжгенераційної класової мобільності, зокрема соціальної рухливості, є звернення до освітньої нерівності. Адже вважається, що здобута освіта слугує посередником досягнення класової належності, а зміни у співвідношенні шансів здобуття освіти між індивідами різного соціального походження зумовлюють відповідні коливання рівнів відносної класової мобільності [134; 262; 274]. Можемо припустити, що притаманні й українському суспільству виявлені й описані у попередньому розділі моделі та коливання відносної класової мобільності будуть близькими до відповідних моделей і рівнів мобільності освітньої. Особливий інтерес становлять дві когорти. По-перше, жінки 1940–1949 років народження, серед яких класова нерівність різко збільшилася, чого не спостерігалось серед чоловіків відповідного віку, а по-друге, представники наймолодшої вікової когорти – перші безпосередні учасники експансії вищої освіти, серед яких класова нерівність дещо зросла, і було б дивним припускати, що на тлі освітньої експансії зростатиме й освітня нерівність, хоча, як зазначено у першому розділі, таке явище спостерігалось в інших країнах.

До аналізу даних таблиць освітньої мобільності (див. Додаток Б, таблиці Б.1, Б.2 і Б.3) також застосовано описані у другому розділі три лог-лінійні та лог-мультиплікативні моделі, як і до мобільності класової: модель умовної незалежності (Conditional independence), логарифмічно-лінійна модель постійного (незмінного) зв'язку або

постійної рухливості (Constant Flux (CnSF)) та лог-мультиплікативна модель Unidiff. У табл. 3.13 наведено результати оцінки трьох вказаних моделей зв'язку між соціальним походженням (освіта батька і матері) та рівнями здобутої чоловіками і жінками освіти за даними таблиць мобільності для усіх вікових когорт.

Таблиця 3.13. Результати оцінки трьох моделей за даними таблиць освітньої мобільності для чоловіків і жінок п'яти вікових когорт

Модель	G^2	df	p	Скорочення G^2 , %	Δ
<i>Чоловіки порівняно з батьками</i>					
Conditional independence	2293,6	112	0,000	–	32,5
Constant Flux	28,2	44	0,969	98,8	2,20
Unidiff	23,1	40	0,985	99,0	1,89
<i>Жінки порівняно з батьками</i>					
Conditional independence	3118,7	112	0,000	–	33,88
Constant Flux	46,3	44	0,378	98,5	2,10
Unidiff	39,4	40	0,495	98,7	1,84
<i>Жінки порівняно з матерями</i>					
Conditional independence	3297,9	112	0,000	–	34,26
Constant Flux	47,3	76	0,339	98,6	1,99
Unidiff	41,6	72	0,402	98,7	1,79

Примітка. G^2 – χ^2 (хі-квадрат) відношення правдоподібності; df – ступені свободи; p – рівень статистичної значущості; Δ – відсоток помилково класифікованих випадків.

Розглянемо послідовно результати оцінок трьох моделей міжгенераційної освітньої мобільності для чоловіків і жінок, наведені у табл. 3.13. Результатом застосування моделі умовної незалежності для даних щодо освіти чоловіків і освіти батьків є близько третини (32,5 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про практично повну невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза про незалежність рівня освіти чоловіків від рівня освіти їхніх батьків має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить 2,20 %, величина G^2 (критерій χ^2 відношення правдоподібності щодо відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності) зменшується на 98,8 %,

а рівень статистичної значущості цього критерію $p = 0,969$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми не можемо спростувати гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі освітньої мобільності чоловіків усіх п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux, оскільки величина G^2 зменшується лише на п'ять одиниць за втрати чотирьох ступенів свободи, а рівень його статистичної значущості при цьому зростає несуттєво (з 0,969 до 0,985). І, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі лог-лінійного аналізу методом зворотного виключення, у разі виключення залежності зв'язку між рівнями освіти синів і їхніх батьків від зв'язку з когортами зменшення G^2 є статистично незначущим (на рівні $p = 0,698$). Це дає змогу стверджувати, що між когортами не зафіксовано статистично значущі відмінності у силі зв'язку між освітою батьків (соціальне походження) і здобутими рівнями освіти, і означає, що не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення освітньої нерівності для чоловіків від когорти до когорти, хоча не виключається наявність певних коливань нерівності, а також збільшення шансів освітньої мобільності для чоловіків певного соціального походження і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт. З'ясувати це допоможе поданий нижче розгляд динаміки параметра β моделі Unidiff. Отже, можемо констатувати, що і класовий, і освітній міжгенераційний мобільності чоловіків притаманний такий режим, який відповідає моделі постійного зв'язку, загалом незмінного характеру соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності).

Далі в табл. 3.13 наведено результати оцінки таких самих трьох моделей, побудованих за даними таблиць освітньої мобільності жінок порівняно з рівнем освіти батька. Як і у випадку чоловіків, результатом застосування моделі умовної незалежності є третина (33,88 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза про незалежність освітнього статусу жінок від освіти їхніх батьків також має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків поєднань соціального походження жінок (освіта батька) і здобутої ними освіти скорочується до 2,1 %, а величина критерію G^2 зменшується на 98,5 %. Рівень статистичної значущості цього критерію $p = 0,378$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми також не можемо спростувати гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі освітньої мобільності жінок усіх п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff у цьому разі статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux, оскільки величина критерію G^2 зменшується лише на чотири одиниці за втрати чотирьох ступенів свободи, а рівень його статистичної значущості при цьому зростає з 0,378 до 0,495. І, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі лог-лінійного аналізу методом зворотного виключення, у разі виключення залежності зв'язку між рівнями освіти жінок і їхніх батьків від зв'язку з когортами зменшення G^2 є статистично незначущим (на рівні $p = 0,121$). Тож можемо стверджувати, що між когортами жінок не зафіксовано статистично значущі відмінності у силі зв'язку між освітою батьків (соціальне походження) і здобутими рівнями освіти і що не відбувалося суттєвого систематичного послаблення чи посилення освітньої нерівності для жінок від когорти до когорти, хоча не виключається наявність певних коливань нерівності, а також збільшення шансів мобільності для вихідців з одних класів і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт. Таким чином, даним щодо освітньої мобільності жінок порівняно з батьками відповідає модель постійної рухливості, а не модель Unidiff, як виявлено щодо міжгенераційної класової мобільності у попередньому розділі.

Нарешті, в нижній частині табл. 3.13 наведено результати оцінки трьох моделей, побудованих за даними таблиць освітньої мобільності жінок порівняно з освітою матері. Результатом застосування моделі умовної незалежності так само є третина (34,26 %) помилково класифікованих випадків і нульовий показник рівня статистичної значущості відмінності цих результатів від даних таблиць мобільності, що свідчить про невідповідність цієї моделі даним вихідних таблиць мобільності. Тому гіпотеза про незалежність

освітнього статусу жінок від освіти їхніх матерів також має бути відхилена.

Модель постійного зв'язку (Constant Flux) значно покращує результати і статистичні показники попередньої моделі. Відсоток помилково класифікованих випадків становить 1,99 %, величина G^2 зменшується на 98,6 %, а рівень статистичної значущості цього критерію $p = 3,339$, що засвідчує статистичну незначущість відмінності результатів цієї моделі від даних таблиць мобільності. Це означає, що ми не можемо відкинути гіпотезу про незмінний характер соціальної рухливості (рівнів відносної мобільності), яка лежить в основі освітньої мобільності жінок п'яти вікових когорт.

Модель Unidiff статистично значуще не покращує результати моделі Constant Flux. Хоча величина G^2 зменшується майже на шість одиниць за втрати чотирьох ступенів свободи, але відсоток помилково класифікованих випадків зменшується лише на 0,2, і, як показали додаткові розрахунки з використанням програми вибору моделі методом зворотного виключення, у разі виключення залежності зв'язку між рівнями освіти жінок і їхніх матерів від зв'язку з когортами зменшення G^2 на 5% рівні значущості є статистично незначущим ($p = 0,058$). Тому можемо констатувати, що, як і у випадку порівняння чоловіків і жінок з батьками, не відбувалося достатньо суттєвого послаблення чи посилення освітньої нерівності для жінок від когорти до когорти залежно від рівня освіти матері, хоча, знову ж таки, не виключається наявність певних коливань нерівності, а також збільшення шансів мобільності для вихідців з одного освітнього середовища і зменшення для інших в межах окремих вікових когорт. Притаманні освітній і класовій мобільності жінок порівняно з матерями моделі мобільності виявилися ідентичними.

Таким чином, можемо стверджувати, що в усіх трьох випадках освітньої мобільності зв'язок між освітою чоловіків і жінок та їхніх батьків суттєво не змінився впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Наявний приблизно на середину минулого століття зразок відносних шансів освітньої мобільності у своїй основі залишився таким самим до перших десятиліть незалежності, незважаючи на дві освітні експансії спочатку середньої, а пізніше вищої освіти та цілу низку заходів, спрямованих на регулювання доступу до вищої освіти за показниками соціального походження протягом радянського періоду. Єдиного напрямку посилення чи послаблення зв'язку між освітніми рівнями батьків і дітей від когорти до когорти

не зафіксовано. Очевидно, відмінності в абсолютних показниках освітньої мобільності, як і класової, зумовлені переважно структурними чинниками. Навіть якщо за нижню вікову межу чоловіків і жінок взяти 25 років і порівнювати когорти 1955–1964, 1965–1974, 1975–1982 років народження, представники останньої з яких ще більшою мірою могли скористатися можливостями значно розширеного доступу до вищої освіти, режим мобільності залишається незмінним, освітня нерівність не зменшується (детальніше див. [73]), і з великою ймовірністю можна припустити наявність суттєвих змін у симетричних співвідношеннях шансів.

Як і у випадку класової мобільності, освітній мобільності чоловіків і жінок притаманні певні коливання нерівності, збільшення чи зменшення шансів мобільності в межах окремих вікових когорт. Наведені у табл. 3.14 та зображені у вигляді кривих на рис. 3.6 параметри β для трьох моделей Unidiff відбивають коливання рівнів відносної освітньої мобільності (соціальної рухливості) від однієї вікової когорти до іншої серед чоловіків і жінок. Нагадаємо, що для першої вікової когорти параметр β прирівнюється до одиниці. Для усіх наступних когорт зміна величини цього параметра в напрямі до 0 трактується як послаблення зв'язку між соціальним походженням (освітою батьків) і здобутою освітою (збільшення рівності), а зміна в напрямі більших за одиницю значень – як посилення зв'язку (збільшення нерівності).

Таблиця 3.14. Значення параметра β моделей освітньої мобільності Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків і жінок

Вікові когорти	Значення параметра β моделей Unidiff		
	Чоловіки/батьки	Жінки/батьки	Жінки/матері
1930–1939	1,00	1,00	1,00
1940–1949	0,99	1,77	1,47
1950–1959	0,92	1,24	1,01
1960–1969	1,36	1,62	1,03
1970–1979	1,35	1,41	0,92

Показники β моделі Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків свідчать, що, порівняно з найстаршою віковою когортою, для чоловіків наступної когорти (1940–1949) зв'язок між рівнями освіти батьків і синів залишався незмінним, а для когорти 1950–1959 дещо послабшав. Для представників наступної когорти 1960–1969 тен-

денція змінилася на протилежну і значення параметра β (1,36) перевищило умовний показник (1,0) для найстарших чоловіків, що означає тенденцію до посилення освітньої нерівності. На такому самому стабільному рівні зв'язок між освітою батьків і освітою синів залишається і в наймолодшій пострадянській когорті 1970–1979.

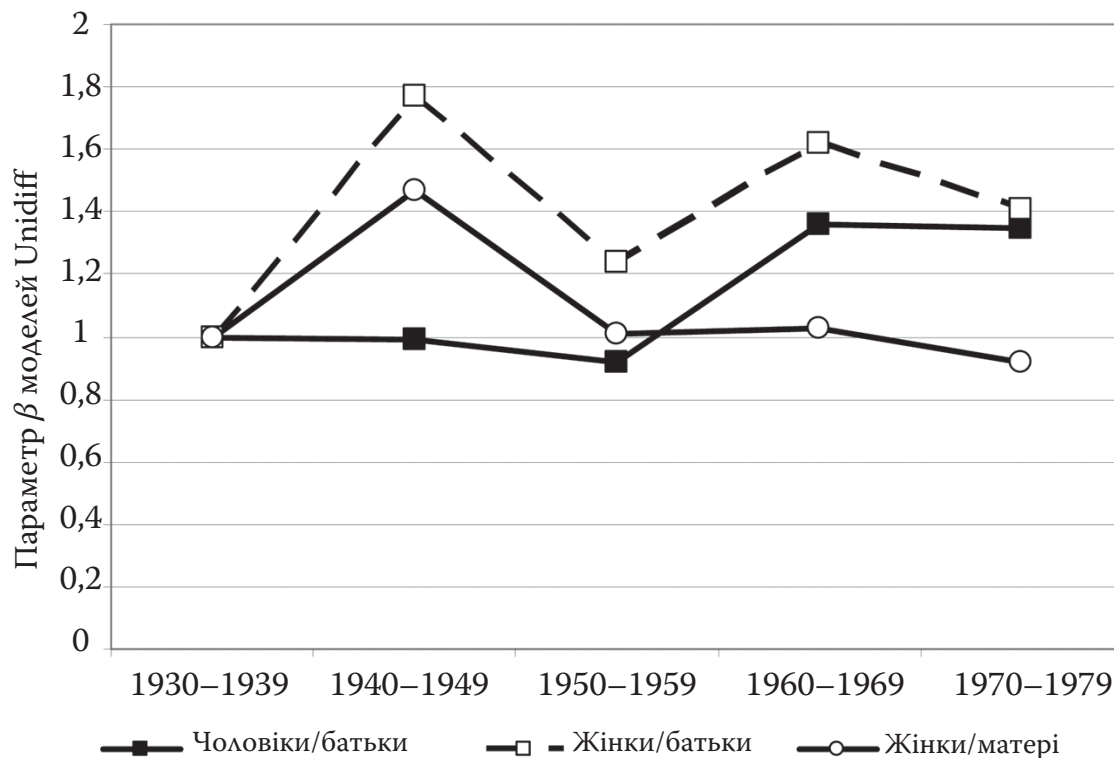


Рис. 3.6. Значення параметра β моделей освітньої мобільності Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків і жінок

Обидві криві, що відображають динаміку значень β моделей Unidiff для жінок, подібні між собою у частині, яка відповідає когортам 1940–1949 і 1950–1959, і ми знову бачимо вже зафіксовану для класової мобільності суттєву відмінність між чоловіками і жінками 1940–1949 років народження. Порівняно з попередньою найстаршою віковою когортою, для жінок 1940–1949 років народження шанси освітньої мобільності досить різко зменшились, особливо порівняно з освітою батьків. Для наступної вікової когорти жінок 1950–1959 років народження, навпаки, зв'язок між освітою дочок з освітою і батьків, і матерів суттєво зменшується. У чому причина таких коливань, які, як виявилось, позначилися і на класовій нерівності жінок цих когорт, але ніяк не позначилися на шансах чоловіків? Невже це наслідок прямої чи прихованої дискримінації жінок

однієї з вікових когорт і обмеження їхнього доступу до освіти, насамперед вищої у період повоєнного швидкого індустріального розвитку країни? Очевидно, посилення освітньої нерівності серед жінок 1940–1949 років народження – це ненавмисний наслідок освітньої політики, як складової соціальної інженерії, у цьому разі управління процесами відтворення соціальної структури суспільства шляхом регуляції соціального складу студентської молоді.

Як зазначено вище, наприкінці 1958 року було запроваджено цілу низку інституційних змін до середньої та вищої освіти після прийняття нового закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і подальший розвиток системи народної освіти СРСР», одним із нововведень якого було надання переваг абітурієнтам зі стажем роботи не менше двох років під час зарахування на навчання до вищих навчальних закладів, унаслідок чого кількість зарахованих на навчання студентів одразу після закінчення школи різко зменшилася. Таке нововведення, очевидно, ніяк не позначилося на намірах і можливостях чоловіків різного класового походження продовжити навчання у вищих навчальних закладах, а от для жінок ці два додаткові роки очікування можливості вступу до вишу могли означати не відтермінування подальшого навчання, а нереалізованість таких намірів взагалі. За два роки набуття стажу жінки впритул наближалися до віку 19–20 років, який здавна в Україні для великої кількості молодих жінок був віком взяття шлюбу. За даними демографів, в Україні, Росії і Білорусі наприкінці 1950-х – протягом 1960-х років медіанний вік вступу до шлюбу жінок (коли половина жінок бере перший шлюб) коливався в межах 21,1–21,8 року, а модальний вік (коли найбільша частка жінок бере перший шлюб) – в межах 19–20 років [18, с. 110]. В Україні також історично склався високий рівень народжуваності серед матерів порівняно молодшого віку, через що українські жінки мали законодавчо закріплену можливість брати шлюб, починаючи з 17 років, що було певним винятком для СРСР. Шлюбна поведінка жінок диференціюється не лише за віком, а й соціальним походженням, тому, ймовірно, жінки, чиї батьки мали вищі рівні освіти і класову належність, більшою мірою були зорієнтовані на продовження навчання у вишах після дворічного трудового стажу, а не створення сім'ї, аніж жінки робітничого та селянського походження. Якщо на початок 1957/1958 навчального року частка жінок у складі студентів вищих навчальних закладів України становила 47 %, то вже на початок 1963/1964 – 40,9 %, і лише

на початку 1970-х років знову досягла рівня 47 % [48; 49; 50; 51]. Маємо історичний приклад гендерної сліпоти радянської освітньої політики, того, як соціальна політика має наслідком своєрідну ненавмисну гендерну дискримінацію. Тільки-но в середині 1960-х років «реформаторські» положення закону 1958 року було скасовано й запроваджено інші заходи регуляції соціального складу студентів, освітня нерівність серед жінок одразу пішла на спад, що ми й бачимо на прикладі наступної вікової когорти 1950–1959 років народження.

Для жінок двох наступних вікових когорт (1960–1969, 1970–1979) характерна тенденція стабілізації освітньої нерівності приблизно на рівні одиниці, коли йдеться про освіту батьків. А от зв'язок між освітою жінок і матерів когорти 1960–1969 знову посилюється, оскільки значення параметра β зростають, а серед представників останньої вікової когорти зв'язок дещо слабшає, але однаке перевищують умовну одиницю для когорти найстарших жінок.

Порівнявши коливання рівнів відносної класової і освітньої мобільності між послідовними віковими когортами, можна перекоонатися у їхній загальній подібності, що, очевидно, свідчить про зумовленість коливань класової мобільності змінами у відношеннях шансів здобуття освіти. Найчіткіше це виявляється для представників перших чотирьох вікових когорт, особливо жінок. На рисунках 3.7–3.9 зображені криві, які відповідають значенням параметра β двох моделей Unidiff класової і освітньої мобільності чоловіків п'яти вікових когорт (рис. 3.7), жінок порівняно з батьками (рис. 3.8) та жінок порівняно з матерями (рис. 3.9).

На всіх трьох рисунках добре видно, що відповідні значенням β лінії класової і освітньої мобільності коливаються паралельно для когорт 1940–1949, 1950–1959 і 1960–1969. Чоловіки і жінки наймолодшої вікової когорти становлять виняток, особливо помітний на рисунках 3.8 і 3.9, які відповідають даним щодо жінок. Загальна тенденція така: для наймолодшого пострадянського покоління, на відміну від усіх попередніх, освітня нерівність послаблюється, а класова – посилюється. На рис. 3.8 бачимо, як остання частина кривої зв'язку між освітою жінок і освітою їхніх батьків змінила напрямок на протилежний, а на рис. 3.9 – як криві освітньої і класової відносної мобільності перетнулися. За даними для чоловіків подібна тенденція ледь помітна, оскільки зв'язок між освітою чоловіків і осві-

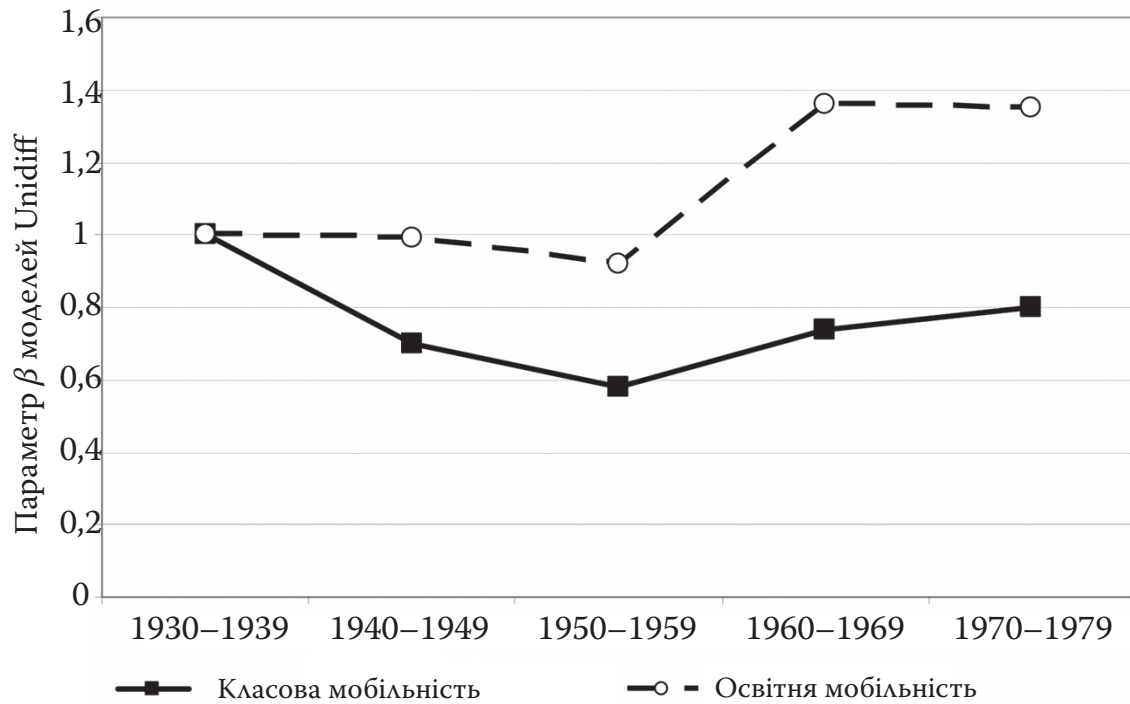


Рис. 3.7. Значення параметра β моделей Unidiff класової та освітньої мобільності для п'яти вікових когорт чоловіків (за класовою належністю та рівнем освіти батька)

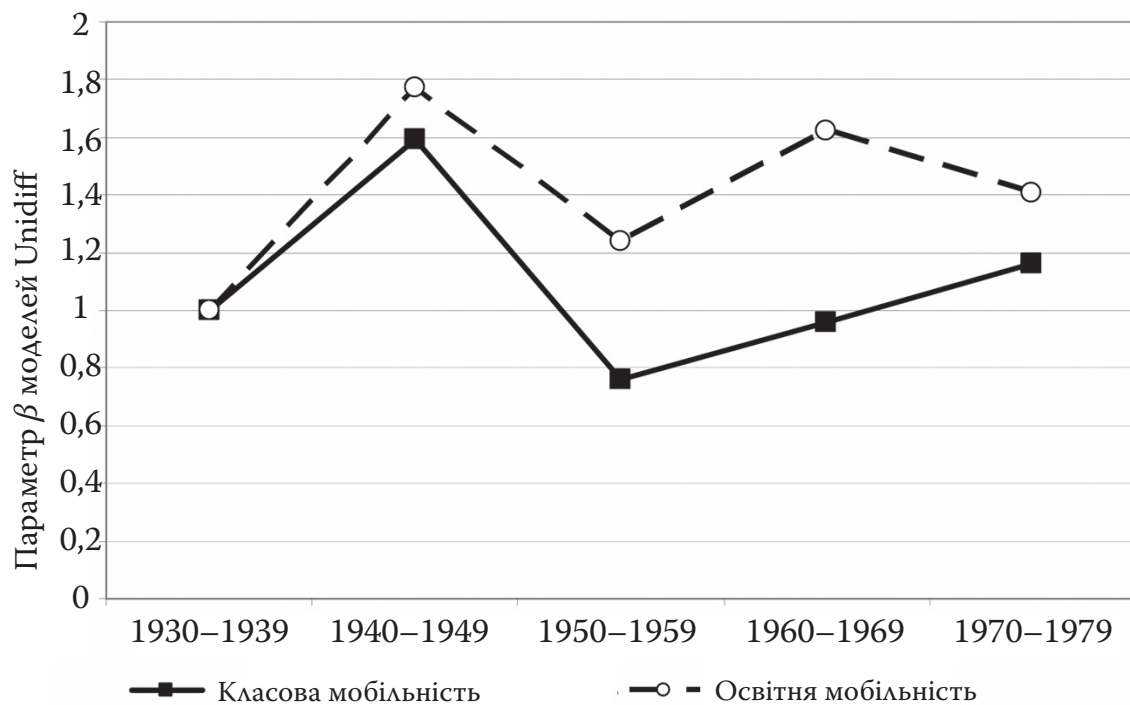


Рис. 3.8. Значення параметра β моделей Unidiff класової та освітньої мобільності для п'яти вікових когорт жінок (за класовою належністю та рівнем освіти батька)

тою їхніх батьків для когорти 1970–1979 залишився практично стабільним, а зв'язок між класовим походження і класом належності дещо посилився.

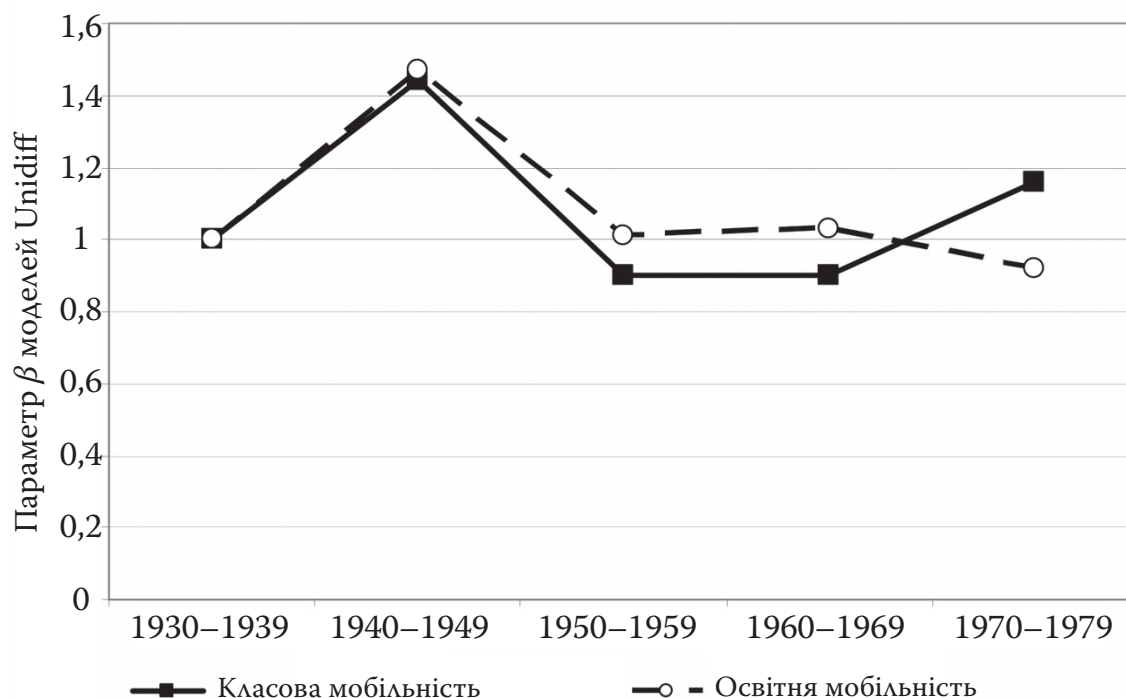


Рис. 3.9. Значення параметра β моделей Unidiff класової та освітньої мобільності для п'яти вікових когорт жінок (за класовою належністю та рівнем освіти матері)

Протягом перших десятиліть незалежності інституційне середовище соціальної мобільності змінювалося таким чином, що результат «роботи» інституції освіти – кількість чоловіків і жінок з вищим рівнем освіти – явно випереджав результати «роботи» ринку праці – кількість робочих місць, які потребують застосування досягнутої освіти. При цьому інституція сім'ї, як і раніше, виконувала свою роль класово диференціювати можливості як у процесі здобуття дітьми освіти, так і в процесі досягнення статусів зайнятості та відповідної класової належності. Наявні емпіричні дані уможливають припущення, що за формально однакового рівня освіти, зокрема повної вищої, відповідні освіті статуси зайнятості (I–II класи) будуть швидше і легше досяжними для вихідців з цих самих класів, аніж для вихідців із класів фізичної праці в тому інституційному середовищі, яке наразі сформувалося в українському суспільстві.

Симетричні відношення шансів освітньої мобільності

На тлі домінування моделі постійної соціальної рухливості для освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт порівняно з батьками і матерями, ймовірно, всередині кожної когорти окремі співвідношення шансів між вихідцями з різного освітнього середовища змінювалися. Таку динаміку значень симетричних відношень шансів здобуття різних рівнів освіти для чоловіків і жінок наведено у трьох наступних таблицях (3.15, 3.16 і 3.17), які містять коефіцієнти шансів, розраховані для кожного окремого поєднання освіти батьків і освіти чоловіків та жінок за даними таблиць мобільності для п'яти вікових когорт на основі поданої у другому розділі формули. За наведеним там само застереженням Дж. Голдторпа, спроба виявити подібні відмінності шансів пов'язана з ризиком прийняти випадкове відхилення в даних за змістовний результат [193, с. 538]. У нашому випадку також можна повторити застереження стосовно кількісного наповнення освітніх рівнів батьків, насамперед щодо повної і неповної вищої освіти, для найстарших вікових когорт. Тому основну увагу звернемо на порівняно молодші вікові когорти, особливо останню.

Таблиця 3.15. Симетричні відношення шансів освітньої мобільності для чоловіків різного соціального походження (за освітою батька), коефіцієнти

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти чоловіками			
		Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930–1939	9,5	38,0	4,8	234,6
	1940–1949	2,0	6,7	8,0	21,7
	1950–1959	6,6	7,0	2,8	75,3
	1960–1969	2,8	10,0	11,5	102,0
	1970–1979	1,9	12,7	24,8	263,6
Неповна вища	1930–1939		10,0	2,5	2,0
	1940–1949		6,0	12,0	14,0
	1950–1959		2,7	4,0	1,4
	1960–1969		6,9	2,9	1,2
	1970–1979		2,2	2,4	2,9
Професійно-технічна	1930–1939			2,0	7,7
	1940–1949			14,0	3,4
	1950–1959			1,7	1,4
	1960–1969			1,2	5,3
	1970–1979			2,9	2,7

Продовження табл. 3.15

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти чоловіками			
		Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Загальна середня	1930–1939				1,6
	1940–1949				6,8
	1950–1959				4,9
	1960–1969				2,3
	1970–1979				2,8

Для чоловіків двох останніх вікових когорт простежується тенденція до суттєвого вирівнювання шансів на здобуття повної вищої освіти для тих, чиї батьки самі мають повну і неповну вищу освіту (табл. 3.15). Проте водночас, і це значно важливіше з погляду динаміки освітньої нерівності, спостерігається значне посилення освітньої нерівності, тобто зменшення шансів здобуття вищої освіти для вихідців із сімей, де батьки мають професійно-технічну освіту, загальну середню і особливо неповну загальну. Для останньої категорії різниця шансів порівняно з синами високоосвічених батьків досягла вже кількох сотень разів. Примітно, що для чоловіків двох наймолодших вікових когорт, чиї батьки мають лише неповну середню освіту, шанси на здобуття повної середньої освіти більш ніж удвічі менші, аніж у синів батьків з рівнем повної середньої освіти. При тому, що законодавчо встановленою як обов'язкова для всіх молодих людей у країні залишається повна середня освіта.

Таблиця 3.16. Симетричні відношення шансів освітньої мобільності для жінок різного соціального походження (за освітою батька), коефіцієнти

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти жінками			
		Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930–1939	3,6	80,0	2,2	64,9
	1940–1949	0,5	9,3	6,4	198,2
	1950–1959	2,7	5,2	5,2	60,7
	1960–1969	2,8	8,8	6,1	56,0
	1970–1979	1,8	12,5	30,4	170,9
Неповна вища	1930–1939		6,7	3,3	5,1
	1940–1949		3,2	1,1	11,2
	1950–1959		0,7	3,5	8,4
	1960–1969		2,6	5,9	15,0
	1970–1979		2,1	3,0	28,7

Продовження табл. 3.16

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти жінками			
		Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Професійно-технічна	1930–1939			8,0	61,4
	1940–1949			11,0	3,8
	1950–1959			3,9	1,7
	1960–1969			1,7	2,8
	1970–1979			1,4	3,1
Загальна середня	1930–1939				1,9
	1940–1949				4,2
	1950–1959				4,1
	1960–1969				1,4
	1970–1979				2,1

Різниця у шансах на здобуття вищої освіти між жінками, чий батьки мають вищу або неповну вищу освіту, також зменшилася для наймолодших жінок (табл. 3.16). Однак це не характерно для жінок порівняно з освітою матерів (табл. 3.17), коли вирівнювання не відбулося. Як і для чоловіків, посилення освітньої нерівності серед жінок виявляється у зменшенні шансів здобуття вищої освіти для жінок молодших вікових когорт, особливо пострадянської, чий батьки і матері мають професійно-технічну освіту, загальну середню і неповну загальну. Для останньої категорії жінок (неповна середня освіта батьків) різниця шансів порівняно з дочками високоосвічених батьків також наблизилася до кількох сотень разів. Бачимо й таку саму, як серед наймолодших чоловіків, тенденцію різниці у шансах здобуття повної середньої освіти між жінками з сімей, де батьки здобули чи не здобули повну середню освіту.

Таблиця 3.17. Симетричні відношення шансів освітньої мобільності для жінок різного соціального походження (за освітою матері), коефіцієнти

Соціальне походження, освіта матері	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти жінками			
		Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Вища	1930–1939	14,7	7,3	2,2	186,5
	1940–1949	1,7	18,0	15,4	114,6
	1950–1959	3,4	40,5	6,1	55,7
	1960–1969	2,2	13,7	30,6	42,4
	1970–1979	3,9	31,3	28,8	231,4

Продовження табл. 3.17

Соціальне походження, освіта матері	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти жінками			
		Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ
Неповна вища	1930–1939		4,0	8,0	29,8
	1940–1949		17,3	7,8	18,2
	1950–1959		3,8	3,8	8,6
	1960–1969		2,5	4,2	21,3
	1970–1979		3,4	3,6	11,0
Професійно-технічна	1930–1939			8,0	30,1
	1940–1949			6,0	15,6
	1950–1959			3,9	5,6
	1960–1969			1,8	2,3
	1970–1979			2,0	4,0
Загальна середня	1930–1939				3,8
	1940–1949				10,1
	1950–1959				2,4
	1960–1969				1,7
	1970–1979				2,7

Наші дані, ймовірно, підтверджують відому в соціології і неодноразово емпірично підтверджену гіпотезу максимально підтримуваної нерівності (ММІ) [205; 207; 256], коли від структурно розширених умов здобуття вищої освіти насамперед виграють соціально привілейовані (у нашому випадку вище освічені) прошарки населення. І лише коли відбувається певне насичення, задоволення освітніх потреб вихідців із високоосвічених соціальних категорій, лише тоді збільшуються можливості вихідців із нижчих соціальних прошарків. Задоволення освітніх домагань має характер черги, якщо держава не застосовує ефективних механізмів вирівнювання можливостей, а наша держава протягом останніх пострадянських десятиліть, очевидно, цього не робить.

Клас і освіта батьків як чинники освітньої нерівності

Освітня нерівність серед чоловіків і жінок зумовлюється не тільки рівнем здобутої батьками освіти, а й, безумовно, їхнім класовим становищем. Для того, щоб виявити міру залежності рівня освіти чоловіків і жінок п'яти вікових когорт від класу і рівня освіти

батьків, використано метод загальної лінійної моделі (General Linear Model (GLM)), який уможливорює поєднання переваг регресійного та дисперсійного аналізів [9, с. 323], дозволяючи включити до моделей як незалежні змінні класову належність і освіту батьків. Однак для того, щоб скористатися методом загальної лінійної моделі, залежну змінну рівня освіти респондентів було перетворено на метричну (як кількість років навчання), і таким самим чином перетворено дві незалежні змінні – рівні освіти батьків і матерів респондентів.

Для визначення залежності рівня освіти респондентів від рівня освіти батьків побудовано регресійні моделі для кожної зі змінних: рівня освіти батька та рівня освіти матері окремо для респондентів-чоловіків і респондентів-жінок. Загалом маємо чотири моделі, в яких:

- залежна змінна – рівень освіти респондентів-чоловіків; незалежна змінна – рівень освіти їхніх батьків;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-жінок; незалежна змінна – рівень освіти їхніх батьків;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-чоловіків; незалежна змінна – рівень освіти їхніх матерів;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-жінок; незалежна змінна – рівень освіти їхніх матерів.

Для того, щоб виявити вплив класової позиції батьків та матерів на рівень освіти респондентів за допомогою процедури GLM, побудовано такі чотири моделі:

- залежна змінна – рівень освіти респондентів-чоловіків; незалежна змінна – класова належність батьків;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-жінок; незалежна змінна – класова належність батьків;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-чоловіків; незалежна змінна – класова належність матерів;
- залежна змінна – рівень освіти респондентів-жінок; незалежна змінна – класова належність матерів.

Результати побудови моделей лінійної регресії щодо зв'язку між рівнем освіти респондентів та освіти їхніх батьків наведено у табл. 3.18 та на рис. 3.10.

Коефіцієнт регресії для вікової когорти 1930–1939 становить 0,40 для чоловіків та 0,39 для жінок; для когорти 1940–1949 – 0,23 та 0,33 відповідно; для когорти 1950–1959 – 0,19 та 0,20; 1960–1969 –

0,22 та 0,21; для наймолодшої вікової когорти 1970–1979 – 0,42 та 0,40 відповідно. Усі коефіцієнти статистично значущі, тобто, вплив рівня освіти батька на рівень освіти як синів так і дочок статистично значущий для всіх вікових когорт.

Таблиця 3.18. Значення коефіцієнтів регресії (b) для моделі зв'язку між рівнем освіти батька та рівнем освіти респондентів за віковими когортами

Вікові когорти	Для респондентів-чоловіків	Для респондентів-жінок
1930–1939	0,40	0,39
1940–1949	0,23	0,33
1950–1959	0,19	0,20
1960–1969	0,22	0,21
1970–1979	0,42	0,40

Примітка. Рівень статистичної значущості всіх коефіцієнтів регресії $p < 0,001$.

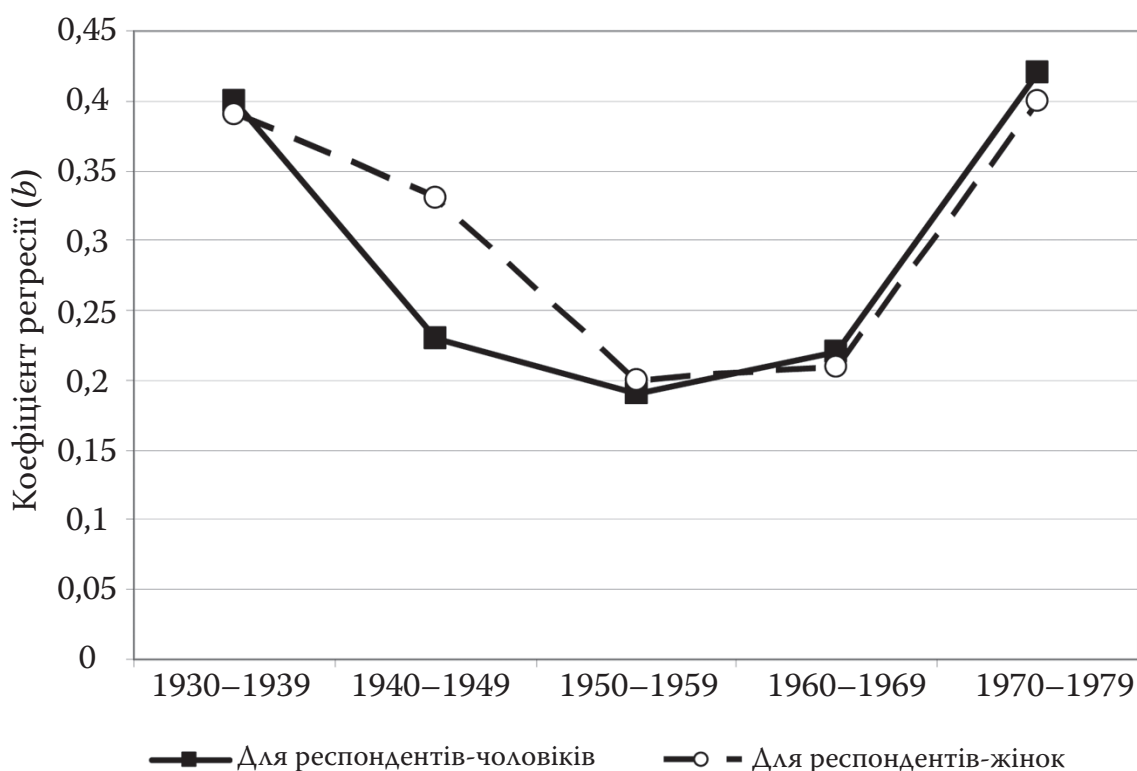


Рис. 3.10. Коефіцієнт регресії b для моделі зв'язку між рівнем освіти батька та рівнем освіти респондентів за віковими когортами

Серед представників усіх вікових когорт чоловіків і жінок (окрім наймолодшої) найсуттєвіший вплив освіти батька спостерігається у найстаршій віковій когорті. Відтак, для когорти 1940–1949 цей

вплив суттєво зменшується для чоловіків ($b = 0,23$) і дещо менше для жінок ($b = 0,33$). Така сама тенденція характерна і для когорти 1950–1959, коли порівняно з попередньою когортою вплив освіти батька на рівень освіти як чоловіків, так і жінок є меншим, цього разу для останніх суттєво меншим. Однак уже для наступної когорти 1960–1969 коефіцієнти регресії починають зростати як для чоловіків, так і жінок. У випадку ж наймолодшої вікової когорти 1970–1979 спостерігаємо суттєве зростання впливу рівня освіти батька на рівень освіти чоловіків і жінок. Значення коефіцієнтів b наближається до відповідних показників для найстаршої вікової когорти чоловіків і жінок 1930–1939. Якщо брати останніх за точку відліку, то, образно кажучи, для покоління онуків вплив освіти батьків на рівень їхньої власної став таким самим, як для покоління їхніх бабусь і дідусів, народжених ще в першій половині XX століття, хоча для покоління батьків такий вплив значно послабився. Характер таких змін у часі для чоловіків і жінок доволі подібний, хоча й спостерігаються певні відмінності у величинах значень коефіцієнтів b , але не в їхній динаміці.

Аналогічна тенденція характерна для впливу освіти матері на рівні здобутої чоловіками та жінками освіти (див. табл. 3.19 і рис. 3.11).

Таблиця 3.19. Значення коефіцієнтів регресії (b) для моделі зв'язку між рівнем освіти матері та рівнем освіти респондентів за віковими когортами

Вікові когорти	Для респондентів-чоловіків	Для респондентів-жінок
1930–1939	0,42	0,43
1940–1949	0,25	0,36
1950–1959	0,16	0,21
1960–1969	0,20	0,22
1970–1979	0,38	0,43

Примітка. Рівень статистичної значущості всіх коефіцієнтів регресії $p < 0,001$.

За наведеними у табл. 3.19 значеннями, коефіцієнт b для вікової когорти 1930–1939 становить 0,42 для чоловіків та 0,43 для жінок; для когорти 1940–1949 – 0,25 та 0,36 відповідно; когорти 1950–1959 – 0,16 та 0,21; когорти 1960–1969 – 0,20 та 0,212, а для наймолодшої когорти – 0,38 та 0,43. Усі коефіцієнти є статистично значущими. Так само як у випадку з рівнем освіти батька, спостерігається суттєвий вплив рівня освіти матері на рівень освіти респондентів

(як чоловіків, так і жінок), а також динаміка такого впливу від когорти до когорти.

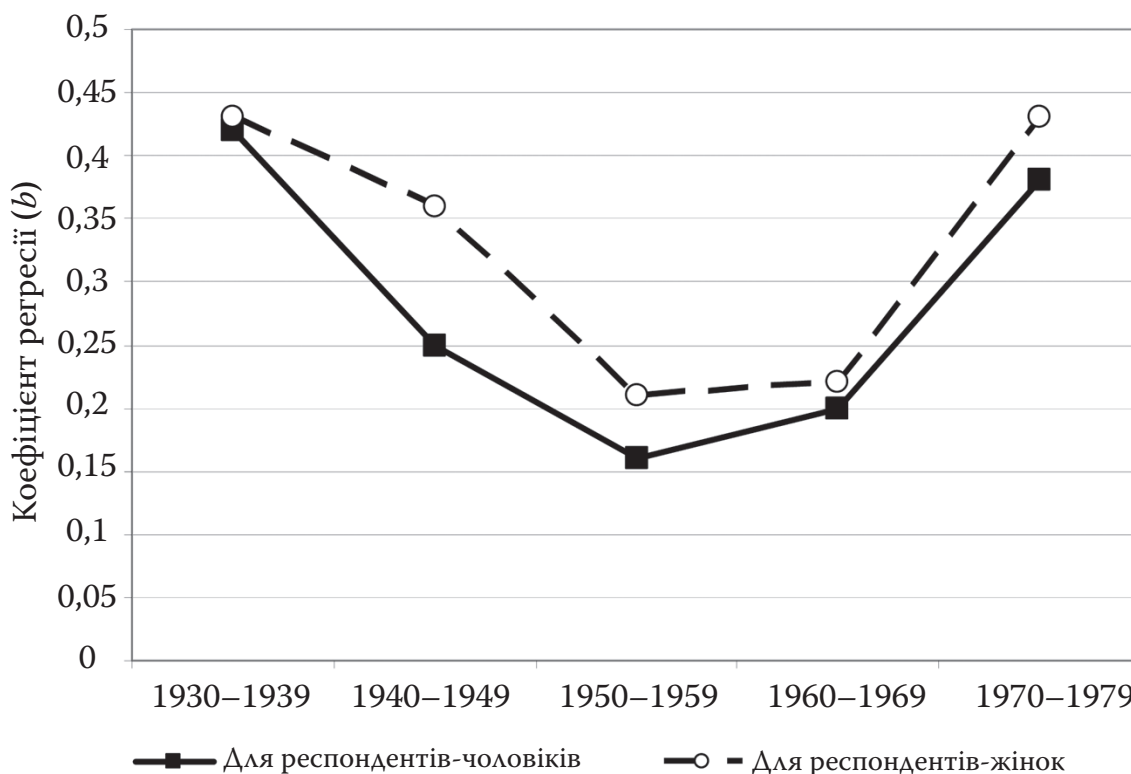


Рис. 3.11. Коефіцієнт регресії b для моделі зв'язку між рівнем освіти матері та рівнем освіти респондентів за віковими когортами

Таким чином, результати регресійного аналізу зв'язку між рівнем освіти, здобутої батьками респондентів, та рівнем освіти, здобутої ними самими, спонукають до висновку про існування між цими змінними статистично значущого зв'язку як для чоловіків, так і жінок. При цьому спостерігається поступове зменшення у часі сили такого зв'язку (значень коефіцієнтів b) для вікових когорт 1940–1949 та 1950–1959 з наступним збільшенням, особливо різким для наймолодшої вікової когорти 1970–1979, період здобуття освіти якою припадає на останні радянські роки та перше десятиліття незалежності.

Розглянемо тепер зв'язок рівня освіти респондентів з класовою належністю їхніх батьків. Дисперсійний аналіз цього зв'язку через побудову відповідних загальних лінійних моделей дає можливість вирахувати кореляційне відношення η (ета) як показник залежності рівня освіти респондента від класової позиції батьків (див. табл. 3.20).

Таблиця 3.20. Значення кореляційного відношення η для моделей залежності рівня освіти респондента від класової позиції батька за віковими когортами

Вікові когорти	Для респондентів-чоловіків	Для респондентів-жінок
1930–1939	0,40	0,40
1940–1949	0,42	0,48
1950–1959	0,41	0,37
1960–1969	0,47	0,41
1970–1979	0,45	0,41

Примітка. Усі часткові коефіцієнти η статистично значущі на рівні $p < 0,001$.

За наведеними у табл. 3.20 даних видно, що суттєвий і статистично значущий вплив класової позиції батька на рівні освіти синів і дочок характерний для представників усіх вікових когорт. Для трьох найстарших когорт чоловіків значення коефіцієнта η майже однакові й лежать у межах 0,40–0,42. Для двох наймолодших когорт зв'язок між класом батька та рівнем освіти синів дещо посилюється, досягши, відповідно, значень 0,47 та 0,45. Для респондентів-жінок між різними віковими когортами спостерігаються значно більші відмінності у впливі класової позиції батька. Так, зафіксовано суттєве посилення залежності рівня освіти від класової позиції батька у віковій когорті 1940–1949 (0,48), порівняно з попередньою (0,40). Проте вже для жінок наступної вікової когорти 1950–1959 вплив класової позиції батька на рівень здобутої ними освіти значно зменшується (до 0,37). Надалі значення коефіцієнта η дещо зростає до 0,41 і залишається однаковим для двох наймолодших за віком когорт жінок.

Вплив класової позиції матері на рівень здобутої дітьми освіти виявився також не менш суттєвим, ніж вплив класової позиції батька і статистично значущим для представників усіх вікових когорт (див. табл. 3.21).

Для чоловіків-синів вплив класової позиції матері, порівняно з батьком, дещо більше відрізняється серед трьох найстарших вікових когорт, проте так само суттєво зростає для чоловіків двох наймолодших когорт. Найбільшою мірою класова належність матері впливала на освіту дочок 1940–1949 років народження, порівняно і з попередньою, і з трьома наступними віковими когортами. Для останніх вплив класової позиції матері на освіту жінок залишався в межах значень коефіцієнта $\eta = 0,43 - 0,44$, що, як і у випадку з синами, перевищувало значення подібного впливу для найстаршої вікової когорти.

Таблиця 3.21. Значення кореляційного відношення η для моделей залежності рівня освіти респондента від класової позиції матері за віковими когортами

Вікові когорти	Для респондентів-чоловіків	Для респондентів-жінок
1930–1939	0,38	0,41
1940–1949	0,40	0,48
1950–1959	0,35	0,44
1960–1969	0,43	0,43
1970–1979	0,45	0,43

Примітка. Усі часткові коефіцієнти η статистично значущі на рівні $p < 0,001$.

Отже, результати застосування методу загальної лінійної моделі (GLM) для визначення зв'язку між соціальним походженням (рівнем освіти та класовою належністю батьків) чоловіків і жінок п'яти вікових когорт та рівнем здобутої ними освіти загалом підтверджують висновок про поступове послаблення залежності освітньої нерівності від соціального походження упродовж кількох десятиліть радянського періоду, яке у наступний період останнього десятиліття існування СРСР та роки незалежності змінилося суттєвим посиленням залежності освітньої нерівності від соціального походження на тлі здавалося б значно розширених можливостей здобуття усіх рівнів освіти.

Окрім цього, побудова загальних лінійних моделей залежності рівня освіти респондентів спільно і від рівня освіти, і від класової позиції батьків дає змогу вирахувати ту частку впливу рівня освіти кожного з батьків, яка не залежить від їхніх класових позицій, а в іншому разі – ту частку впливу класової позиції кожного з батьків, що не залежить від їхнього рівня освіти.

Аналіз наведених у табл. 3.22 значень часткової η^2 дає можливість з'ясувати, що вплив рівня освіти батька на рівень освіти чоловіків був більшим, ніж вплив його класової позиції, лише у найстаршій когорті. Період з початку 1960-х років до кінця 1980-х, коли в основному набували освіти три середні когорти наших респондентів (1940–1969 років народження), був періодом значної переваги залежності освіти чоловіків від класової позиції батька порівняно з залежністю від батьківського рівня освіти. Лише у наймолодшій когорті, яка набувала освіти в основному в 1990–1999 роки, в перше пострадянське десятиліття, залежність рівня освіти чоловіків від рівня освіти батька від його класової позиції статистично значуще не відрізнялися, фактично зрівнялися.

Таблиця 3.22. Значення часткової η^2 , що характеризує залежність освіти респондентів від класової позиції та освіти батьків і матерів

Вікові когорти	Залежність рівня освіти чоловіків		Залежність рівня освіти жінок	
	від рівня освіти батька	від класової позиції батька	від рівня освіти батька	від класової позиції батька
1930–1939	0,044	0,025	0,059	0,027
1940–1949	0,013	0,062	0,056	0,044
1950–1959	0,013	0,066	0,028	0,030
1960–1969	0,012	0,091	0,016	0,067
1970–1979	0,038	0,032	0,022	0,035
Вікові когорти	Залежність рівня освіти чоловіків		Залежність рівня освіти жінок	
	від рівня освіти матері	від класової позиції матері	від рівня освіти матері	від класової позиції матері
1930–1939	0,041	0,047	0,051	0,062
1940–1949	0,020	0,040	0,055	0,054
1950–1959	0,006*	0,051	0,012	0,075
1960–1969	0,006*	0,076	0,015	0,074
1970–1979	0,010	0,063	0,032	0,042

Примітка. Рівень значущості цих коефіцієнтів $p < 0,05$; для усіх інших коефіцієнтів $p < 0,01$.

Іншим чином складалася залежність рівня освіти чоловіків від рівня освіти матерів та від їхньої класової позиції. Лише у найстаршій когорті впливи цих чинників на рівень освіти чоловіків статистично значуще не відрізнялися. Починаючи ж із 1960-х років, коли в основному набувала освіту когорта 1940–1949 років народження, залежність рівня освіти чоловіків від рівня освіти матерів у цій та у всіх подальших когортах зафіксована значно більшою, ніж залежність від класової позиції матерів.

Впливи на рівень освіти жінок рівня освіти і класової позиції матерів статистично значуще не відрізняються як у двох найстарших, так і у наймолодшій когортах. Лише у когортах, що набували освіту в останні два десятиліття існування СРСР, залежність рівня освіти жінок від рівня освіти матерів була значно меншою, ніж залежність від класової позиції матерів.

Як і серед чоловіків, рівень освіти жінок від рівня освіти батьків залежав значуще більше лише серед найстаршої когорти, що набувала освіту в основному у 1950-х роках. У наступні два десятиліття, коли набували освіту в основному когорти 1940–1949 та 1950–1959 років народження, впливи рівня освіти і класової позиції бать-

ків були практично однаково сильними у когорті 1940–1949 років та однаково слабкими у когорті 1950–1959 років. Лише в когорті, яка набувала освіти в основному в останнє десятиліття існування СРСР, залежність рівня освіти жінок від класової позиції батьків значно перевищувала залежність рівня освіти жінок від рівня освіти батьків.

Освіта і клас належності

Як зазначено у першому розділі, дослідження соціальної мобільності протягом останніх десятиліть виявили зменшення важливості освіти як опосередковуючого чинника мобільності, оскільки послаблюється зв'язок між освітою та зайнятістю і відповідною класовою належністю [128; 212]. Одне з можливих пояснень цього явища стосується важливої ролі роботодавців як інституційних акторів. Детальніший аналіз європейськими дослідниками взаємозв'язку між класовим походженням, освітою і класовою належністю виявив, що, як і в інших європейських країнах, у Франції, Швеції, Нідерландах, Ірландії та Великій Британії спостерігалось послаблення зв'язку між освітою та класовою належністю індивідів. Проте у Франції, Швеції та Нідерландах, на відміну від двох інших країн, було виявлено ще два явища: по-перше, послабився зв'язок між класом походження та освітніми здобутками, а по-друге, прямий частковий вплив класу походження на клас належності, якщо статистично виключити вплив освіти, також зменшився. Дослідники припускають, що у Франції і Швеції вказані явища мають місце, принаймні частково, внаслідок збільшення частки людей з вищими рівнями освіти [128, с. 394].

Чи змінювалися і як саме зв'язки між соціальним походженням, освітою і класовою належністю чоловіків і жінок в українському суспільстві, ще належить з'ясувати. Наразі можна припустити, що вплив класового походження на клас належності, ймовірно, посилився для тих чоловіків і жінок, які досягли однакового, зокрема, вищого рівня освіти, що може пояснювати їхню відмінну зайнятість і відповідну належність до різних соціальних класів.

Якщо освіта здобувається з метою подальшої роботи за фахом, то найбільш імовірними місцями соціальної дислокації чоловіків-фахівців із неповною вищою освітою (за дипломом – молодших спеціалістів) мали би бути насамперед II клас (фахівці нижчого рівня, керівники середньої ланки, власники-роботодавці, які наймають

до 10 найманих працівників), а також V клас (техніки, бригадири, майстри та керівники нижчої ланки). Як виявилось за нашими даними, зайнятість чоловіків із неповною вищою освітою в усіх вікових когортах значною мірою пов'язана також із кваліфікованою фізичною працею у статусі найманого робітника, який не має підлеглих. Проте кожна вікова когорта має свої особливості зайнятості чоловіків-молодших спеціалістів (див. табл. 3.23).

Таблиця 3.23. Класи зайнятості чоловіків, які здобули неповну вищу освіту, за віковими когортами, у % за рядком

Вікові когорти	Класи зайнятості, чоловіки з неповною вищою освітою							n
	I	II	III	V	VI	VIIa	VIIb	
1930–1939	1	60	0	4	35	0	0	85
1940–1949	1	51	0	7	34	2	4	122
1950–1959	3	21	1	6	50	12	7	179
1960–1969	4	33	1	5	31	21	5	127
1970–1979	0	23	6	4	37	27	4	128

За наведеними у табл. 3.23 даними, трудова діяльність більшості найстарших чоловіків (когорти 1930–1939 і 1940–1949) із дипломами технікумів і училищ перебувала в межах двох класів: нижчого службового (II, 50–60 %) та кваліфікованої фізичної праці (VI, близько 35 %). Значно рідше робота передбачала нижчий рівень керівництва у сфері фізичної праці та обслуговування (V клас, 4–7 %). Близько 1 % чоловіків цих вікових категорій належали до I класу зайнятості, обіймаючи посади головних спеціалістів та керівників підприємств чи структурних підрозділів.

Когорта чоловіків 1950-х років народження в обраний для дослідження період їхньої трудової кар'єри відзначається суттєвим зменшенням практикування занять, належних до II класу (21 %), порівняно з попередниками, а також зростанням зайнятості фізичною працею, кваліфікованою і низькокваліфікованою у промисловості, сфері обслуговування та сільському господарстві. До VI класу кваліфікованих робітників належить половина чоловіків із дипломами молодших спеціалістів. Нагадаємо, що йдеться про зайнятість цієї когорти чоловіків приблизно на кінець 1980-х років і останнє десятиліття минулого століття, тобто перше кризове десятиліття незалежності.

Для представників двох наймолодших вікових когорт чоловіків, які здобули неповну вищу освіту, зафіксовані на момент опитування статуси зайнятості належать до трьох основних класів: II (23–

33 %), VI (кваліфікована фізична праця, 31–37 %) та VII (середньо- і низькокваліфікована фізична праця, 21–27 %). Динаміка зайнятості очевидна: значне скорочення зайнятості кваліфікованою працею й збільшення середньо- та некваліфікованою. Більше половини чоловіків цих вікових когорт (наймолодші – близько 70 %) посідають робочі місця, для яких вони є надмірно освіченими. З погляду дипломованого фахівця – це незастосування повною чи, можливо, будь-якою мірою набутих знань і навичок. Очевидно, є ще погляд роботодавця, який може надавати перевагу працівникам із вищими рівнями освіти лише тому, що це є певним показником загального культурного рівня людини, байдуже, чи знадобиться така професійна освіта для виконання безпосередніх трудових функцій, наприклад, слюсаря, охоронця чи водія.

У табл. 3.24 наведено дані щодо класів зайнятості чоловіків п'яти вікових когорт, які здобули повну вищу освіту.

Таблиця 3.24. Класи зайнятості чоловіків, які здобули повну вищу освіту, за віковими когортами, у % за рядком

Вікові когорти	Класи зайнятості, чоловіки з вищою освітою					n
	I	II	V + VI	VIIa	VIIb	
1930–1939	76	21	3	0	0	75
1940–1949	70	27	3	0	0	108
1950–1959	63	18	14	3	2	126
1960–1969	60	21	9	8	1	118
1970–1979	42	32	13	12	1	136

Вища освіта для чоловіків двох найстарших вікових когорт давала можливість мати заняття, які з погляду класової структури суспільства належали переважно до двох службових класів (табл. 3.24). Далі спостерігаємо тенденцію, приманну чоловікам двох наступних молодших вікових когорт, коли здобута вища освіта вела до зайнятості, яка рідше належить до службових класів і частіше – до класів фізичної праці, що особливо характерно для чоловіків когорти 1950–1959 і пов'язано, очевидно, значною мірою з втратою економічних переваг від здобутої вищої освіти, про що йшлося раніше. Дані щодо класової належності високоосвічених чоловіків наймолодшої вікової когорти навряд чи можна вважати остаточними, оскільки за віком далеко не всі з них уже досягли піку трудової кар'єри й відповідної класової належності. Проте виявлена тенденція підтверджує значний розрив між рівнем освіти і зайнятістю

представників пострадянського покоління – чверть молодих фахівців із повною вищою освітою зайнята кваліфікованою і малокваліфікованою фізичною працею. З причин, пояснених у другому розділі, серед респондентів-чоловіків не виокремлювався клас занять рутинною нефізичною працею (IIIa), які загалом не були притаманні чоловікам усіх вікових когорт, окрім наймолодшої, серед яких 1,2 % чоловіків-продавців були віднесені до занять кваліфікованої фізичної праці.

Подібні тенденції зайнятості і класової належності спостерігаємо й серед жінок із повною й неповною вищою освітою п'яти послідовних вікових когорт (див. таблиці 3.25 і 3.26).

Таблиця 3.25. Класи зайнятості жінок, які здобули повну вищу освіту, за віковими когортами, у % за рядком

Вікові когорти	Класи зайнятості, жінки з повною вищою освітою						n
	I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb	
1930–1939	72	28	0	0	0	0	75
1940–1949	60	40	0	0	0	0	143
1950–1959	52	44	2	1	1	0	184
1960–1969	40	51	7	1	1	1	196
1970–1979	28	54	12	3	3	0	188

Єдину суттєву різницю щодо тенденцій динаміки класової локалізації жінок із повною і неповною вищою освітою, порівняно з чоловіками, становить їхня поступова концентрація переважно в межах II і IIIa класів (таблиці 3.25 і 3.26). Однак чверть жінок із неповною вищою освітою двох наймолодших вікових когорт зайняті кваліфікованою і малокваліфікованою фізичною працею, яка не потребує такого рівня освіти.

Таблиця 3.26. Класи зайнятості жінок, які здобули неповну вищу освіту, за віковими когортами, у % за рядком

Вікові когорти	Класи зайнятості, жінки з неповною вищою освітою						n
	I	II	IIIa	V + VI	VIIa	VIIb	
1930–1939	2	89	6	3	0	0	182
1940–1949	6	73	9	9	3	0	198
1950–1959	3	54	20	10	9	4	309
1960–1969	1	47	25	12	8	7	292
1970–1979	0	46	29	11	9	5	234

Роль ринку праці як складової інституційного середовища міжгенераційної класової мобільності в українському суспільстві, зокрема й важлива роль роботодавців як ключових інституційних акторів, потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Рівність освітніх можливостей?

У цьому й попередніх розділах неодноразово йшлося про роль освіти як ключового механізму міжгенераційної соціальної мобільності і ключового чинника вирівнювання можливостей. Очевидно, сучасна українська держава – основний інституційний актор щодо формування соціальної політики, зокрема й освітньої, не ставить перед собою мету і завдання створення умов рівності освітніх можливостей для дітей різного соціального походження. Навіть на тому рівні, як це вдало чи не вдало відбувалося за радянського періоду. Навпаки, ми є свідками того, як експансія вищої освіти супроводжується поглибленням сегрегації та стратифікації (за доступом і якістю) закладів освіти всіх рівнів, починаючи з дошкільної.

Не маючи на меті глибокий аналіз стану усіх рівнів сучасної освітньої системи в Україні, наведемо лише кілька фактів, які свідчать про поступову втрату освітою здатності бути механізмом забезпечення рівності можливостей, меритократичності процесу відтворення соціальної нерівності у суспільстві і перетворення освіти на чинник поглиблення наявної нерівності та соціального закриття високоосвічених і низькоосвічених категорій населення, тобто таких, що потенційно матимуть і не матимуть шансів на здійснення соціальної мобільності.

Якщо систему освіти прийнято вважати не лише соціальним «ситом», а й соціальним «ліфтом», то працює цей ліфт так, як він інституційно налаштований, за якими моделями і правилами він побудований і функціонує та яка роль, фінансове і матеріально-технічне забезпечення йому надається з боку інших соціальних інституцій та самих громадян.

В Україні сьогодні освітній ліфт починає рух із першого рівня дошкільної освіти, взявши «на борт» трохи більше половини дітей дошкільного віку, з яких дві третини – це діти-містяни. Варто визнати, що без результатів відповідних фахових досліджень в Україні неможливо напевне стверджувати про переваги для раннього розвитку дитини перебування у дошкільних закладах освіти, де з дітьми

працюють педагоги-фахівці, на відміну від домашнього дошкільного виховання. Можна лише припустити, за результатами частково наведених у першому розділі численних досліджень у західних країнах, що якісний фаховий супровід мав би сприяти кращому всебічному розвитку дітей, а тим самим і вирівнюванню їхніх подальших освітніх можливостей і досягнень, що, звісно, не заперечує окремих, але вочевидь виняткових випадків чудової дошкільної освіченості та виховання дітей у домашніх умовах. Навіть не говорячи про диференціацію якості дошкільної освіти для залучених до неї дітей різного соціального походження, маємо вкотре констатувати, що велика частка дітей в українському суспільстві взагалі не має доступу до дошкільної освіти. За останніми статистичними даними, у 2010 році охоплення дітей відповідного віку закладами дошкільної освіти все ще не досягло показника 1990 року і становило загалом 56 % з явною, майже двократною перевагою міських дошкільнят (67 %), порівняно з дітьми, яким не пощастило народитися у сільській місцевості, де лише кожен третій малюк (34 %) відвідує дошкільний навчальний заклад [94, с. 432]. Як зауважують автори видання про бідність та нерівні можливості дітей в Україні, «проблема недоступності дитячих дошкільних закладів характерна в основному саме для сільських сімей – 78,3 % таких випадків припадає саме на села, тоді як частка дітей дошкільного віку там (38,4 %) лише незначно перевищує відповідну частку в інших населених пунктах. ...Незважаючи на всю дискусійність питання щодо переваг сімейного та колективного виховання, слід зазначити, що рівень охоплення дітей ДНЗ досить об'єктивно відображає їх підготовленість до здобуття шкільної освіти й одержання перших навичок суспільного життя. Діти, які відвідують ДНЗ, як правило, мають можливість більш широкого розвитку творчих здібностей, краще охоплені медичним наглядом, дотримуються режиму відпочинку і харчування, що сприяє їх розвитку, виховує самостійність, дисциплінованість і відповідальність. Важливе значення має також наявність у батьків вибору щодо форми догляду та виховання своїх дітей: можливість влаштування дитини до дошкільного закладу є необхідною передумовою для забезпечення гармонійного поєднання сімейних обов'язків з економічною та суспільною діяльністю» [6, с. 138–139]. Тож про які рівні стартові умови, зокрема розвиток когнітивних і некогнітивних здібностей і навичок, до початку шкільного навчання може взагалі йтися?

Далі загальноосвітні навчальні заклади, формально спрямовані на надання усім дітям можливості здобуття обов'язкової повної загальної освіти, не просто сприяють відтворенню соціальної нерівності у суспільстві, вони успішно легітимують наявну нерівність, перетворюючи переваги народження на легітимацію освітніх досягнень. Якщо в інших розвинутих країнах, насамперед Скандинавських, але не тільки, школа реформується у напрямку «єдиної середньої школи» (comprehensive school), тобто єдиної для країни системи переважно державних середніх шкіл, куди діти зараховуються без відбіркових перевірок здібностей і знань, незалежно від соціального походження і місця проживання та навчаються у соціально змішаних класах, то Україна незалежна успішно рухається у напрямку поглиблення стратифікації середньої освіти. На цьому тлі радянська середня школа видається майже наближеною до «єдиної середньої школи», а сучасна диференціація шкіл на звичайні й «елітні», приховані за такими типами навчальних закладів, як ліцеї, колегіуми й гімназії, навпаки, максимально віддаленою. Хоча середня освіта в Україні офіційно вважається не стратифікованою за ознакою наявності раннього відбору дітей і їхньої диференціації між різними навчальними закладами (так званий трекінг), вона такою є насправді. Усупереч законодавству, починаючи з Конституції України, здобуття повної середньої освіти фактично відбувається на нелегітимних конкурсних засадах. Спочатку держава як інституційний актор створює умови нерівного доступу до загальної середньої освіти дітей різного соціального походження, а потім намагається виправляти ситуацію шляхом внесення змін до Закону України «Про загальну середню освіту» щодо запобігання дискримінації при вступі до початкової школи, тобто заборони перевірки знань під час зарахування дітей до загальноосвітнього навчального закладу, яка водночас не поширюється на гімназії, ліцеї й колегіуми. Освітня нерівність тепер вже законодавчо легітимується на користь соціально привілейованих класів.

Так само легітимною за роки незалежності стала й нерівність у фінансовому й матеріально-технічному забезпеченні шкільного навчання дітей різного соціального походження. Ще на початку 2000-х років в одному з досліджень було виявлено, що вартість навчання однієї дитини у звичайному загальноосвітньому навчальному закладі в 1,4 разу менша, ніж в «елітному». В окремих школах ця різниця сягає позначки у два рази. «Елітні» школи мають видатки

на утримання й розвиток в два рази більші, ніж звичайні, оплата педагогічних працівників також суттєво різниться [45; 102]. Отже, в сучасній Україні відбувається не лише рання селекція дітей, а й селективне інвестування у функціонування й розвиток різних типів державних шкіл.

Хоча в Україні систематично не проводяться дослідження того, як нерівність дітей різного соціального походження позначається на їхніх освітніх досягненнях, у тому числі неодноразово згадуваний раніше міжнародний дослідницький проект PISA, за результатами поодиноких досліджень зрозуміло, що інституційне середовище (сім'я, освіта, держава) сприяє відтворенню і поглибленню нерівності. У 2007 році Україна вперше взяла участь у міжнародному дослідженні якості природничо-математичної освіти TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) серед школярів 4-х та 8-х класів загальноосвітніх шкіл. Окрім виявлення загального посереднього рівня знань школярів, результати цього дослідження підтвердили суттєве значення для успішності навчання дітей освіти їхніх батьків. Різниця результатів математично-природничої обізнаності між учнями, батьки яких мають вищу освіту, та учнями, батьки яких мають лише середню освіту, становила 82 бали, що свідчить про суттєвий вплив одного з чинників соціального походження на освітні здобутки дітей [76]. Опосередкованим показником культурного капіталу сім'ї слугує кількість книжок у домашній бібліотеці. Як і варто було очікувати, результати дослідження TIMSS виявили прямо пропорційний зв'язок між успішністю учнів та величиною домашньої бібліотеки. Проте лише 9 % українських учнів – учасників дослідження 4-х та 12 % 8-х класів зазначили, що мають у домашніх бібліотеках 200 і більше книжок; 11 % учнів 4-х класів та 7 % учнів 8-х класів мають до 10 книжок. Водночас п'ята частина учнів з Австралії, Болгарії, Грузії, Угорщини, Ізраїля, Італії, Південної Кореї, Норвегії, Швеції повідомили, що мають вдома понад 200 книжок [76].

Як відомо, одна з суттєвих складових нерівності освітніх можливостей – це так звана цифрова нерівність, яка виявляється серед іншого у доступності для учнів сучасних інформаційних технологій та засобів комунікації. За результатами дослідження TIMSS виявлено, що в Україні загалом лише 40 % учнів 4-х та 46 % учнів 8-х класів у 2008 році мали вдома комп'ютери, а 24 % учнів 4-х класів та 22 % учнів 8-х класів мали підключення до мережі Інтернет. Відповідно до світових тенденцій кращі освітні результати демонструють ті українські

школярі, які мають вдома комп'ютер та Інтернет. Різниця середніх результатів учнів 8-х класів, які перебувають на протилежних щаблях цифрової нерівності, становила 52 бали з математики та 41 бал із природознавства. Зауважимо, що цифрова нерівність в Україні має чітку поселенську диференціацію, за якою діти-містяни, особливо з великих міст, мають значні переваги, порівняно з дітьми з маленьких містечок і сіл. Загалом же Україна явно відстає від інших країн за рівнем цифрової грамотності, оскільки у середньому 70 % учнів-учасників дослідження з інших країн повідомили про наявність комп'ютерів вдома і близько половини з них мають Інтернет.

TIMSS – це було перше міжнародне дослідження якості освіти за участю України, яке уможливило об'єктивний порівняльний аналіз і привернуло увагу не лише громадськості до загалом посередніх освітніх здобутків наших школярів, а й влади, свідченням чого є схвалена розрядженням Кабінету Міністрів України концепція Державної цільової соціальної програми підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року [24]. У тексті концепції серед іншого зазначено про незадовільний стан матеріально-технічного забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів. Так, на початок 2009/10 навчального року забезпеченість шкіл засобами навчання загалом в Україні становила 29 % від загальної потреби, а забезпеченість лабораторним обладнанням кабінетів фізики, біології та хімії – лише 10–15 %, що негативно впливає на якість проведення лабораторно-практичних робіт з природничих предметів, якість освіти, дотримання вимог відповідного державного освітнього стандарту. Проте, вказуючи на здобуття якісної шкільної природничо-математичної освіти як на одну з найважливіших гарантій реалізації громадянами їхнього інтелектуального потенціалу й вирішальний фактор утвердження соціальної справедливості та політичної стабільності, урядова концепція не містить жодного натяку на наявну в країні нерівність освітніх можливостей дітей різного соціального походження за місцем проживання та типом загальноосвітнього навчального закладу. Як висновок зі ще одного локального дослідження матеріально-технічного забезпечення середніх шкіл у межах проекту «Рівний доступ до якісної освіти» вказано на те, що навіть підручниками з усіх предметів забезпечені менше 70 % учнів, не кажучи вже про обладнання для спеціалізованих навчальних кабінетів та доступ до інформаційних технологій, а «брак навчальних ресурсів має руйнівний вплив на якість навчання у школі та рівень

навчальних досягнень учнів» [75]. Зважаючи на те, що цей «брак» суттєво диференційований за ознакою соціального походження учнів, то про яку рівність можливостей може йтися не лише на момент старту шкільного навчання, а й протягом самого навчання?

Одним із механізмів створення рівності можливостей здобуття вищої освіти упродовж останніх років можна було б вважати запровадження нових інституційних правил вступу до вищих навчальних закладів шляхом конкурсу за результатами зовнішнього незалежного оцінювання. Проте умовність цього заходу очевидна, меритократичний принцип запроваджується до молодих людей, які до цього перебували в зовсім нерівних умовах на попередніх етапах дошкільної і шкільної освіти. У табл. 3.27 наведено окремі результати складання випускниками шкіл тесту зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та літератури у 2010 році, диференційовані за типом навчального закладу та містом проживання (детальніші результати див. [10]).

Таблиця 3.27. Результати складання випускниками шкіл тесту зовнішнього незалежного оцінювання з української мови та літератури у 2010 році за типом навчального закладу та містом проживання

Тип навчального закладу	Частка абітурієнтів, які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200, у %			
	100–135	136–150	150–172	173–200
<i>Львів</i>				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	5	11	39	45
Загальноосвітні середні школи	15	18	36	31
<i>Київ</i>				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	5	12	40	43
Загальноосвітні середні школи	20	25	38	17
<i>Черкаси</i>				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	9	12	38	41
Загальноосвітні середні школи	16	24	42	18
<i>Одеса</i>				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	4	13	47	36
Загальноосвітні середні школи	25	24	35	16
<i>Севастополь</i>				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	3	13	52	32
Загальноосвітні середні школи	29	29	35	7
<i>Чернігів</i>				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	8	15	48	29

Продовження табл. 3.27

Тип навчального закладу	Частка абітурієнтів, які отримали відповідні бали за шкалою від 100 до 200, у %			
	100–135	136–150	150–172	173–200
Загальноосвітні середні школи	19	24	40	17
<i>Донецьк</i>				
Гімназії, ліцеї, колегіуми	10	22	46	22
Загальноосвітні середні школи	28	27	34	11

Увагу варто звернути насамперед на останню колонку табл. 3.27, де подано розподіли часток випускників, які отримали найвищі бали з української мови та літератури по закінченні звичайних середніх шкіл і умовно «елітних» (гімназії, ліцеї, колегіуми). Різниця часток у різних містах України коливається від півтора до чотирьох разів на користь, зрозуміло, випускників не загальноосвітніх середніх шкіл. Знову, вже по завершенні загальної середньої освіти спостерігаємо начебто рівні стартові умови переходу до вищої освіти, але застосовані до молодих людей, які тривалий час перебували в нерівних умовах здобуття освіти, що не могло не позначитися на їхніх освітніх досягненнях. Переваги соціального походження перетворюються на меритократичні досягнення. Очевидно, значно більшою була би диференціація освітніх здобутків за результатами ЗНО з урахуванням не лише типу школи, а й місця проживання випускників шкіл, насамперед у сільській місцевості. Ще за першими результатами зовнішнього незалежного оцінювання у 2008 році відкрилася разюча прірва між освітніми здобутками міських і сільських дітей: «Чого вартий тільки один статистичний показник: у скільки разів відсоток випускників загальноосвітніх навчальних закладів сільської місцевості, що отримали більше 195 балів, менше відповідного відсотка випускників загальноосвітніх навчальних закладів, які розташовані у містах (з української мови – майже 2 (!), з історії України – 2,2 (!!), з біології – 2,4 (!!!), з математики – 6 (!!!!) і т. п., із зарубіжної літератури жоден випускник сільської школи не отримав оцінки вище 195 балів). Ми розуміли, що різниця між освітою у сільських і міських школах є, але що вона є такою великою, мабуть, ніхто не міг передбачити. Цей показник свідчить про те, що в країні немає рівного доступу до якісної освіти ні на рівні ЗНЗ, ні на рівні ВНЗ, і впоратися з проблемою забезпечення рівного доступу до якісної освіти не можна тільки за допомогою ЗНО, і справа тут не тільки в корупції, а в не-

рівних умовах навчання. Статистичні показники ЗНО-2008 сигналізують про те, що у нашій системі освіти, а значить, і в суспільстві, є дуже серйозні проблеми, їх треба аналізувати, вивчати, шукати шляхи подолання» [91, с. 2].

Рівність освітніх можливостей, мінімізація залежності доступності освіти від соціального походження індивідів у розвинених демократичних країнах розглядається не лише як опосередковуючий механізм соціального відтворення й соціальної мобільності, а тісно пов'язана з ідеєю соціальної справедливості й соціальної рівності, вважається не самоціллю, а невід'ємною складовою та важливим чинником забезпечення соціальної інтеграції, стабільності й сталого розвитку суспільства.

В українському суспільстві ж за роки незалежності у сфері освіти сформувалося чимало явищ і процесів, які не сприяють вирівнюванню освітніх можливостей індивідів різного соціального походження. Проте Україна в недалекій історичній перспективі має шанс увійти до числа країн з найбільш високоосвіченим населенням (за кількістю власників дипломів про вищу, повну і неповну освіту, а також атестатів про повну загальну). Жінки стали явними лідерами цього процесу. Відкритим залишається питання доцільності таких соціальних освітніх трансформацій за наявної структури робочих місць та перспектив розвитку ринку праці. За роки незалежності відбулося поглиблення освітньої поляризації як складової загальної соціально-економічної поляризації суспільства. Освітня експансія, зокрема суттєве збільшення місць для навчання у вищих навчальних закладах не призвели до вирівнювання освітніх шансів, зменшення залежності освітніх можливостей дітей від їхнього соціального походження. Від структурно розширених умов здобуття вищої освіти насамперед виграли вихідці з соціально привілейованих (у нашому випадку вище освічених) прошарків населення. Нерівність можливостей здобуття вищої освіти суттєво зросла для дітей відносно нижче освічених батьків (середня загальна і неповна середня освіта). Якби не чинник освітньої експансії, тобто суто структурний чинник, очевидно, ми спостерігали б значне посилення освітньої нерівності, оскільки притаманні радянському періоду заходи позитивної дискримінації новою українською державою були відкинуті, а ефективні засоби вирівнювання освітніх можливостей не запроваджувалися на всіх рівнях освітньої системи, починаючи з дошкільної освіти.

Втрата освітою здатності бути ефективним механізмом селекції і відбору (меритократичності) як у період здобуття освіти, так і надбання статусу зайнятості означає посилення таких функцій для інших чинників (соціальний капітал батьків, мережі неформальних відносин, клановість, неформальні платежі, прямий вплив класу походження на зайнятість і клас належності тощо). При переході від освіти до ринку праці соціальне походження може мати ще більший вплив, аніж для здобуття освіти. Ринок праці країни навряд чи в найближчу історичну перспективу потребуватиме такої кількості фахівців із повною і неповною вищою освітою. Тому конкуренція і соціальний відбір з рівня освіти перемістяться безпосередньо на ринок праці, де діють свої формальні й неформальні правила відбору. Значна частина фахівців із вищою освітою змушені будуть працювати на робочих місцях, які такої кваліфікації не потребують, – ситуація вже наявна в Україні, і значно більшою мірою стосується жінок. Подальші можливі перспективи описав У. Бек: втрата освітою статусорозподільчої функції, рефеодалізація в розподілі шансів і ризиків на ринку праці, розподіл шансів за ознаками статі, віку, здоров'я, світогляду, манер, зв'язків, регіональної належності, соціального походження тощо [7, с. 229], що раніше чи пізніше призведе до соціального закриття високоосвічених і малоосвічених соціальних категорій населення і перетворення освітньої нерівності на спадкову.

Продовження відтворення емпірично виявлених тенденцій суперечить неодноразово проголошуваний в Україні меті перетворення суспільства на демократичне, соціально-орієнтоване, економічно процвітаюче, засноване на знаннях (knowledge-based society). Однак й формування ефективної соціальної, у тому числі освітньої політики, справді дієвих заходів та механізмів їхньої реалізації можливе лише за умови перетворення тематики рівності можливостей, доступності різних рівнів освіти для різних соціальних категорій населення на одну з пріоритетних дослідницьких тем. Результати наукових досліджень щодо механізмів та інституційних умов соціального відтворення і соціальної мобільності можуть бути використані для ідентифікації тих механізмів і умов, які вважатимуться несправедливими і підвладними деконструкції. Чи вважатимуться якісь із виявлених умов і механізмів несправедливими і чи докладатимуться зусилля і ресурси для їхньої модифікації – відповіді на ці запитання, очевидно, лежать поза межами сфери безпосередньої наукової діяльності соціологів та інших дослідників.

РОЗДІЛ 4

СУБ'ЄКТИВНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

У сучасній соціології важливість дослідження соціальної мобільності як однієї з найсуттєвіших складових перебігу і наслідків соціально-стратифікаційних процесів є загальновизнаною, про що красномовно свідчить досвід уже не одного покоління соціологів, які присвятили свою дослідницьку діяльність виявленню основних тенденцій різних типів соціальної мобільності, їхніх причин і наслідків як у межах окремих суспільств, так і в перспективі міжнаціональних порівнянь. Як зазначено раніше, зазвичай об'єктом детального емпіричного аналізу стає міжгенераційна соціально-класова і освітня мобільність, дані щодо якої уможливають оцінку глибини стратифікованості суспільства, часових змін стабільності, зростання чи зменшення рівності/нерівності можливостей, а також використовуються для опрацювання і втілення певних заходів соціальної політики у розвинених демократичних країнах. Ідеться про ті види соціальної мобільності, які умовно можна вважати об'єктивними, досліджуваними на підставі порівняння об'єктивних соціально-статусних, класових і освітніх характеристик індивідів та їхніх батьків.

Значно менше уваги в соціології приділялося дослідженню суб'єктивної соціальної мобільності, уявленню індивідів про те, наскільки характеристики їхнього статусу зайнятості у дорослому віці різняться порівняно зі статусами їхніх батьків. На важливості доповнення соціально-стратифікаційних досліджень таким суб'єктивним аспектом соціальної мобільності наголошується не лише тому, що це розширює наші знання про процеси соціальної мобільності загалом. Дослідники припускають, що добре відомі й емпірично підтверджені впливи соціальної мобільності на ставлення і поведінку індивідів опосередковуються їхнім суб'єктивним сприйняттям руху в межах соціальної структури, вірою в те, що вони насправді здійснили висхідний чи низхідний рухи, порівняно з батьками. У повсякденній свідомості в основі таких уявлень зазвичай лежить упевненість, що діти живуть краще чи гірше, ніж батьки, досягли більшого чи меншого, порівняно з ними. Раніше припуска-

лося, що реальна соціальна мобільність цілковито визначає суб'єктивне сприйняття індивідами мобільності та відповідним чином впливає на їхні ставлення і поведінку. Як виявилось, про що йтиметься нижче, суб'єктивна соціальна мобільність дійсно ґрунтується насамперед на реально здійсненій міжгенераційній мобільності, проте зазнає суттєвого впливу з боку низки інших чинників, а також може виявляти себе як незалежний чинник впливу на інші до-точні до соціальної нерівності ставлення й оцінки.

У вітчизняній соціології явище суб'єктивної соціальної мобільності не досліджувалося і не аналізувалося взагалі. Вперше така нагода з'явилася у 2009 році після приєднання України до міжнародного дослідницького проекту щодо соціальної нерівності [5]. У 1984 році дослідники кількох університетів започаткували Програму міжнародного соціального дослідження (ISSP – International Social Survey Programme) як щорічну програму здійснення присвячених певній тематиці порівняльних емпіричних соціальних опитувань у країнах, які виявили бажання до неї приєднатися. Періодично, у 1987, 1992, 1999 і 2009 роках основною темою дослідницької програми ISSP обиралася соціальна нерівність, а відповідний модуль становив основу опитувальника. Україна приєдналася до програми ISSP лише у 2008 році.

Серед низки запитань щодо різних аспектів соціальної нерівності опитувальник дослідження містив запитання, відповіді на яке уможливили порівняльний аналіз суб'єктивної соціальної мобільності. Вперше це було здійснено за результатами дослідження 1999 року. Американські соціологи С. Келлі та К. Келлі на підставі даних щодо 30 країн виявили та описали основні чинники та деякі наслідки суб'єктивної соціальної мобільності [222], про що йтиметься нижче.

Суб'єктивна соціальна мобільність вимірювалася за відповідями на запитання, у якому респондентам пропонувалося порівняти їхню поточну роботу чи останнє місце роботи з тією, яку мав батько, коли опитаним було 14–15–16 років, та визначити, чи статус їхньої роботи є (був) значно вищим, вищим, таким самим, нижчим чи значно нижчим, аніж у батька (дослівно запитання з опитувальника 2009 року наведено у табл. 4.2). Кожній з п'яти відповідей присвоювався певний бал із рівномірними інтервалами на шкалі від 0 до 100: значно вищий статус – 100 балів, вищий – 75, такий самий – 50, нижчий – 25, значно нижчий – 0 балів, що уможливило обрахування середнього значення суб'єктивної соціальної мобільності загалом для 30 країн та для кожної країни окремо в межах 100 балів.

*Результати міжнаціонального порівняльного дослідження
суб'єктивної соціальної мобільності 1999 року*

Середнє значення суб'єктивної соціальної мобільності для 30 країн разом у 1999 році становило 57 балів зі 100, коливаючись від 65 до 37 балів (див. табл. 4.1). У 29 країнах оцінка суб'єктивної мобільності перебувала в інтервалі від 50 (такий самий статус роботи, як у батьків) до 65 (помірна висхідна мобільність). Найбільшою мірою сприйняття власної статусної належності як дещо вищої, ніж у батьків притаманне мешканцям Португалії, Кіпру, Іспанії, Бразилії. Єдиним несподіваним для дослідників винятком стала Японія, для якої середнє значення суб'єктивної соціальної мобільності становило лише 37 балів. Це означає, що японці переважно схильні оцінювати власні статуси зайнятості як нижчі за батьківські. Оскільки Японія була єдиною азійською країною серед 30-ти, дослідники лише припускають, що така різниця відмінності може пояснюватися притаманними лише цій країні особливими подіями та обставинами, або ж зумовлюватися більш загальними соціально-культурними відмінностями між азійськими і західними країнами.

Серед основних чинників впливу на суб'єктивну соціальну мобільність, виявлених за допомогою регресійного аналізу, чільне місце, як і варто було очікувати, посідає реальна міжгенераційна соціальна мобільність (стандартизований коефіцієнт становить 0,27) [222, с. 114]. Це означає, що індивіди, які здійснили висхідну соціальну мобільність, порівняно з батьками, схильні певною мірою саме так і оцінювати власні досягнення. Відносно менший, але статистично значущий вплив на суб'єктивну соціальну мобільність у 30 країнах загалом виявили такі чинники, як освіта батьків, власна освіта респондентів, сімейний дохід, досвід керівництва роботою інших людей, зростання ВВП у країні на момент опитування, порівняно з часом, коли респондент був/була у підлітковому віці. Також значущою виявилася гендерна належність, оскільки чоловіки оцінювали здійснену мобільність дещо вище, ніж жінки. Проте детальніший порівняльний аналіз із виокремленням трьох типів країн (англомовних, західноєвропейських та посткомуністичних) виявив, що в посткомуністичних країнах гендерна належність жодним чином не впливала на суб'єктивну мобільність. Це вважається ймовірним наслідком успішності зусиль комуністичних урядів щодо зменшення гендерних відмінностей. Наявність власного бізнесу і сімей-

ний статус опитаних загалом не впливали на сприйняття соціальної мобільності. Аналіз гендерних відмінностей виявив, що у 30 країнах вплив більшості вказаних чинників є подібним для чоловіків і жінок, за винятком зростання ВВП, яке ніяким чином не позначалося на суб'єктивній соціальній мобільності жінок.

Таблиця 4.1. Суб'єктивна соціальна мобільність у 30-ти країнах, 1999 рік*

Країна	Середнє значення	n
Португалія	65	1012
Кіпр	64	828
Іспанія	63	1025
Бразилія	63	1633
Франція	62	1736
Австралія	61	1544
Північна Ірландія	60	671
Ізраїль	60	1065
Болгарія	60	955
Швейцарія	59	1140
Польща	58	977
США	58	1082
Австрія	58	895
Східна Німеччина	57	441
Угорщина	57	1082
Британія	57	714
Канада	56	931
Нідерланди	56	1515
Нова Зеландія	56	1028
Західна Німеччина	56	776
Словаччина	56	880
Норвегія	56	1184
Словенія	55	864
Латвія	55	912
Росія	54	1167
Чеська Республіка	54	1582
Філіппіни	54	990
Швеція	54	1050
Чилі	50	1134
Японія	37	878

*Джерело: [222, с. 113].

Що ж до наслідків суб'єктивної соціальної мобільності, то дослідники висунули припущення про можливий вплив останньої як незалежної змінної на відповіді опитаних щодо окремих дотичних до соціальної нерівності питань. Припущення цілковито підтвердилося, оскільки суб'єктивна соціальна мобільність виявилася статистично значущим чинником впливу на суб'єктивну соціально-класову належність, а також на оцінку респондентами власної заробітної плати як справедливої/несправедливої та оцінку оплати, яку вони насправді заслуговують.

*Суб'єктивна соціальна мобільність в Україні.
Тенденції соціально-демографічних відмінностей*

Україна приєдналася до дослідницького проекту ISSP 2008 року, наступного року вперше взявши участь у порівняльному дослідженні соціальної нерівності, яке значною мірою ґрунтувалося на попередньому дослідженні 1999 року. Як і тоді, опитувальник містив запитання щодо сприйняття індивідами власної соціальної мобільності у порівнянні з батьками. В Україні розробку методології збору інформації, формування вибіркової сукупності, проведення польового етапу цього дослідження та первинну обробку даних здійснив Київський міжнародний інститут соціології. Загальна кількість опитаних за випадковою вибіркою становить 2 012 респондентів, які за всіма основними соціально-демографічними ознаками представляють доросле населення країни старше 18 років.

Для виявлення і опису основних тенденцій та чинників суб'єктивного сприйняття соціальної мобільності в українському суспільстві авторка вважає доречним аналізувати відповіді лише тих респондентів, яким на момент опитування виповнилося не менше 30 років. Це зумовлюється тим, що у змісті відповідного запитання закладено необхідність порівняння свого статусу зі статусом батька, коли індивіду було 14–15–16 років, а батькові, відповідно, щонайменше 35–40. Отже, у підвибірку для аналізу тенденцій суб'єктивної соціальної мобільності потрапили 1 565 респондентів віком від 30 років, з яких 1 339 відповіли на наведене у табл. 4.2 запитання. Середнє значення оцінки суб'єктивної мобільності для цієї підвибірки становить 54 бали (для всіх респондентів від 18 років – 53 бали). Отже, загалом українці вважають, що статус їхньої

роботи ледь-ледь перевищує статус роботи батьків. Детальний розподіл оцінок подано у табл. 4.2. Лише один відсоток становить різниця між кількістю індивідів, які максимально високо оцінили статус своєї роботи, порівняно з батьком (9 %), та максимально низько (8 %). Близько третини вважають свій статус не значно, але вищим (30 %). Ще приблизно третина оцінює як однаковий (35 %) і майже кожен п'ятий (18 %) – як нижчий, аніж у батька. Отже, переважна більшість респондентів бачать свої заняття як статусно однакові з батьківськими або ж помірно вищі чи нижчі.

Таблиця 4.2. Розподіл оцінок суб'єктивної мобільності в Україні, 2009 рік

Тепер запитання щодо Вашої роботи (чи останнього місця роботи, якщо Ви тимчасово не працюєте). Якщо порівняти Вашу роботу з тією, яку мав Ваш батько, коли Вам було 14–15–16 років, то, на Вашу думку, статус Вашої роботи є (чи був)...		
	Відсоток	Бали
Значно вищим, ніж у батька	9	100
Вищим	30	75
Таким самим	35	50
Нижчим	18	25
Значно нижчим	8	0
Разом	100	
Середнє (зі 100)	54	

Основні тенденції соціально-демографічних відмінностей щодо суб'єктивного сприйняття соціальної мобільності виявилися такими (див. табл. 4.3). Середня оцінка чоловіками суб'єктивної мобільності лише на два бали перебільшує відповідну для жінок, і не виключено, що регресійний аналіз даних підтвердить один із вказаних висновків попереднього порівняльного дослідження про те, що в посткомуністичних країнах гендерна належність не впливає на суб'єктивну соціальну мобільність, що є наслідком успішності зусиль комуністичних урядів щодо зменшення гендерних відмінностей і нерівностей.

Загальна тенденція диференціації за віком така, що чим старша вікова когорта, тим більше значення середніх. Представники двох наймолодших вікових когорт (30–39 і 40–49 років) однаково найнижче оцінюють свої статуси порівняно з батьками (51 бал, дуже близький до загальної оцінки «такий самий статус, як у батька»), а респонденти віком за 70 років схильні власні статуси зайнятості оцінювати незначно, але вище, ніж у батьків (59 балів). Очевидно,

така тенденція відбиває цілком реальні соціально-структурні зміни в українському суспільстві від кінця першої третини минулого століття до початку нинішнього, як-от перетворення суспільства з аграрного на індустріальне й урбанізоване з відповідними змінами у структурі зайнятості, попиті на кваліфіковану й висококваліфіковану робочу силу як у сфері фізичної, так і розумової праці, поступове визнання здобуття певних освітніх рівнів як загальнообов'язкових, певні практики здобуття освіти та кар'єрного просування для вихідців із різних класів тощо. Для представників двох наймолодших вікових когорт суттєве значення може мати те, що їхні батьки вже належали до значною мірою урбанізованого й освіченого радянського покоління індустріального суспільства, і діти значно частіше відтворювали, аніж перевищували батьківські позиції, а також те, що важливі життєві процеси для цих індивідів (здобуття освіти, перехід і статуси зайнятості на ринку праці тощо) збіглися з кризовими політичними, економічними і соціально-структурними перетвореннями соціалістичної України як частини СРСР на Україну певного типу капіталістичну.

Вказані у табл. 4.3 значення середніх величин для перших трьох вікових когорт (від 30 до 59 років) є саме такими і для чоловіків, і для жінок. Тобто гендерних відмінностей в оцінках суб'єктивної мобільності серед належних до цих вікових когорт не спостерігається, хоча йдеться, нагадаємо, про порівняння і синами, і доньками статусу своєї роботи зі статусом батька. Як сфера професійної освіти, так і ринок праці були і залишаються гендерно сегрегованими. Усі галузі економічної діяльності характеризуються певним співвідношенням зайнятих там чоловіків і жінок із переважанням чоловіків чи переважанням жінок, або як змішані. Добре відомо, що на вищі рівні професійних і бюрократичних ієрархій в українському суспільстві значно частіше потрапляють чоловіки, аніж жінки. Порівняно з синами, освітні й трудові траєкторії дочок значною мірою різняться від батьківських. Проте, незважаючи на такі обставини, чоловіки і жінки молодших вікових когорт однаково сприймають власну соціальну мобільність. Гендерні відмінності оцінок мобільності спостерігаються лише серед найстарших вікових когорт. Оцінка жінок 60–69 років навіть дещо менша, аніж попередньої когорти (52 бали), і тільки жінки 70 років і старші порівняно вище оцінюють свої статуси (57 балів). Натомість серед чоловіків зберігається чітка тенденція зростання оцінок зі збільшенням віку: для

когорти 60–69 років середнє значення становить 62 бали, а більше 70 років – 65 балів.

Таблиця 4.3. Диференціація значень суб'єктивної мобільності за соціально-демографічними показниками

	Середнє значення	n
<i>Гендер</i>		
Чоловіки	55	598
Жінки	53	741
<i>Вікова когорта</i>		
30–39 років	51	325
40–49 років	51	350
50–59 років	53	250
60–69 років	56	228
70 і більше років	59	187
<i>Рівень освіти</i>		
Початкова	51	31
Неповна середня	55	130
Повна середня	47	243
Професійно-технічна на базі повної середньої	49	241
Неповна вища (середня спеціальна)	55	374
Базова і повна вища	61	317
<i>Тип поселення</i>		
Місто	52	887
Село	56	452
<i>Регіон проживання</i>		
Західний	57	310
Центральний	57	373
Південний	51	346
Східний	51	310

На відміну від віку, за рівнем освіти не спостерігається загальної тенденції – чим вищий рівень, тим більше значення оцінки суб'єктивної мобільності. Однак саме вік є цьому причиною. Респонденти, які здобули лише початкову і неповну середню освіту, вище оцінюють свої статуси, порівняно з батьківськими, аніж ті, чий освітній здобуток завершилися з одержанням атестата про повну середню освіту, а також професійно-технічну. Проте саме ці респонденти переважно й належать до двох найстарших вікових когорт. Серед їхніх батьків, а це перша третина XX століття, цілком імовірно

були такі, що взагалі не навчалися у школі або ж не здобули початкової чи неповної середньої освіти, займаючись переважно некваліфікованою фізичною працею у сільському господарстві чи промисловості. Тому не дивно, що навіть здобуття неповної середньої освіти, не кажучи вже про вищі рівні, уможлиблювало набуття якісно інших, порівняно з батьківськими, статусів зайнятості. Про певну тенденцію збільшення значень оцінок суб'єктивної мобільності з підвищенням рівня освіти можемо говорити, починаючи від рівня повної загальної середньої, а також на її базі професійно-технічної освіти. Привертає увагу те, що оцінки респондентів із такими рівнями освіти дещо опускаються за межу 50 балів, коли статуси визнаються рівними статусам батьків. Як і варто було очікувати, володарі дипломів про повну вищу освіту загалом вважають, що їм найбільшою мірою вдалося перевищити статусні досягнення батьків.

Дещо несподіваною виявилася диференціація середніх значень суб'єктивної мобільності за типом поселення. Загалом сільські мешканці вище оцінюють свої статуси зайнятості, порівняно з батьками, аніж мешканці міст. Вікова структура сільського і міського населення досить подібні, за винятком більшої частки молодих (30–39 років) серед містян. Проте селяни усіх вікових категорій, окрім 40–49-літніх, схильні вище оцінювати здійснену ними мобільність, аніж їхні міські однолітки.

Мешканцями Західного і Центрального регіонів країни соціальна дистанція між їхніми і батьківськими статусами зайнятості сприймається більшою, аніж мешканцями Південного і Східного регіонів. Зумовленість цього низкою регіональних соціальних відмінностей імовірна, але потребує подальшого детального аналізу.

Чинники впливу на суб'єктивну мобільність

Для аналізу чинників впливу на суб'єктивну мобільність із наявного масиву даних ISSP 2009 року було обрано такі незалежні змінні: реальна міжгенераційна соціальна мобільність, освіта, дохід, досвід керівництва підлеглими, тип поселення, вік і гендер.

Професійний статус респондентів та їхніх батьків у масиві даних ISSP визначався за чотиризначним кодом загальновідомого у соціології міжнародного класифікатора занять ISCO-88. Ці коди було перекодовано за шкалою класифікації занять Д. Треймана (відпо-

відний синтаксис для програми SPSS доступний на персональній сторінці в Інтернеті нідерландського дослідника Г. Ганзебума). Значення індексів шкали Д. Треймана коливаються від 0 для занять некваліфікованої фізичної праці у сільському господарстві до 100 для занять висококваліфікованої розумової праці. Реальна міжгенераційна соціальна мобільність вимірювалася як різниця між значенням індексу заняття респондента та його/її батька.

Освіта респондента визначалася не за дискретними освітніми рівнями, а за загальною кількістю років навчання. Дохід респондента вимірювався як логарифм від вказаної під час опитування суми. Досвід керівництва підлеглими визначався за відповіддю на запитання, чи доводилося респондентові на основній роботі керувати співробітниками та відповідати за їхню роботу. Одиницею позначалися респонденти з наявністю досвіду керівництва іншими, а 0 (референтна категорія) – ті, хто такого досвіду не мали. Тип поселення визначався як місто – 1 чи село – 0. Змінною віку респондента слугувала кількість прожитих років. Гендерна належність визначалася як 0 для референтної категорії жінок та 1 для чоловіків.

Як і за результатами міжнародного порівняльного дослідження 1999 року серед 30 країн, в Україні найбільший вплив на суб'єктивну мобільність чинить реальна міжгенераційна соціальна мобільність зі значенням стандартизованого коефіцієнта 0,324 (див. табл. 4.4).

Таблиця 4.4. Чинники впливу на суб'єктивну соціальну мобільність. Регресійний аналіз. Усі респонденти, n = 1 339

Незалежні змінні	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість
Міжгенераційна соціальна мобільність	0,324	0,000
Вік	0,105	0,004
Досвід керівництва	0,079	0,027
Тип поселення: місто / село	-0,075	0,028
Освіта (кількість років навчання)	0,051	0,200
Гендер	0,045	0,196
Дохід	0,035	0,349

Примітка. Тут і надалі всі статистично значущі коефіцієнти виділено напівжирним шрифтом.

Окрім міжгенераційної соціальної мобільності слабший, але статистично значущий вплив на суб'єктивну мобільність виявляють ще три незалежні змінні: вік (стандартизований коефіцієнт 0,105),

досвід керівництва (0,079) та тип поселення (-0,075). Отже, індивіди старшого віку сприймають соціальну дистанцію між ними і батьками як дещо більшу, ніж їхні молодші співгромадяни. Так само наявність досвіду керівництва додає впевненості у тому, що статуси батьків досягнуті й перевершені. Власні статуси, порівняно з батьківськими, загалом оцінюють дещо вище селяни, ніж міські мешканці.

Інші чинники (освіта (кількість років навчання), дохід і гендерна належність) не виявили статистично значущого впливу на суб'єктивну соціальну мобільність, коли аналізуються відповіді усіх респондентів разом.

Незначущість чинника гендерної належності загалом ще не означає відсутності будь-яких відмінностей у сприйнятті суб'єктивної соціальної мобільності чоловіками і жінками, зокрема щодо впливу різних незалежних змінних, їхнього переліку та величини. Гендерна нерівність на ринку праці, вертикальна і горизонтальна гендерна сегрегація останнього є типовими явищами для українського суспільства. Місця зайнятості з усіма статусними характеристиками мають певні відтінки гендерного забарвлення від нейтрально-однакового до законодавчої заборони певних видів занять для жінок чи більш м'якої форми традиційного сприйняття галузей діяльності і посад як переважно чоловічих/жіночих із відповідною орієнтацією на це дітей у процесі виховання. До того ж, як уже зазначено, у дослідженні йдеться про порівняння статусів зайнятості усіх респондентів зі статусом батька, що у випадку доньок означає гендерно-різномірне порівняння.

Припущення про суттєві відмінності впливу конкретних незалежних змінних на суб'єктивну соціальну мобільність, якщо розглядати чоловіків і жінок окремо, загалом підтвердилося. Найвпливовішим чинником для представників обох гендерів залишається реальна міжгенераційна соціальна мобільність, хоча для чоловіків відповідне значення стандартизованого коефіцієнта більше (0,352), ніж для жінок (0,298) (див. табл. 4.5). Цей чинник виявився не лише найважливішим, а і єдиним спільним. На сприйняття соціальної мобільності чоловіками також статистично значуще впливає вік. Наближаються, але не досягають статистичної значущості ще дві незалежні змінні: досвід керівництва та дохід. На сприйняття соціальної мобільності жінками значуще впливає окрім реальної мобільності лише освіта (кількість років навчання). Отже, загальний

ефект впливу на суб'єктивну соціальну мобільність досвіду керівництва і типу поселення (табл. 4.4) виявляється, лише якщо аналізувати відповіді чоловіків і жінок разом, і навпаки, такий підхід нівелює вплив освіти, характерний для жінок.

Таблиця 4.5. Чинники впливу на суб'єктивну соціальну мобільність. Регресійний аналіз. Чоловіки, n = 598. Жінки, n = 741

Незалежні змінні	Чоловіки		Жінки	
	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість
Міжгенераційна соціальна мобільність	0,352	0,000	0,298	0,000
Вік	0,161	0,003	0,072	0,143
Досвід керівництва	0,099	0,073	0,067	0,153
Тип поселення: місто / село	-0,080	0,123	-0,077	0,087
Освіта (кількість років навчання)	-0,036	0,531	0,117	0,032
Дохід	0,100	0,074	-0,024	0,599

На що впливає суб'єктивна мобільність

Як зазначено вище, за даними попереднього міжнародного дослідницького проекту ISSP 1999 року, підтвердилося припущення про те, що суб'єктивна соціальна мобільність як незалежна змінна впливає на сприйняття індивідами свого місця в межах суспільної ієрархії та оцінку справедливості/несправедливості заробітної плати. Для такого аналізу щодо можливого впливу суб'єктивної соціальної мобільності в українському суспільстві за даними масиву ISSP 2009 року було обрано три змінні, які прямо чи опосередковано стосуються нерівності та класової належності. Перша змінна – це розташування індивідом себе на щаблях суспільної ієрархії, тобто на умовній драбині, де 10 позначає найвище становище, а 1 – найнижче. Друга змінна – це класова самоідентифікація, віднесення індивідом себе до одного з зазначених у запитанні класів: нижчого, робітничого, нижнього середнього, середнього, вищого середнього та вищого. Третя змінна стосується оцінки заробітної плати як справедливої і ґрунтується на запитанні: «Чи вважаєте Ви свою заробітну плату справедливою? Питання не в тому, скільки б Ви хоті-

ли заробляти, ми запитуємо, що Ви відчуваєте – чи відповідає оплата праці вашій кваліфікації та зусиллям, що Ви докладаєте на роботі? Якщо зараз Ви тимчасово не працюєте, то, будь ласка, оцініть зарплатню на попередньому місці роботи». Відповідь обиралася серед таких альтернатив: оплата значно менша кваліфікації та зусиль, трохи менша, відповідає, оплата праці справедлива, трохи більша, ніж я заслуговую, та набагато більша, ніж я заслуговую. Для регресійного аналізу значення вказаних змінних вимірювалося від 0 до 100, де 0 відповідали найнижчі значення (перший щабель на драбині суспільної ієрархії, нижчий клас та оцінка заробітної плати як значно меншої кваліфікації та зусиль), а 100 балам – найвищі значення змінних (десятий щабель на драбині суспільної ієрархії, вищий середній та вищий класи, оцінка заробітної плати як набагато більшої, ніж заслуговую).

Таблиця 4.6. Суб'єктивна соціальна мобільність серед чинників впливу на розташування на щаблях суспільної ієрархії, суб'єктивний соціальний клас та оцінку заробітної плати як справедливої. Регресійний аналіз. Усі респонденти, n = 1339

Незалежні змінні	Розташування на щаблях суспільної ієрархії		Суб'єктивний соціальний клас		Оцінка заробітної плати як справедливої	
	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість	Стандартизований коефіцієнт Beta	Статистична значущість
Суб'єктивна соціальна мобільність	0,091	0,013	0,051	0,143	0,014	0,718
Міжгенераційна соціальна мобільність	-0,047	0,225	0,042	0,251	0,036	0,380
Вік	-0,170	0,000	-0,048	0,175	0,067	0,095
Досвід керівництва	0,047	0,204	0,104	0,003	0,013	0,746
Тип поселення: місто / село	0,093	0,008	0,045	0,171	0,008	0,833
Освіта (кількість років навчання)	0,063	0,118	0,288	0,000	-0,435	0,664
Гендер	-0,001	0,979	-0,075	0,026	-0,016	0,678
Дохід	0,176	0,000	0,160	0,000	0,013	0,746

Респонденти, які вважають, що здійснили соціальну мобільність, порівняно з батьками, схильні вище розташовувати себе на щаблях

соціальної ієрархії (стандартизований коефіцієнт 0,091) (див. табл. 4.6). Примітно, що реальна міжгенераційна соціальна мобільність такого впливу не має. На подібну тенденцію звернули увагу дослідники, аналізуючи попередні дані 1999 року для 30 країн, пояснюючи це тим, що відмінність статусної належності має значення лише тоді, коли індивіди це чітко усвідомлюють [222, с. 118]. Порівняно з суб'єктивною мобільністю, більший вплив на розташування на щаблях суспільної ієрархії виявляють такі чинники, як дохід, вік (чим менший, тим вище розташування) та тип поселення (містяни бачать себе дещо вище, ніж селяни).

Хоча визначення індивідами місця на щаблях суспільної ієрархії та визначення класу належності здаються змістовно близькими, ці змінні суттєво різняться за чинниками впливу. Суб'єктивна соціальна мобільність не має значення для соціально-класової самоідентифікації, так само як вік і тип поселення, важливі для вибору місця на соціальній драбині. Єдиним спільним для обох залежних змінних чинником впливу виявився дохід. Проте важливішим для класової самоідентифікації є рівень освіти індивіда (кількість років навчання). Також має значення наявність досвіду керівництва та гендерна належність (жінки дещо частіше вважають себе належними до порівняно вищих класів).

Суб'єктивна соціальна мобільність, як і жоден інший наведений у табл. 4.6 чинник, не має ніякого значення для оцінки заробітної плати як справедливої чи не відповідної кваліфікації і зусиллям. Це зумовлюється тим, що переважна більшість опитаних (85 %) різного віку, рівня освіти, місця проживання, статусів зайнятості, гендерної належності тощо вважають, що оплата їхньої праці значно чи трохи менша, ніж наявна кваліфікація та докладені зусилля.

Таким чином, поряд із традиційними «об'єктивними» мобільностями, як-от насамперед соціально-класова та освітня, дослідницька увага сучасних соціологів поширилася на суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності, яке, хоча й зумовлене насамперед реальною міжгенераційною соціальною мобільністю, виявилось залежним від низки інших чинників, а також здатним чинити незалежний вплив на інші дотичні до соціальної нерівності ставлення й оцінки. Тому цілком доречною видається пропозиція зважати на суб'єктивну соціальну мобільність, досліджуючи мобільність «об'єктивну», оскільки таке поєднання сприятиме глибшому

розумінню того, як саме соціальна мобільність впливає на різноманітні орієнтації, ставлення та поведінку індивідів.

Перший для вітчизняної соціології досвід дослідження суб'єктивної соціальної мобільності виявив, що загальне сприйняття останньої є вельми поміркованим (54 бали зі 100), коливаючись між оцінками досягнутих статусів як однакових із батьківськими до трохи вищих. Серед розглянутих чинників впливовими для суб'єктивної соціальної мобільності загалом для всіх опитаних виявилися насамперед реальна міжгенераційна соціальна мобільність, а також вік, досвід керівництва підлеглими та тип поселення. Проте сприйняття власних досягнень на тлі батьківських статусів суттєво різняться для чоловіків і жінок.

На відміну від результатів попереднього міжнародного дослідження 1999 року, в Україні, за даними дослідження 2009 року, суб'єктивна соціальна мобільність виявилася значущим чинником лише щодо визначення індивідами свого місця на драбині суспільної ієрархії, не впливаючи ні на класову самоідентифікацію, ні на оцінку заробітної плати як справедливої. Доступність емпіричних даних для всіх країн–учасниць проекту ISSP 2009 року уможливить достовірне, а не умовне порівняння України з іншими країнами не лише щодо суб'єктивної соціальної мобільності, а й усіх інших важливих аспектів соціальної нерівності у суспільстві.

ПІСЛЯМОВА

В українському суспільстві з середини ХХ століття загалом незмінною залишається нерівність можливостей здобуття освіти, відповідної їй зайнятості та класової належності. Для чоловіків і жінок (за винятком жінок за класовою належністю батька) спостерігається стабільність ендогенного режиму класової і освітньої мобільності у розрізі п'яти послідовних вікових когорт протягом тривалого радянського періоду другої половини минулого століття та під час переходу від соціалістичної до капіталістичної моделі розвитку на початку століття нинішнього. Застосовані до аналізу даних таблиць мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт лог-лінійні моделі, які припускають відсутність суттєвих змін відношення шансів, добре відповідають емпіричним даним, помилково класифікуючи менше 5 % респондентів. Іншими словами, в українському суспільстві наявна стабільність рівнів відносної міжгенераційної класової і освітньої мобільності, протягом тривалого часу рівень соціальної рухливості залишався приблизно однаковим. Така постійність передбачає високий рівень іммобільності (соціального відтворення) у верхній частині класової структури суспільства та обмежені відносні шанси мобільності у будь-якому напрямку між верхніми й нижніми класовими категоріями.

Якщо відносна мобільність залишалася переважно незмінною, а рівні абсолютної мобільності динамічно змінювалися, то загальна мобільність чоловіків і жінок зумовлювалася насамперед структурними змінами в економіці країни, перерозподілі зайнятості, експансії певних рівнів освіти. Виявлені коливання шансів під час порівняння освітніх здобутків і класової належності чоловіків і жінок з відповідними характеристиками їхніх батьків загалом свідчать про деяке послаблення нерівності у другій половині минулого століття протягом кількох радянських десятиліть, яке змінилося тенденцією до посилення нерівності в останнє радянське десятиліття та протягом перших пострадянських. Проте такі коливання поки

що не вплинули на загальний притаманний українському суспільству режим мобільності як постійності зв'язку між класовим походженням і класовою належністю чоловіків і жінок.

Освітні здобутки становлять основний опосередковуючий чинник класової мобільності. Однак ані освітні реформи радянського періоду, експансія і обов'язковість середньої загальної освіти, ані численні зміни правил та інституційних шляхів переходу до вищої освіти не привели до зменшення освітньої нерівності у сенсі нерівності шансів здобуття вищих рівнів освіти. Заходи державної політики щодо вирівнювання шансів, насамперед заходи позитивної дискримінації (квоти, пільги під час зарахування, підготовки відділення вишів тощо) хоча й не привели до зменшення нерівності шансів, проте, очевидно, надавали можливість утримувати освітню нерівність на більш-менш стабільному рівні. Так само й експансія вищої освіти упродовж пострадянських десятиліть поки що не сприяла вирівнюванню можливостей. Зумовлені соціальним походженням відмінності освітніх досягнень виявилися переважно стійкими до інституційних заходів освітнього реформування та освітньої експансії.

Українське суспільство, особливо наприкінці радянського і протягом пострадянського періодів, очевидно, не можна вважати меритократичним у тому розумінні, що якщо люди досягають певного рівня освіти, то класове походження вже не впливає на класову належність. Переміщення індивідів до певних позицій зайнятості й відповідної класової належності за однакового рівня досягнутої освіти, ймовірно, значно більшою мірою зумовлюється класовим походженням, що особливо характерно для представників молодшої когорти на тлі експансії вищої освіти в Україні.

Життєві шанси чоловіків і жінок залишаються значною мірою залежними від соціально-класових обставин їхнього народження. Нерівність створює перешкоди для соціальної мобільності, починаючи з періоду раннього розвитку дитини, під час навчання у школі, переходу до вищих рівнів освіти, виходу та просування на ринку праці. Очевидно, узагальнення, зроблене двома відомими дослідниками соціальної мобільності Дж. Голдторпом та Р. Еріксоном, цілком прийнятне і для українського суспільства: «...міжгенераційній нерівності притаманні суттєві властивості самопідтримки. Вона створює умови, за яких індивіди, які посідають менш сприятливі й привілейовані позиції, вибирають такі варіанти дії, які самі вони

розуміють як адаптивні та достатньо раціональні., що загалом сприяє підтримці статус кво. Неможливо очікувати, що освітня експансія і реформа сама по собі слугуватиме ефективним інструментом соціальної політики, спрямованим на створення більшої рівності можливостей... Це потребуватиме додаткових зусиль для скорочення нерівностей умов, зокрема класових нерівностей щодо економічного забезпечення, стабільності й соціальних перспектив» [156, с. 42]. Вочевидь, в основі цього узагальнення лежить зроблений ще П. О. Сорокіним на початку минулого століття висновок про те, що форми соціальної стратифікації як контекст мобільності самі становлять диференційовані структури влади і переваг, а тому містять важливі властивості самопідтримки.

Україна має величезний потенціал розвитку, реалізація якого привела б до суттєвих структурних змін, як це відбувалося у нині високорозвинених країнах протягом ХХ століття, зокрема скорочення зайнятості малокваліфікованою фізичною працею і розширення занять висококваліфікованою розумовою працею, занять професійних, управлінських, із надання інформаційних та інших послуг. Мовою соціології соціальної мобільності це означало б збільшення місць на середніх і верхніх рівнях класової структури, а разом з тим збільшення висхідної соціальної мобільності. За умови впровадження низки соціальних, освітніх і економічних інституційних практик вирівнювання умов і можливостей цілком реально було б досягти і вирівнювання шансів, більшої відкритості суспільства. Проте сьогодні це звучить як соціологічна утопія, зважаючи на політичні, економічні й соціальні реалії нашого життя. Класовим інтересам можновладців і бюрократії, яка їх обслуговує, навряд чи відповідає більша відкритість суспільства і вирівнювання шансів. Поки що історія свідчить, що у класовому суспільстві зміни можливі лише шляхом колективних дій на ґрунті солідарності й організації, шляхом класових конфліктів не лише за перерозподіл ресурсів, а й зміну умов і правил їх накопичення й використання, у тому числі ресурсів людського розвитку. Навряд чи нам цей шлях оминати.

З погляду академічних інтересів і завдань у вітчизняній соціології соціальної мобільності залишається величезна низка мало чи й зовсім не досліджених явищ і процесів, а «наше знання про світ ніколи не буває кращим, аніж дані, на яких воно ґрунтується» [132, с. 235]. Тож насамкінець авторка хотіла б привернути увагу до тих соціальних явищ і процесів, прямо чи опосередковано дотичних до

тематики соціальної нерівності й мобільності у суспільстві, які все ще залишаються недослідженими у вітчизняній соціології. Йдеться насамперед про:

- основні механізми інституційної зумовленості відтворення соціальної нерівності й мобільності;
- вплив державної політики на динаміку соціальної нерівності у суспільстві загалом і освітньої нерівності зокрема;
- економічну, статусну й класову віддачу від освіти;
- причини і величини розривів між освітою і зайнятістю;
- причини і величини гендерних відмінностей процесів соціального відтворення та класової й освітньої мобільності;
- міжгенераційну мобільність за доходами;
- опрацювання моделей досягнення статусу в українському суспільстві на основі регресійного моделювання;
- дослідження престижу професій і занять в українському суспільстві як складової процесів відтворення соціальної стратифікації;
- зв'язок між соціальним походженням і успішністю навчання у середній і вищій школі;
- соціальну сегрегованість і стратифікованість середньої і вищої освіти;
- соціальну нерівність дошкільної освіти та її вплив на подальші освітні й статусні досягнення дітей різного соціального походження;
- значення зовнішнього незалежного оцінювання для ймовірного вирівнювання можливостей та шансів здійснення освітньої мобільності;
- вплив соціальної мобільності на низку інших соціальних явищ і процесів, як-от політичні орієнтації, електоральна поведінка, міграційна поведінка, народжуваність, смертність тощо.

Наведений перелік – це лише певна частина недосліджених явищ і процесів, дотичних до міжгенераційної соціальної мобільності. На часі також започаткування нового етапу дослідження соціальної нерівності й класової мобільності з урахуванням соціально-економічних змін останніх десятиліть періоду незалежності та переходу від соціалістичного устрою до наявного капіталістичного. Йдеться про розширення рамок класового аналізу й міжгенераційної мобільності в українському суспільстві з урахуванням існуюван-

ня й відтворення класів підприємців-роботодавців і самозайнятих, що не вдалося зробити авторці з причин обмеження історичним періодом аналізу та емпіричними даними.

Прикро лише, що дослідження вказаних та низки інших складних, але важливих для оцінки стану і тенденцій розвитку суспільства соціальних явищ і процесів поки що майже не цікавлять інституційних акторів різних рівнів, державні інституції й посадовців, які намагаються здійснювати контроль і управління важливими для всіх громадян соціально-економічними процесами, провадити соціально-економічну й освітню політику, як не цікавлять і різноманітні політичні сили, які невпинно конкурують за доступ до владних повноважень, генеруючи численні тактики і стратегії розвитку України.

Наведений перелік недосліджених в українському суспільстві явищ і процесів слугуватиме для авторки певним орієнтиром подальшої діяльності на науковій ниві, де вона хотіла б виростити ще не один соціологічний врожай. Проте значно більші сподівання покладаються на молодші покоління дослідників, їхню жагу до нових знань, бажання і здатність замалювати ще не одну білу пляму на соціологічній мапі України, підняти вітчизняну соціологію на новий рівень практично орієнтованого знання про соціальні явища і процеси.

Наукова нива безмежна. Межі встановлює інституційне оточення, рівень забезпеченості необхідними ресурсами, а також ми самі своїми прагненнями, глибиною допитливості, широтою знань і умінь. Неможливо знати все, проте так само неможливо знати мало, але бажати соціальних змін і бути здатними до реальних соціальних перетворень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер. – М. : Экономика, 2004. – 620 с.
2. Аитов Н. А. Управление развитием социальной структуры советского общества / Н. А. Аитов, Ф. Р. Филиппов. – М. : Наука, 1988. – 176 с.
3. Актуальные вопросы развития образования в странах ОЭСР / отв. ред. М. В. Ларионова. – М. : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2005. – 152 с.
4. Асемоглу Д. Институты как фундаментальная причина долгосрочного экономического роста / Д. Асемоглу, С. Джонсон, Д. Робинсон // Экономический вестник. – 2006. – Вып. 5. – № 1. – С. 4–43; Вып. 5. – № 2. – С. 248–287.
5. Бабенко С. Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року) / Світлана Бабенко ; за ред. О. Іващенко. – К. : Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології, Інститут політики, центр «Соціальні індикатори», 2009. – 44 с.
6. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / [Л. М. Черенько, С. В. Полякова, А. Г. Реут та ін.] ; за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український центр соціальних реформ, 2009. – 288 с.
7. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 366 с.
8. Бондарь В. Трудовая мобильность молодежи в крупном городе / Виктория Бондарь // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 114–135.
9. Бьюль А. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей / Ахим Бьюль, Петер Цефель. – СПб. : ООО «ДиаСофтЮП», 2002. – 608 с.
10. Васильченко А. А. Зовнішнє незалежне оцінювання в контексті освітньої нерівності в Україні / А. А. Васильченко // Наукові записки НаУКМА. – 2011. – Т. 122 : Соціологічні науки. – С. 41–46.
11. Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Євген Головаха, Наталія Паніна // Соціологія. – 2001. – № 4. – С. 5–22.

12. Денніс К. Після автомобілізму / Кінгслі Денніс, Джон Аррі. – К. : Темпора, 2010. – 254 с.
13. Доманьський Г. Відбір за соціальним походженням до середніх та вищих навчальних закладів / Генрик Доманьський // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 2. – С. 24–47.
14. Економічна активність населення України 2008 : Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2009. – 228 с.
15. Економічна активність населення України 2010 : Статистичний збірник / Державна служба статистики України. – К., 2011. – 205 с.
16. Ефименко Г. Г. Высшее образование в Украинской Советской Социалистической Республике / Г. Г. Ефименко, Г. А. Лилицкий, В. А. Баженов. – К. : Вища школа, 1983. – 94 с.
17. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю, за групами занять [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/publications/#p9>. – Назва з екрана.
18. Захаров С. В. Меняющиеся параметры матримониального поведения / С. В. Захаров // Демографическая модернизация России 1900–2000 / под ред. А. Г. Вишневого. – М. : Новое издательство, 2006. – С. 96–146.
19. Іващенко О. Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні : соціологічні дослідження / Ольга Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 29–55.
20. Класифікатор професій ДК 003:2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрана.
21. Коваліско Н. В. Динамічні аспекти соціальної стратифікації: специфіка соціальної мобільності / Н. В. Коваліско // Український соціум. – 2007. – № 18. – С. 7–15.
22. Коваліско Н. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Наталія Коваліско. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 240 с.
23. Коваліско Н. Теорія практик, практики і дослідження стратифікаційних порядків / Наталія Коваліско // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 2. – С. 49–63.
24. Концепція Державної цільової соціальної програми підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1720-2010-%F0>. – Назва з екрана.
25. Крамер Д. Математическая обработка данных в социальных науках: современные методы / Дункан Крамер. – М. : Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.
26. Кругман П. Кредо либерала / Пол Кругман. – М. : Европа, 2009. – 368 с.
27. Кузьменко Т. М. Соціальна мобільність: канали та соціальні механізми [Електронний ресурс] / Т. М. Кузьменко // Соціальні технології. –

2009. – № 42. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staptp/2009_42/files/42_14Kuzmenko.pdf. - Назва з екрана.
28. Куценко О. Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе : попытки западной социологии / Ольга Куценко. – Харьков : Изд-во Харьковск. гос. ун-т им. В. Н. Каразина, 2000. – 316 с.
29. Куценко О. Классы в перспективе дилеммы «универсализм – индивидуализм» / Ольга Куценко // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 132–155.
30. Лавриненко Н. Динамика гендерного неравенства в постсоветской Украине / Наталия Лавриненко // Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 225–253.
31. Макеев С. А. Социальные перемещения в крупном городе / С. А. Макеев. – К. : Наукова думка, 1989. – 151 с.
32. Макеев С. Движение к бедности / Сергей Макеев, Наталия Харченко // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 158–173.
33. Макеев С. История и современное состояние исследований стратификации / Сергей Макеев // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 19–23.
34. Макеев С. Классовый анализ в современной социологии / Сергей Макеев // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – С. 11–38.
35. Макеев С. Неравенство в социологической перспективе / Сергей Макеев // Новые социальные неравенства / под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2006. – С. 14–42.
36. Макеев С. Соціальна мобільність у стратифікованому просторі / С. Макеев, С. Оксамитна // Структурні виміри сучасного суспільства : навчальний посібник / за ред. С. Макеева. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 190–208.
37. Макеев С. Классовые конфигурации и особенности социально-политических установок / Сергей Макеев, Сергей Стукало // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 105–131.
38. Малиш Л. Освітні рівні та освітні траєкторії / С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк // Молодь України : від освіти до праці. – К. : ВПЦ НаУКМА. – 2010. – С. 7–27.

39. Мацко І. В. Соціальна мобільність та іммобільність : визначення понять та традиція вивчення / І. В. Мацко // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць*. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2008. – С. 123–125.
40. Межгенерационная трудовая мобильность. – К. : Наукова думка, 1988. – 318 с.
41. Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. – Новосибирск : Издательство Новосибирского государственного университета, 1974. – 318 с.
42. Мобильность кадров на промышленном предприятии. – К. : Наукова думка, 1981. – 218 с.
43. Молодежь и высшее образование в социалистических странах. – М. : Наука, 1984. – 143 с.
44. Моне К. Труд и Нордическая модель социальной демократии [Електронний ресурс] / К. Моне. – Режим доступу : dialogs.org.ua/crossroads_full.php?m_id=19345. – Назва з екрана
45. Моніторинг якості освіти : становлення та розвиток в Україні : Рекомендації з освітньої політики / під заг. ред. О. І. Локшиної. – К. : К.І.С., 2004. – 160 с.
46. Мэннинг Н. Неравенство в России: последствия 1990-х годов / Н. Мэннинг // *Мир России*. – 2007. – № 3. – С. 132–146.
47. Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1957. – 535 с.
48. Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник. – К. : Державне статистичне видавництво, 1961. – 556 с.
49. Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник. – К. : Центральне статистичне управління при Раді Міністрів Української РСР, 1966. – 715 с.
50. Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник. – К. : Статистика, 1976. – 565 с.
51. Народное хозяйство Украинской ССР в 1975 году. Статистический ежегодник. – К. : Техніка, 1976. – 540 с.
52. Народное хозяйство Украинской ССР в 1980 году. Статистический ежегодник. – К. : Техніка, 1981. – 383 с.
53. Народне господарство Української РСР у 1985 році: Статистичний щорічник. – К. : Техніка, 1986. – 398 с.
54. Народне господарство Української РСР у 1990 році : Статистичний щорічник / Міністерство статистики УРСР. – К. : Техніка, 1991. – 496 с.
55. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Дуглас Норт. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 256 с.
56. Оксамитна С. Класова самоідентифікація населення України // *Світлана Оксамитна, Станіслава Бродська // Наукові записки НаУКМА*. – 2001. – Т. 19 : Соціологічні науки. – С. 44–50.

57. Оксамитна С. М. Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії реставрації капіталізму / С. М. Оксамитна, В. Є. Хмелько // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 3. – С. 66–77.
58. Оксамитная С. Тенденции межпоколенной мобильности / Светлана Оксамитная // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 78–97.
59. Оксамитная С. Тенденции межпоколенной мобильности в украинском обществе / Светлана Оксамитная // Социологические исследования. – 1999. – № 10. – С. 63–74.
60. Оксамитна С. Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності : 1993–2003 роки / Світлана Оксамитна // Українське суспільство – 2003. Соціологічний моніторинг / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2003. – С. 303–313.
61. Оксамитная С. Концепция классов Дж. Голдторпа : опыт применения в Украине / Светлана Оксамитная // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – С. 82–115.
62. Оксамитна С. Гендер і соціальні класи / Світлана Оксамитна // Соціальні виміри суспільства. Випуск 7. – К. : Інститут соціології НАН України, 2004. – С. 42–55.
63. Оксамитна С. Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів / Світлана Оксамитна, Станіслава Бродська // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 24–42.
64. Оксамитная С. Образование : новые тенденции воспроизводства традиционного неравенства / Светлана Оксамитная // Новые социальные неравенства / под ред. С. А. Макеева. – К., 2006. – С. 116–147.
65. Оксамитна С. Соціально-класові засади освітньої нерівності / Світлана Оксамитна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 116–136.
66. Оксамитная С. Неравенство в образовании : Украина в европейском контексте / Светлана Оксамитная // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 156–173.
67. Оксамитна С. Освітня нерівність : вплив соціального походження в інституційному контексті сучасної України / Світлана Оксамитна // Наукові студії Львівського соціологічного форуму «Традиції та інновації в соціології» : збірник наукових праць. – Дрогобич : Посвіт, 2009. – С. 37–45.
68. Оксамитна С. Соціальна диференціація освітніх можливостей за результатами міжнародного проекту PISA : досвід для України / С. Оксамитна, А. Васильченко // Наукові записки НаУКМА. – 2009. – Том 96 : Соціологічні науки. – С. 13–21.

69. Оксамитна С. Інституційне середовище відтворення соціальної нерівності / Світлана Оксамитна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 4–28.
70. Оксамитна С. М. Освітня нерівність і міжгенераційна освітня мобільність / Світлана Оксамитна, Олександр Виноградов, Ліна Малиш, Тамара Марценюк // Молодь України : від освіти до праці. – К. : ВПЦ НаУКМА. – 2010. – С. 164–167.
71. Оксамитна С. Молодь України : від освіти до праці / С. Оксамитна, О. Виноградов, Л. Малиш, Т. Марценюк. – К. : ВПЦ НаУКМА. – 2010. – 202 с.
72. Оксамитна С. Суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності : досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні / С. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. – 2010. – Том 109: Соціологічні науки. – С. 5–12.
73. Оксамитна С. Новітня доба української освіти / Світлана Оксамитна, Сергій Стукало // Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : У 2-х т. / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. с. н. М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – Том 1. Аналітичні матеріали. – С. 444–457.
74. Порядок встановлення квоти підготовки фахівців для агропромислового комплексу, залізничного транспорту, митних органів і соціальної сфери сільської місцевості у вищих навчальних закладах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/15096. – Назва з екрана.
75. Проект «Рівний доступ до якісної освіти в Україні» через опитування вчителів, учнів та батьків вивчив потреби 187 шкіл України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/index.php/ru/diyalnist/osvita/doshkilna-ta-zagalna-serednya/4339-proekt-rivniy-dostup-do-yakisnoi-osviti-v-ukraini-cherez-opituvannya-vchiteliv-uchniv-ta-batkiv-vivchiv-potrebi-187-shkil-ukraini>. – Назва з екрана.
76. Про результати участі школярів України у міжнародному порівняльному дослідженні TIMSS-2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mon.gov.ua/images/newstmp/2009_1/03_03/doc.doc. – Назва з екрана.
77. Ринок праці України за 2004 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрана.
78. Руткевич М. Н. Социальные перемещения / М. Н. Руткевич, Ф. Р. Филиппов. – М. : Мысль, 1970. – 253 с.
79. Руткевич М. Н. Социология образования и молодежи / М. Н. Руткевич. – М. : Гардарики, 2002. – 541 с.
80. Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости (опыт социологического исследования). – К. : Наукова думка, 1984. – 240 с.

81. Симончук Е. Вынужденная профессиональная мобильность / Елена Симончук // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 174–191.
82. Симончук Е. Механизм межпрофессиональной мобильности специалистов с высшим образованием / Елена Симончук // Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 135–149.
83. Симончук Е. В. Средний класс. Люди и статусы / Елена Симончук. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
84. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Елена Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАНУ ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 33–104.
85. Симончук О. Професійна структура сучасної України / Олена Симончук // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 62–99.
86. Симончук О. Класова свідомість : досвід порівняльного емпіричного вивчення / Олена Симончук // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 56–81.
87. Симончук О. Класова дія : тенденції формування соціальних класів в Україні / Олена Симончук // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 50–96.
88. Сорокин П. А. Социальная мобильность / П. А. Сорокин ; пер. с англ. М. В. Соколовой ; под общей ред. В. В. Сапова. – М. : Academia ; LVS, 2005. – 588 с.
89. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. Ю. А. Согомонов ; пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
90. Социальная мобильность городского населения. – Таллинн : Институт истории АН ЭССР, 1985. – 150 с.
91. Статистичні дані ЗНО-2008 та їх інтерпретація // Вісник «Тестування і моніторинг в освіті». – 2008. – № 9. – С. 2–12.
92. Статистичний щорічник України за 2003 рік. – К. : Консультант, 2004. – 631 с.
93. Статистичний щорічник України за 2004 рік. – К. : Консультант, 2005. – 591 с.
94. Статистичний щорічник України за 2010 рік. – К. : ТОВ «Август Трейд», 2011. – 559 с.
95. Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у 2007 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua/>. – Назва з екрана.

-
96. Трудящаяся молодежь : образование, профессия, мобильность. – М. : Мысль, 1984. – 162 с.
 97. Удалова И. В. Измерение социальной мобильности / И. В. Удалова, Е. Д. Гражданников. – Новосибирск : Наука. Сибирское отделение, 1988. – 112 с.
 98. Фрумин И. Д. Основные подходы к проблеме равенства образовательных возможностей // Вопросы образования. – 2006. – № 2. – С. 5–22.
 99. Хекман Дж. Политика стимулирования человеческого капитала / Дж. Хекман // Вопросы образования. – 2011. – № 3. – С. 73–137.
 100. Хекман Дж. Экономическая отдача от дошкольного образования детей из неблагополучных семей : уроки программы «Хайскоуп Перри» / Дж. Дж. Хекман, С. Х. Мун, Р. Пинто, П. А. Савельев и А. Явиц // Финансы и бизнес. – 2010. – № 3. – С. 39–51.
 101. Хмелько В. Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності / Валерій Хмелько // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 5–23.
 102. Хобзей П. Рівний доступ дітей до початкової освіти / Павло Хобзей // Стратегія реформування освіти в Україні : Рекомендації з освітньої політики. – К. : К.І.С., 2003. – С. 43–56.
 103. Шпаковская Л. Политика высшего образования в Европе и России / Лариса Шпаковская. – СПб. : Норма, 2007. – 328 с.
 104. Шпаковская Л. Л. Советская образовательная политика : социальная инженерия и классовая борьба / Л. Л. Шпаковская // Журнал исследований социальной политики. – 2009. – Т. 7. – № 1. – С. 39–64.
 105. Шпилев Д. А. Социальные реформы в современной Германии : проблема неравенства в системе образования / Д. А. Шпилев, А. А. Иудин // Вопросы образования. – 2011. – № 1. – С. 125–142.
 106. Acker J. Women and Social Stratification : A Case of Intellectual Sexism / Joan Acker // American Journal of Sociology. – 1973. – Vol. 78. – No. 4. – P. 936–945.
 107. Acker J. Class Questions : Feminist Answers / Joan Acker. – Lanham : Rowman & Littlefield Publishers, 2006. – 219 p.
 108. A Family Affair : Intergenerational Social Mobility across OECD Countries [Electronic resource] // Economic Policy Reforms : Going for Growth. – Paris : OECD, 2010. – P. 181–198. – Mode of access : <http://www.oecd.org/dataoecd/2/7/45002641.pdf>. – Title from the screen.
 109. Allmendinger J. Educational systems and labor market outcomes / Jutta Allmendinger // European Sociological Review. – 1989. – Vol. 5. – No. 3. – P. 231–250.
 110. Andrews D. More inequality, less social mobility / Dan Andrews and Andrew Leigh // Applied Economics Letters. – 2009. – No. 16. – P. 1489–1492.

111. Ballarino G. Persistent Inequalities? Expansion of Education and Class Inequality in Italy and Spain / Gabriele Ballarino, Fabrizio Bernardi, Miguel Requena and Hans Schadee // *European Sociological Review*. – 2009. – Vol. 25. – No 1. – P. 123–138.
112. Bauer P. Age at School Entry and Intergenerational Educational Mobility [Electronic resource] / Philipp C. Bauer, Regina T. Riphahn // Institute for the Study of Labor, Discussion Paper No. 4466. – 2009. – Mode of access : <http://ftp.iza.org/dp3977.pdf>. – Title from the screen.
113. Bauer P. Kindergarten Enrollment and the Intergenerational Transmission of Education [Electronic resource] / Philipp C. Bauer, Regina T. Riphahn // Institute for the Study of Labor, Discussion Paper No. 4466. – 2009. – Mode of access : <http://ftp.iza.org/dp4466.pdf>. – Title from the screen.
114. Becker B. Social Disparities in Children's Vocabulary in Early Childhood. Does Pre-school Help to Close the Gap? / Birgit Becker // *British Journal of Sociology*. – 2011. – Vol. 62. – No. 1. – P. 69–88.
115. Becker R. Higher Education or Vocational Training? An Empirical Test of the Rational Action Model of Educational Choices Suggested by Breen and Goldthorpe and Esser / Rolf Becker and Anna Etta Hecken // *Acta Sociologica*. – 2009. – Vol. 52. – No. 1. – P. 25–45.
116. Beller E. Welfare states and social mobility : How educational and social policy may affect cross-national differences in the association between occupational origins and destinations / Emily Beller, Michael Hout // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2006. – Vol. 24. – No. 4. – P. 353–365.
117. Beller E. Bringing Intergenerational Social Mobility Research into the Twenty-first Century : Why Mothers Matter / Emily Beller // *American Sociological Review*. – 2009. – Vol. 74. – No. 4. – P. 507–528.
118. Birkelund G. Welfare states and social inequality : Key issues in contemporary cross-national research on social stratification and mobility / Gunn Elisabeth Birkelund // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2006. – Vol. 24. – P. 333–351.
119. Björklund A. Intergenerational income mobility in Sweden compared to the US / Anders Björklund, Markus Jäntti // *American Economic Review*. – 1997. – Vol. 87. – P. 1009–1018.
120. Björklund A. Intergenerational income mobility and the role of family background / Anders Björklund, Markus Jäntti // *Handbook of Economic Inequality* / W. Salverda, B. Nolan and T. Smeeding, eds. – Oxford : Oxford University Press, 2009. – P. 491–521.
121. Blanden J. Educational Inequality and the Expansion of UK Higher Education / Jo Blanden and Stephen Machin // *Scottish Journal of Political Economy*. – 2004. – Vol. 51. – No. 2. – P. 230–249.
122. Blanden J. How Much Can We Learn From International Comparisons Of Intergenerational Mobility? [Electronic resource] / Jo Blanden. – London :

- Centre for the Economics of Education, London School of Economics and Political Science, 2009. – Mode of access : <http://eprints.lse.ac.uk/28283/1/ceedp111.pdf>. – Title from the screen.
123. Blanden J. Understanding the Mechanisms behind Intergenerational Persistence: A Comparison between the United States and United Kingdom / Jo Blanden, Kathryn Wilson, Robert Haveman, Timothy Smeeding // Persistence, Privilege, and Parenting : The Comparative Study of Intergenerational Mobility. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 29–72.
124. Blau P. The American Occupational Structure / Peter Blau, Otis Duncan. – New York : Wiley and Sons, 1967. – 520 p.
125. Boudon R. Education, opportunity, and social inequality : changing prospects in Western society / Raymond Boudon. – New York : Wiley and Sons, 1974. – 220 p.
126. Bratberg E. Intergenerational Mobility : Trends Across the Earnings Distribution [Electronic resource] / Espen Bratberg, Oivind A. Nilsen, Kjell Vaage // IZA Discussion Paper No. 1517, 2005. – Mode of access : <http://repec.iza.org/RePEc/Discussionpaper/dp1517.pdf>. – Title from the screen.
127. Breen R. Explaining educational differentials : towards a formal rational action theory / Robert Breen and John Goldthorpe // Rationality and Society. – 1997. – Vol. 9. – No. 3. – P. 275–305.
128. Breen R. Conclusions / Richard Breen, Ruud Luijkx // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 383–410.
129. Breen R. Statistical Methods of Mobility Research / Richard Breen // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 17–35.
130. Breen R. The Comparative Study of Social Mobility / Richard Breen // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 1–16.
131. Breen R. Social Mobility in Europe between 1970 and 2000 / Richard Breen, Ruud Luijkx // Social Mobility in Europe. – New York : Oxford University Press, 2004b. – P. 37–76.
132. Breen R. Inequality of opportunity in comparative perspective : recent research on educational attainment and social mobility / Richard Breen and Jan O. Jonsson // Annual Review of Sociology. – 2005. – Vol. 31. – P. 223–243.
133. Breen R. Testing the Breen-Goldthorpe Model of Educational Decision Making / Richard Breen and Meir Yaish // Mobility and Inequality : Frontiers of Research from Sociology and Economics / ed. by L. Morgan, D. Grusky and G. Fields. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – P. 232–258.
134. Breen R. Explaining Change in Social Fluidity : Educational Equalization and Educational Expansion in Twentieth-Century Sweden / Richard Breen

- and Jan O. Jonsson // *American Journal of Sociology*. – 2007. – Vol. 112. – No. 6. – P. 1775–1810.
135. Breen R. Nonpersistent Inequality in Educational Attainment : Evidence from Eight European Countries / Richard Breen, Ruud Luijkx, Walter Müller and Reinhard Pollak // *American Journal of Sociology*. – 2009. – Vol. 114. – No. 5. – P. 1475–1521.
136. Breen R. Educational Expansion and Social Mobility in the 20th Century / Richard Breen // *Social Forces*. – 2010. – Vol. 89. – No. 2. – P. 365–388.
137. Breen R. Long-term Trends in Educational Inequality in Europe : Class Inequalities and Gender Differences / Richard Breen, Ruud Luijkx, Walter Müller and Reinhard Pollak // *European Sociological Review*. – 2010. – Vol. 26. – P. 31–48.
138. Carpiano R. Social Inequality and Health / R. Carpiano, B. Link, J. Phelan // *Social Class: how does it work?* – New York : Russell Sage Foundation, 2008. – P. 232–263.
139. Chong A. Inequality and Institutions [Electronic resource] / A. Chong, M. Gradstein. – Mode of access : <http://www.bvsde.paho.org/bvsadi/full-text/inequality.pdf>. – Title from the screen.
140. Corak M. Do Poor Children Become Poor Adults? Lessons From a Cross Country Comparison of Generational Earnings Mobility / Miles Corak // *Research on Economic Inequality*. – 2006. – Vol. 13. – No. 1. – P. 143–188.
141. Corak M. Economic Mobility, Family Background, and the Well-Being of Children in the United States and Canada / Miles Corak, Lori Curtis and Shelly Phipps // *Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility*. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 73–108.
142. Coupe T. Recent Dynamics of Returns to Education in Transition Countries [Electronic resource] / Tom Coupe and Hanna Vakhitova // *Kyiv School of Economics discussion paper 39*. – 2011. – Mode of access : http://repec.kse.org.ua/pdf/KSE_dp39.pdf. – Title from the screen.
143. D'Addio A. Intergenerational Transmission of Disadvantage : Mobility or Immobility across Generations? A Review of the Evidence for OECD Countries [Electronic resource] / Anna Cristina d'Addio. – *OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 52*. – Paris : OECD, 2007. – Mode of access : <http://www.oecd.org/els/workingpapers>. – Title from the screen.
144. Delphy C. Class Analysis, Gender Analysis, and the Family / Christine Delphy and Diana Leonard // *Gender and Stratification*. Cambridge : Polity Press, 1986. – P. 57–73.
145. DiPrete T. Life Course Risks, Mobility Regimes, and Mobility Consequences : A Comparison of Sweden, Germany, and the United States / Thomas DiPrete // *American Journal of Sociology*. – 2002. – Vol. 108. – No. 2. – P. 267–309.

146. DiPrete T. Cumulative Advantage as a Mechanism for Inequality : A Review of Theoretical and Empirical Developments / Thomas DiPrete , Gregory M. Eirich // *Annual Review of Sociology*. – 2006. – Vol. 32. – P. 271–297.
147. DiPrete T. What Has Sociology to Contribute to the Study of Inequality Trends? A Historical and Comparative Perspective / Thomas DiPrete // *American Behavioral Scientist*. – 2007. – Vol. 50. – No. 5. – P. 603–618.
148. Domanski H. The Polish Transformation. Structural Changes and New Tensions / Henryk Domanski // *European Journal of Social Theory*. – 2005. – Vol. 8. – No. 4. – P. 453–470.
149. Domanski H. Barriers of the Selection to Secondary and University–Level Education / Henryk Domanski // *Polish Sociological Review*. – 2006. – No. 4. – P. 472–487.
150. Does participation in pre-primary education translate into better learning outcomes at school? [Electronic resource] // *PISA in Focus*. – 2011. – No. 1. – Mode of access : <http://www.pisa.oecd.org/dataoecd/37/0/47034256.pdf>. – Title from the screen.
151. Duncan O. Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility / Otis Duncan // *Social Structure and Mobility in Economic Development* / ed. by N. Smelser, S. M. Lipset. – Chicago : Aldine Pub. Co., 1966. – P. 51–97.
152. Duncan O. Path Analysis : Sociological Examples / Otis Duncan // *American Journal of Sociology*. – 1966. – Vol. 72. – No. 1. – P. 1–16.
153. Easaw J. Inequality, Democracy and Institutions [Electronic resource] / Joshy Easaw, Andrew McKay, Antonio Savoia. – Mode of access : http://editorialexpress.com/cgi-bin/conference/download.cgi?db_name=res2006&paper_id=216. – Title from the screen.
154. Erikson R. Social fluidity in industrial nations : England, France and Sweden / Robert Erikson, John Goldthorpe and Lucienne Portocarero // *British Journal of Sociology*. – 1982. – Vol. 33. – No. 1. – P. 2–34.
155. Erikson R. Social Class of Men, Women and Families / Robert Erikson // *Sociology*. – 1984. – Vol. 18. – No. 4. – P. 500–514.
156. Erikson R. The Constant Flux : A Study of Class Mobility in Industrial Societies / Robert Erikson and John Goldthorpe. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 429 p.
157. Erikson R. Explaining Change in Educational Inequality – Economic Security and School Reforms / Robert Erikson // *Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective*. – Boulder and Oxford : Westview Press, 1996. – P. 95–112.
158. Erikson R. Introduction. Explaining Class Inequality in Education: The Swedish Test Case / Robert Erikson and Jan Jonsson // *Can Education Be Equalized? The Swedish Case in Comparative Perspective*. – Boulder and Oxford : Westview Press, 1996. – P. 1–63.

159. Erikson R. On Class Differentials in Educational Attainment / Robert Erikson, John Goldthorpe, Michelle Jackson, Meir Yaish, and D. R. Cox // *Proceedings of the National Academy of Sciences*. – 2005. – Vol. 102. – No. 27. – P. 9730–9733.
160. Erikson R. Social selection in Stockholm schools : primary and secondary effects on the transition to upper secondary education / Robert Erikson // *From Origin to Destination*. – Frankfurt/New York : Campus Verlag. – 2007. – P. 58–77.
161. Erikson R. Change in Social Selection to Upper Secondary School – Primary and Secondary Effects in Sweden / Robert Erikson and Frida Rudolphi // *European Sociological Review*. – 2010. – Vol. 26. – No. 3. – P. 291–305.
162. Erikson R. Has social mobility in Britain decreased? Reconciling divergent findings on income and class mobility / Robert Erikson and John Goldthorpe // *British Journal of Sociology*. – 2010. – Vol. 61. – No. 2. – P. 211–230.
163. Esping-Andersen G. Untying the Gordian Knot of Social Inheritance / Gosta Esping-Andersen // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2004. – Vol. 21. – P. 115–138.
164. Esping-Andersen G. Towards a Child Centered Social investment Strategy [Electronic resource] / Gosta Esping-Andersen // Opening lecture at the Conference 3 : “How can the well-being of children in a knowledge-based society be ameliorated? Convergence and divergence patterns in a European perspective”. Organised by CIIMU, Barcelona, 2007. – Mode of access : http://www.ciimu.org/webs/wellchi/conference_3/esping-andersen.pdf. – Title from the screen.
165. Evans G. Putting men and women into classes : an assessment of the cross-sex validity of the Goldthorpe class schema / Geoffrey Evans // *Sociology*. – 1996. – Vol. 30. – No. 2. – P. 209–234.
166. Evans G. Identifying Class Structure. A Latent Class Analysis of the Criterion-Related and Construct Validity of the Goldthorpe Class Schema / Geoffrey Evans and Colin Mills // *European Sociological Review*. – 1998. – Vol. 14. – No. 1. – P. 87–106.
167. Evans G. Are There Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure / Geoffrey Evans and Colin Mills // *Sociology*. – 1999. – Vol. 33. – No. 1. – P. 23–46.
168. Evans G. In search of the wage-labour/service contract : new evidence on the validity of the Goldthorpe class schema / Geoffrey Evans and Colin Mills // *British Journal of Sociology*. – 2000. – Vol. 51. – No. 4. – P. 641–661.
169. Evans S. In a Different Place : Working Class Girls and Higher Education / Sarah Evans // *Sociology*. – 2009. – Vol. 43. – No. 2. – P. 340–355.
170. Farkas G. Cognitive Skills and Noncognitive Traits and Behaviors in Stratification Processes / George Frakas // *Annual Review of Sociology*. – 2001. – Vol. 29. – P. 541–562.

-
171. Featherman D. Toward Comparable Data on Inequality and Stratification : Perspectives on the Second Generation of National Mobility Studies / David Featherman and William Sewell // *American Sociologist*. – 1974. – Vol. 9. – No. 1. – P. 18–25.
 172. Featherman D. Assumptions of social mobility research in the US : The case of occupational status / David Featherman, F. Lancaster Jones, Robert Hauser // *Social Science Research*. – 1975. – Vol. 4. – No. 4. – P. 329–360.
 173. Field A. *Discovering Statistics Using SPSS* / Andy Field. – London : SAGE Publications, 2005. – 782 p.
 174. Feinstein, L. Inequality in the early cognitive development of British children in the 1970 cohort / Leon Feinstein // *Economica*. – 2003. – Vol. 70. – No. 277. – P. 73–97.
 175. *From School to Work: A comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations* / ed. by Yossi Shavit and Walter Müller. – Oxford : Clarendon Press, 2003. – 550 p.
 176. Ganzeboom H. Comparative Intergenerational Stratification Research : Three Generations and Beyond / Harry Ganzeboom, Donald Treiman, Wout Ultee // *Annual Review of Sociology*. – 1991. – Vol. 17. – P. 277–302.
 177. Ganzeboom H. Internationally Comparable Measures of Occupational Status for the 1988 International Standard Classification of Occupations / Harry Ganzeboom, Donald Treiman // *Social Science Research*. – 1996. – Vol. 25. – No. 3. – P. 201–239.
 178. Ganzeboom H. Ascription and achievement in occupational attainment in comparative perspective / Harry Ganzeboom and Donald Treiman [Electronic resource] // Paper prepared for presentation at The Sixth Meeting of the Russell Sage Foundation/Carnegie Corporation University Working Groups on the Social Dimensions of Inequality, UCLA. – 2007. – Mode of access : [http://home.fsw.vu.nl/~ganzeboom/Pdf/2007-ganzeboom-treiman-comparativestatusattainment-ucla-\(paper\).pdf](http://home.fsw.vu.nl/~ganzeboom/Pdf/2007-ganzeboom-treiman-comparativestatusattainment-ucla-(paper).pdf). – Title from the screen.
 179. Gerber T. Educational stratification in Russia during the Soviet period / Theodore Gerber and Michael Hout // *American Journal of Sociology*. – 1995. – Vol. 101. – No. 3. – P. 611–660.
 180. Gerber T. Educational stratification in contemporary Russia : Stability and change in the face of economic and institutional crisis / Theodore Gerber // *Sociology of Education*. – 2000. – Vol. 73. – No. 4. – P. 219–246.
 181. Gerber T. Tightening Up: Declining Class Mobility during Russia's Market Transition / Theodore Gerber and Michael Hout // *American Sociological Review*. – 2004. – Vol. 69. – No. 5. – P. 677–703.
 182. Goldthorpe J. Women and Class Analysis: In Defense of the Conventional View / John Goldthorpe // *Sociology*. – 1983. – Vol. 17. – No. 4. – P. 465–488.

183. Goldthorpe J. Introduction. Social Mobility and Social Interests / John Goldthorpe, Catriona Llewellyn, Clive Payne // *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. – Oxford : Clarendon Press. – 1987. – P. 1–36.
184. Goldthorpe J. The Class Mobility of Women / John Goldthorpe, Catriona Llewellyn, Clive Payne // *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. – Oxford : Clarendon Press. – 1987. – P. 277–301.
185. Goldthorpe J. Individual or Family? Results from Two Approaches to Class Assignment / John Goldthorpe, Robert Erikson // *Acta Sociologica*. – 1992. – Vol. 35. – No. 1. – P. 95–105.
186. Goldthorpe J. Class Analysis and The Reorientation of Class Theory : The Case of Persisting Differentials in Education Attainment / John Goldthorpe // *British Journal of Sociology*. – 1996. – Vol. 47. – No. 3. – P. 481–505.
187. Goldthorpe J. The Quantitative Analysis of Large-scale Data-sets and Rational Action Theory : For a Sociological Alliance / John Goldthorpe // *European Sociological Review*. – 1996. – Vol. 12. – No. 2. – P. 109–26.
188. Goldthorpe J. Rational Action Theory for Sociology / John Goldthorpe // *British Journal of Sociology*. – 1998. – Vol. 49. – No. 2. – P. 167–92.
189. Goldthorpe J. On Sociology : Numbers, Narratives, and the Integration of Research and Theory / John Goldthorpe. – Oxford : Oxford University Press, 2000. – 337 p.
190. Goldthorpe J. Sociology as Social Science and Cameral Sociology : Some Further Thoughts / John Goldthorpe // *European Sociological Review*. – 2004. – Vol. 20. – No. 2. – P. 97–105.
191. Goldthorpe J. Progress in Sociology: The Case of Social Mobility Research / John Goldthorpe // *Analyzing Inequality : Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective* / ed. by S. Svallfors. – Stanford : Stanford University Press, 2005. – P. 56–82.
192. Goldthorpe J. The Economic Basis of Social Class / John Goldthorpe and Abigail McKnight // *Mobility and Inequality : Frontiers of Research from Sociology and Economics* / ed. by L. Morgan, D. Grusky and G. Fields. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – P. 109–136.
193. Goldthorpe J. Intergenerational class mobility in contemporary Britain : political concerns and empirical findings / John Goldthorpe and Michelle Jackson // *British Journal of Sociology*. – 2007. – Vol. 58. – No. 4. – P. 525–546.
194. Gorodnichenko Y. Returns to Education in Russia and Ukraine : A Semi-parametric Approach to Cross-country Comparative Analysis / Yuriy Gorodnichenko, Klara Sabirianova Peter // *Journal of Comparative Economics*. – 2005. – Vol. 33. – No. 2. – P. 324–350.
195. Graaf de P. Intergenerational educational mobility in the Netherlands for birth cohorts from 1891 through 1960 / Paul de Graaf and Harry Ganze-

- boom // Netherlands journal of social sciences. – 1990. – Vol. 26. – No. 1. – P. 35–50.
196. Graetz B. The Class Locations of Families: A Refined Classification and Analysis / Brian Graetz // Sociology. – 1991. – Vol. 26. – No. 1. – P. 101–118.
197. Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries. – Paris : OECD, 2008. – 310 p.
198. Grubb (Rapporteur) N. Equity in education thematic review. Finland country note. [Electronic resource] / Norton Grubb (Rapporteur), Hanna Marit Jahr, Josef Neu Müller, Simon Field. – OECD Papers, 2005. – Mode of access : <http://www.oecd.org/dataoecd/49/40/36376641.pdf>. – Title from the screen.
199. Hauser R. A Structural Model for the Mobility Tables / Robert Hauser // Social Forces. – 1978. – Vol. 59. – No. 3. – P. 919–953.
200. Hayes B. Class Identification among Australian Couples : Are Wives' Characteristics Irrelevant? / Bernadette Hayes, F. L. Jones // The British Journal of Sociology. – 1992. – Vol. 43. – No. 3. – P. 463–483.
201. Heath A. Women's Jobs Do Make a Difference : A Reply to Goldthorpe / Anthony Heath, Nicky Britten // Sociology. – 1984. – Vol. 18. – No. 4. – P. 475–490.
202. Heckman J. Skill Formation and the Economics of Investing in Disadvantage Children / James Heckman // Science. – 2006. – Vol. 321. – P. 1900–1902.
203. Heckman J. Schools, Skills, and Synapses [Electronic resource] / James J. Heckman // IZA Discussion Paper No. 3515, 2008. – Mode of access : <http://ftp.iza.org/dp3515.pdf>. – Title from the screen.
204. Hout M. The Politics of Mobility / Michael Hout // Generating Social Stratification : Toward a New Research Agenda. – Oxford : Westview Press, 1996. – P. 293–316.
205. Hout M. Maximally maintained inequality revisited : Irish educational mobility in comparative perspective [Electronic resource] / Michael Hout // Working Paper Survey Research Centre, University of California, Berkeley, 2004. – Mode of access : <http://ucdata.berkeley.edu/rsfcensus/papers/MMIrevisited.pdf>. – Title from the screen.
206. Hout M. How inequality might affect intergenerational mobility / Michael Hout // Social inequality. – New York : Russell Sage Foundation, 2004. – P. 969–987.
207. Hout M. Maximally Maintained Inequality and Essentially Maintained Inequality : Crossnational Comparisons / Michael Hout // Sociological Theory and Methods. – 2006. – Vol. 21. – No 2. – P. 237–252.
208. Hout M. What we have learned : RC28's contributions to knowledge about social stratification / Michael Hout, Thomas A. DiPrete // Research in Social Stratification and Mobility. – 2006. – Vol. 24. – No. 1. – P. 1–20.

209. Hout M. Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis : Reflections 25 Years Later / Michael Hout // *British Journal of Sociology*. – 2010. – Volume 61. – Special Issue. – P. 221–224.
210. How do some students overcome their socio-economic background? [Electronic resource] // *PISA in Focus*. – 2011. – No. 5. – Mode of access : <http://www.pisa.oecd.org/dataoecd/17/26/48165173.pdf>. – Title from the screen.
211. Ishida H. Class origin, class destination, and education : a cross-national study of ten industrial nations / Hiroshi Ishida, Walter Müller, John Ridge // *American Journal of Sociology*. – 1995. – Vol. 101. – No. 1. – P. 145–193.
212. Jackson M. Education, Employers and Class Mobility / Michelle Jackson, John Goldthorpe and Colin Mills // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2005. – Vol. 23. – P. 3–33.
213. Jackson M. Primary and Secondary Effects in Class Differentials in Educational Attainment. The Transition to A-Level Courses in England and Wales / Michelle Jackson, Robert Erikson, John H. Goldthorpe, Meir Yaish // *Acta Sociologica*. – 2007. – Vol. 50. – No 3. – P. 211–229.
214. Jackson M. Disadvantaged through discrimination? The role of employers in social stratification / Michelle Jackson // *British Journal of Sociology*. – 2009. – Vol. 60. – No. 4. – P. 669–692.
215. Jantti M. American exceptionalism in a new light : a comparison of intergenerational earnings mobility in the Nordic countries, the United Kingdom, and the United States [Electronic resource] / M. Jantti, M. Bratsberg, K. Roed, R. Raaum, R. Naylor, E. Osterbacka, A. Bjorklund, T. Eriksson // *IZA Discussion Paper No. 1938*, 2006. – Mode of access : <http://repec.iza.org/RePEc/Discussionpaper/dp1938.pdf>. – Title from the screen.
216. Jencks C. Does inequality matter? [Electronic resource] / Christopher Jencks. – Mode of access : <http://www.amacad.org/publications/winter2002/Jencks.pdf>. – Title from the screen.
217. Jonsson J. Education, Social Mobility, and Social Reproduction in Sweden : Patterns and Changes / Jan Jonsson // *International Journal of Sociology*. – 1993. – Vol. 23. – No. 1. – P. 3–28.
218. Jonsson J. Explaining sex differences in educational choice : an empirical assessment of a rational choice model / Jan Jonsson // *European Sociological Review*. – 1999. – Vol. 15. – No. 4. – P. 391–404.
219. Jonsson J. Equality at a Halt? Social Mobility in Sweden, 1976–99 / Jan Jonsson // *Social Mobility in Europe*. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 225–250.
220. Jonsson J. Sweden: Why Educational Expansion Is Not Such a Great Strategy for Equality – Theory and Evidence / Jan Jonsson and Robert Erikson // *Stratification in Higher Education : a Comparative Study* / ed. by Yossi Shavit, Richard Arum, Adam Gamoran, Gila Menachem. – Stanford : Stanford University Press, 2007. – P. 113–139.

-
221. Johnston A. Mother's and father's influences on educational attainment [Electronic resource] / Aaron Johnston, Harry Ganzeboom, Donald Treiman // Paper presented at the Conference "Welfare States and Inequalities" of Research Committee 28 on Social Stratification and Social Mobility of the International Sociological Association, Oslo, Norway, 2005. – Mode of access : [http://home.fsw.vu.nl/~ganzeboom/Pdf/2005-johnston-ganzeboom-treiman-motherseducationalattainment-rc28-oslo-\(paper\).pdf](http://home.fsw.vu.nl/~ganzeboom/Pdf/2005-johnston-ganzeboom-treiman-motherseducationalattainment-rc28-oslo-(paper).pdf). – Title from the screen.
222. Kelly S. M. Subjective social mobility : data from thirty nations / S. M. Kelly, C. G. Kelly // The International Social Survey Programme, 1984–2009 : charting the globe / ed. by M. Haller, R. Jowell, T. W. Smith. – London and New York : Routledge, 2009. – P. 106–124.
223. Kenworthy L. Inequality and Sociology / Lane Kenworthy // American Behavioral Scientist. – 2007. – V. 50. – № 5. – P. 584–602.
224. Kerckhoff A. Institutional Arrangements and Stratification Processes in Industrial Societies / Alan Kerckhoff // Annual Review of Sociology. – 1995. – Vol. 21. – P. 323–347.
225. Kerckhoff A. Educational and Social Stratification Processes in Comparative Perspective / Alan Kerckhoff // Sociology of Education Extra Issue. – 2001. – P. 3–18.
226. Klebanov P. The Contribution of Neighborhood and Family Income to Developmental Test Scores over the First Three Years of Life / Pamela Kato Klebanov, Jeanne Brooks-Gunn, Cecelia McCarton, Marie McCormick // Child Development. – 1998. – Vol. 69. – No. 5. – P. 1420–1436.
228. Korupp S. Do Mothers Matter? A Comparison of Models of the Influence of Mothers' and Fathers' Educational and Occupational Status on Children's Educational Attainment / Sylvia Korupp, Harry Ganzeboom and Tanja Van Der Lippe // Quality & Quantity. – 2002. – Vol. 36. – No. 1. – P. 17–42.
229. Kucel A. The Sociology of Educational Mismatch / Alexander Kucel // Polish Sociological Review. – 2011. – No 1. – P. 21–34.
230. Kurz K. Class mobility in the industrial world / Karin Kurz, Walter Müller // Annual Review of Sociology. – 1987. – Vol. 13. – P. 417–442.
231. Li J. Gender Differences in Class Mobility: A Comparative Study of the United States, Sweden and West Germany / Jiang Hong Li and Joachim Singelman // Acta Sociologica. – 1998. – Vol. 41. – No. 2. – P. 315–383.
232. Lipset S. Social Mobility in Industrial Society / Seymour Martin Lipset, Reinhard Bendix. – Berkeley : University of California Press. – 1959. – 309 p.
233. Mach B. Intergenerational mobility in Poland : 1972 – 88 – 94 / Bogdan Mach // Social Mobility in Europe / Ed. by Breen R. – New York : Oxford University Press. – 2004. – P. 269–286.
234. Lynch J. Income inequality and health : expending the debate / John Lynch // Social Science & Medicine. – 2000. – V. 51. – P. 1001–1005.

235. Mach B. Patterns of Intergenerational Mobility : The Long-term Trends / B. Mach // *Social Structure: Changes and Linkages. The Advanced Phase of the Post-Communist Transformation in Poland.* – Warsaw : IfiS Publishers. – 2002.
236. Machin S. Educational Inequality : The Widening Socio-Economic Gap / Stephen Machin and Anna Vignoles // *Fiscal Studies.* – 2004. – Vol. 24. – No. 2. – P. 107–128.
237. Mare R. Social background and school continuation decisions / Robert Mare // *Journal of the American Statistical Associations.* – 1980. – Vol. 75. – No. 1. – P. 295–305.
238. Mare R. Change and stability in educational stratification / Robert Mare // *American Sociological Review.* – 1981. – Vol. 46. – No. 1. – P. 72–87.
239. Marshall G. Against the Odds? Social Class and Social Justice in Industrial Societies / Gordon Marshall, Adam Swift and Stephen Roberts. – Oxford : Clarendon Press, 1997. – 265.
240. Miller S. Comparative social mobility / S. Miller // *Current Sociology.* – 1960. – Vol. 9. – No. 1. – P. 1-89.
241. Mobility and Inequality : Frontiers of Research from Sociology and Economics / ed. by L. Morgan, D. Grusky and G. Fields. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – 463 p.
242. Morgan S. Past Themes and Future Prospects for Research on Social and Economic Mobility / S. Morgan // *Mobility and Inequality : frontiers of research from sociology and economics* / ed. by S. L. Morgan, D. B. Grusky, and G. S. Fields. – Stanford : Stanford University Press, 2006. – P. 3–20.
243. Müller W. Social Mobility in West Germany : The Long Arms of History Discovered? // Walter Müller and Reinhard Pollak // *Social Mobility in Europe.* – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 77–114.
244. Müller W. The Institutional Embeddedness of the Stratification Process / Walter Müller and Yossi Shavit // *From School to Work : A comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations* / ed. by Yossi Shavit and Walter Müller. – Oxford : Clarendon Press, 2003. – P. 1–48.
245. Myles J. Who gets what and why? Answers from sociology / John Myles and Karen Myers // *American Behavioral Scientist.* – 2007. – V. 50. – № 5. – P. 578–583.
246. Navarro V. The political context of social inequality and health / Vincente Navarro, Leiyu Shi // *Social Science & Medicine.* – 2001. – V. 52. – Issue 3. – P. 481–491.
247. Nicaise I. Equity in education thematic review. Sweden country note [Electronic resource] / Ides Nicaise, Gosta Esping-Andersen, Beatriz Pont, Pat Tunstall. – OECD Papers, 2005. – Mode of access : <http://www.oecd.org/dataoecd/10/5/35892546.pdf>. – Title from the screen.

-
248. Nick Clegg delivers speech on social mobility [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.libdems.org.uk/news_detail.aspx?title=Nick_Clegg_delivers_speech_on_social_mobility&pPK=38cf9a88-0577-403e-9-dcb-50b8e30ed119. – Title from the screen.
249. Nolan B. The Role of Social Institutions in Inter-Generational Mobility / Brian Nolan, Gosta Esping-Andersen, Christopher T. Whelan, Bertrand Maitre, and Sander Wagner // *Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility*. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 331–368.
250. Oksamytna S. Social Origins and Educational Inequality in Ukraine / S. Oksamytna, V. Khmelko // *Наукові записки НаУКМА*. – 2007. – Т. 70: Соціологічні науки. – С. 39–46.
251. *Opening Doors, Breaking Barriers : A Strategy for Social Mobility*. – London : HM Government, 2011. – 87 p.
252. *Persistent inequality : changing educational attainment in thirteen countries* / ed. by Yossi Shavit and Hans-Peter Blossfeld. – Boulder : Westview Press, 1993. – 396 p.
253. Pfeffer F. Persistent Inequality in Educational Attainment and its Institutional Context / Fabian T. Pfeffer // *European Sociological Review*. – 2008. – Vol. 24. – No. 5. – P. 543–565.
254. Portocarero L. Social mobility in industrial societies : women in France and Sweden / Lucienne Portocarero. – Stockholm : University of Stockholm, 1978. – 118 p.
255. Raffalovich L. The power of property in comparative perspective / Lawrence Raffalovich, Elena Vesselinov // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2003. – Vol. 20. – P. 361–384.
256. Raftery A. Maximally maintained inequality : expansion, reform, and opportunity in Irish education, 1921-75 / Adrian Raftery, Michael Hout // *Sociology of Education*. – 1993. – Vol. 66. – No. 1. – P. 41–62.
257. Reimer D. Educational Expansion and Its Consequences for Vertical and Horizontal Inequalities in Access to Higher Education in West Germany / David Reimer and Reinhard Pollak // *European Sociological Review*. – 2010. – Vol. 26. – No. 4. – P. 415–430.
258. Report from the Independent Commission On Social Mobility [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.tuc.org.uk/extras/Social_Mobility_Report_Final.pdf. – Title from the screen.
259. Rijken S. The Effect of Social Origin on Educational Opportunity – A Forty-Two Country Comparison 1900–1970 [Electronic resource] / Susanne Rijken, Harry Ganzeboom // Paper presented at the European Consortium for Sociological Research, Giens, France, 2000. – Mode of access : <http://home.fsw.vu.nl/HBG.Ganzeboom/pdf/index.htm>. – Title from the screen.
260. Ringdal K. *Social Mobility in Norway 1973-95* / Kristen Ringdal // *Social Mobility in Europe*. – New York : Oxford University Press, 2004. – P. 251–268.

261. Robert P. Changes in Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2000 / Peter Robert and Erzsebet Bukodi // *Social Mobility in Europe* / ed. by Breen R. – New York : Oxford University Press. – 2004. – P. 287–314.
262. Saar E. Changes in Intergenerational Mobility and Educational Inequality in Estonia : Comparative Analysis of Cohorts Born between 1930 and 1974 / Ellu Saar // *European Sociological Review*. – 2010. – Vol. 26. – No. 3. – P. 367–383.
263. Saunders P. Social mobility myths / Peter Saunders. – London : Civitas, 2010. – 171 p.
264. Shavit Y. The Persistence of Persistent Inequality / Yossi Shavit, Meir Yaish, Eyal Bar-Haim // *From Origin to Destination*. – Frankfurt/New York : Campus Verlag. – 2007. – P. 37–57.
265. Schindler S. Mechanisms of social inequality development : Primary and secondary effects in the transition to tertiary education between 1976 and 2005 [Electronic resource] / Steffen Schindler and Markus Lörz // *European Sociological Review Advance Access*, doi: 10.1093/esr/jcr032, 2011. – Mode of access : http://www.equalsoc.org/uploaded_files/publications/Schindler_Reimer_Berlin.pdf. – Title from the screen.
266. Schweinhart L. The High/Scope Perry Preschool Study Through Age 40 [Electronic resource] / Lawrence J. Schweinhart. – 2007. – Mode of access : http://www.highscope.org/file/Research/PerryProject/3_special-summary_col_06_07.pdf. – Title from the screen.
267. Simonova N. Educational Inequalities and Educational Mobility under socialism in the Czech Republic / Natalie Simonova // *Sociological Review*. – 2008. – Vol. 56. – No. 3. – P. 429–453.
268. Smeeding T. Introduction / Timothy Smeeding, Robert Erikson, and Markus Jantti // *Persistence, Privilege, and Parenting: The Comparative Study of Intergenerational Mobility*. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 1–25.
269. Smith M. Income Inequality and Economic Growth in Rich Countries : A Reconsideration of the Evidence / Michael Smith // *Current Sociology*. – 2002. – V. 50. – № 4. – P. 573–593.
270. Smallbone D. Entrepreneurship and the Role of Government in Post-Socialist Economies : Some Institutional Challenges / David Smallbone and Friederike Welter // *Historical Social Research*. – 2010. – Vol. 35. – No. 2. – P. 320–333.
271. Social class in Europe : an introduction to the European Socio-economic Classification. – London and New York : Routledge, 2010. – 321 p.
272. Social mobility. Oral Evidence given by Dr. John Goldthorpe, and Professor Stephen Machin, and Dr. Jo Blanden, 2008 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmselect/cmchilsch/281/281-i.pdf>. – Title from the screen.
273. Social Mobility in Britain / David Glass, ed. – London : Routledge, 1954. – 412 p.

-
274. Social Mobility in Europe / ed. by R. Breen. – New York : Oxford University Press, 2004. – 445 p.
275. Social Mobility of Women : Beyond Male Mobility Models / ed. by G. Payne, P. Abbot. – London and New York : Routledge Falmer. – 1990. – 193 p.
276. Solon G. Intergenerational Income Mobility in the United States / Gary Solon // *American Economic Review*. – 1992. – Vol. 82. – No. 3. – P. 393–408.
277. Solon G. Cross-Country Differences in Intergenerational Earnings Mobility / Gary Solon // *Journal of Economic Perspectives*. – 2002. – Vol. 16. – No. 3. – P. 59–66.
278. Sorensen A. Women, Family and Class / Annemette Sorensen // *Annual Review of Sociology*. – 1994. – Vol. 20. – P. 27–47.
279. Sorensen A. Family Structure, Gender Roles, and Social Inequality / Annemette Sorensen // *Analyzing Inequality : Life Chances and Social Mobility in Comparative Perspective* / ed. by S. Svallfors. – Stanford : Stanford University Press, 2005. – P. 108–128.
280. Sorensen A. Welfare State, Family Inequality, and Equality of Opportunity / Annemette Sorensen // *Research in Social Stratification and Mobility*. – 2006. – Vol. 24. – P. 367–375.
281. Stanworth M. Women and Class Analysis : A Reply to John Goldthorpe / M. Stanworth // *Sociology*. – 1984. – Vol. 18. – No. 2. – P. 161–169.
282. Stratification in Higher Education : a Comparative Study / ed. by Yossi Shavit, Richard Arum, Adam Gamoran, Gila Menachem. – Stanford : Stanford University Press, 2007. – 484 p.
283. Svalastoga K. Prestige, Class and Mobility / Kaare Svalastoga. – Copenhagen : Gyldendal, 1959. – 466 p.
284. The Concise Oxford Dictionary of Sociology / ed. by Gordon Marshall. – Oxford : Oxford University Press, 1994. – 573 p.
285. Themelis S. Meritocracy through Education and Social Mobility in Post-war Britain : A Critical Examination / Spyros Themelis // *British Journal of Sociology of Education*. – 2008. – Vol. 29. – No. 5. – P. 427–438.
286. Torssander J. Stratification and Mortality – A Comparison of Education, Class, Status, and Income / Jenny Torssander and Robert Erikson R. // *European Sociological Review*. – 2010. – V. 26. – No. 4. – P. 465–474.
287. Treiman D. Occupational Prestige in Comparative Perspective / Donald Treiman. – New York : Academic, 1977. – 514 p.
288. Treiman D. The Fourth Generation of Comparative Stratification Research / Donald Treiman, Harry Ganzeboom // *The International Handbook of Sociology*. – London : Sage, 2000. – P. 123–150.
289. Unleashing Aspiration : The Final Report of the Panel on Fair Access to the Professions [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.bis.gov.uk/assets/biscore/corporate/migratedd/publications/p/panel-fair-access-to-professions-final-report-21july09.pdf>. – Title from the screen.
290. Urry J. Sociology Beyond Societies : Mobilities for the Twenty-First Century / John Urry. – London : Routledge, 2000. – 255 c.

291. Urry J. *Mobilities* / John Urry. – Cambridge : Polity Press, 2007. – 335 p.
292. Van de Werfhorst H. Cultural Capital or Relative Risk Aversion? Two Mechanisms for Educational Inequality Compared / Herman G. van de Werfhorst and Saskia Hofstede // *British Journal of Sociology*. – 2007. – Vol. 58. – No. 3. – P. 391–415.
293. Van de Werfhorst H. Educational Field of Study and Social Mobility : Disaggregating Social Origin and Education / Herman G. van de Werfhorst and Ruud Luijkx // *Sociology*. – 2010. – Vol. 44. – No. 4. – P. 695–715.
294. Van Doorn M. Intergeneration Transmission of Education across European Countries and Cohorts / Majka van Doorn, Ioana Pop and Maarten H. J. Wolbers // *European Societies*. – 2011. – Vol. 13. – No. 1. – P. 93–117.
295. Vermunt J. LEM : A general program for the analysis of categorical data [Electronic resource] / Jeroen K. Vermunt. – Department of Methodology and Statistics, Tilburg University, 1997. – 99 p. – Mode of access : <http://www.tilburguniversity.nl>. – Title from the screen.
296. Walby S. *Gender, Class and Stratification. Towards a New Approach* / Sylvia Walby // *Gender and Stratification*. Cambridge : Polity Press, 1986. – P. 23–39.
297. Waldfogel J. Early Years Policy [Electronic resource] / Jane Waldfogel and Elizabeth Washbrook // *Social Mobility and Education*. Academic papers presented at a high level summit sponsored by the Carnegie Corporation of New York and the Sutton Trust. – 2008. – Mode of access : <http://www.suttontrust.com/research/social-mobility-and-education/>. – Title from the screen.
298. Waldfogel J. Income-Related Gaps in School Readiness in the United States and the United Kingdom / Jane Waldfogel and Elizabeth Washbrook // *Persistence, Privilege, and Parenting : The Comparative Study of Intergenerational Mobility*. – New York : Russell Sage Foundation, 2011. – P. 175–208.
299. Washbrook E. Cognitive gaps in the early years [Electronic resource] / Elizabeth Washbrook and Jane Waldfogel // The Sutton Trust, 2010. – Mode of access : <http://www.suttontrust.com/research/cognitive-gaps-in-the-early-years/>. – Title from the screen.
300. Wilkinson R. *The Spirit Level. Why equality is better for everyone* / Richard Wilkinson and Kate Pickett. – London : Penguin Books, 2010. – 347 p.
301. Xie Y. The Log-multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables / Yu Xie // *American Sociological Review*. – 1992. – Vol. 57. – No 3. – P. 380–395.
302. Zafirovski M. Income Inequality and Social Institutions : Beyond the Kuznets Curve and Economic Determinism / Milan Zafirovski // *International Journal of Sociology and Social Policy*. – 2002. – Vol. 22. – Iss. 11/12. – P. 89–131.

ДОДАТОК А

Відповідність між заняттям за Міжнародною класифікацією занять (ISCO-88) та класом за схемою EGP [177]

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
1	I	1000	Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)
1	I	1100	Законодавці, вищі державні службовці, вищі посадові особи громадських і самоврядних організацій
1	I	1110	Законодавці
1	I	1120	Вищі державні службовці органів державної виконавчої влади
1	I	1130	Вищі державні службовці місцевих органів державної влади
2	II	1140	Вищі посадові особи громадських і самоврядних організацій
2	II		1141 Вищі посадові особи політичних організацій
2	II		1142 Вищі посадові особи організацій наймачів і професійних спілок
2	II		1143 Вищі посадові особи академій наук і громадських організацій в соціально-культурній сфері
1	I	1200	Керівники підприємств, установ та організацій
1	I	1210	Керівники підприємств, установ та організацій, власники-роботодавці, де 25 і більше найманих працівників
1	I	1220	Керівники виробничих та інших основних підрозділів, які мають 25 і більше підлеглих
1	I		1221 Керівники виробничих підрозділів у сільському, лісовому та водному господарствах
1	I		1222 Керівники виробничих підрозділів у промисловості
1	I		1223 Керівники виробничих підрозділів у будівництві
1	I		1224 Керівники виробничих підрозділів в оптовій та роздрібній торгівлі
1	I		1225 Керівники виробничих підрозділів у ресторанах та готелях
1	I		1226 Керівники виробничих підрозділів на транспорті, в складському господарстві та зв'язку

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
1	I	1227	Керівники виробничих підрозділів у комерційному обслуговуванні
1	I	1228	Керівники виробничих підрозділів у побутовому обслуговуванні
1	I	1229	Керівники інших основних підрозділів
1	I	1230	Керівники функціональних підрозділів
1	I	1231	Керівники фінансових, бухгалтерських, економічних, юридичних та адміністративних підрозділів
1	I	1232	Керівники підрозділів кадрів і трудових відносин
1	I	1233	Керівники підрозділів маркетингу
1	I	1234	Керівники підрозділів з реклами та зв'язків з громадськістю
1	I	1235	Керівники підрозділів матеріально-технічного постачання
1	I	1236	Керівники підрозділів комп'ютерних послуг
1	I	1237	Керівники науково-дослідних підрозділів та підрозділів із науково-технічної підготовки виробництва
1	I	1238	Керівники проектів та програм
1	I	1239	Керівники інших функціональних підрозділів
2	II	1240	Офіс-керівники
1	I	1250	Вищі військові офіцери
1	I	1251	Вищі військові офіцери (капітани і вище)
2	II	1252	Офіцери нижчого рівня (лейтенанти)
2	II	1300	Керівники малих підприємств без апарату управління
2	II	1310	Керівники малих підприємств без апарату управління
2	II	1311	Керівники малих підприємств у сільському господарстві, лісівництві, рибному промислі
2	II	1312	Керівники малих підприємств у промисловості
2	II	1313	Керівники малих підприємств у будівництві
2	II	1314	Керівники малих підприємств в оптовій та роздрібній торгівлі
2	II	1315	Керівники малих підприємств-готелів та ресторанів
2	II	1316	Керівники малих підприємств на транспорті, у складському господарстві та зв'язку
2	II	1317	Керівники малих підприємств у комерційному обслуговуванні
2	II	1318	Керівники малих підприємств у побутовому обслуговуванні
2	II	1319	Керівники інших малих підприємств без уточнення

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
1	I	2000	Професіонали
1	I	2100	Професіонали в галузі фізичних, математичних та технічних наук
1	I	2110	Професіонали в галузі фізики, астрономії, метеорології та хімії
1	I	2111	Професіонали в галузі фізики та астрономії
1	I	2112	Професіонали в галузі метеорології
1	I	2113	Професіонали в галузі хімії
1	I	2114	Професіонали в галузі геології та геофізики
1	I	2120	Професіонали в галузі математики та статистики
1	I	2121	Професіонали в галузі математики
1	I	2122	Професіонали в галузі статистики
1	I	2130	Професіонали в галузі обчислень (комп'ютеризації)
1	I	2131	Професіонали в галузі обчислювальних систем
2	II	2132	Професіонали в галузі програмування
2	II	2139	Професіонали в інших галузях обчислень (комп'ютеризації)
1	I	2140	Професіонали в галузі архітектури та інженерної справи
1	I	2141	Професіонали в галузі архітектури та планування міст
1	I	2142	Професіонали в галузі цивільного будівництва
1	I	2143	Професіонали в галузі електротехніки
1	I	2144	Професіонали в галузі електроніки та телекомунікації
1	I	2145	Професіонали в галузі інженерної механіки
1	I	2146	Професіонали в галузі хімічних технологій
1	I	2147	Професіонали в галузі гірництва та металургії
1	I	2148	Професіонали в галузі картографії та топографії
1	I	2149	Професіонали в інших галузях інженерної справи
1	I	2200	Професіонали в галузі наук про життя та медичних наук
1	I	2210	Професіонали в галузі наук про життя та медичних наук
1	I	2211	Біологи, ботаніки, зоологи та споріднені професії
1	I	2212	Професіонали в галузі патології, токсикології, фармакології, фізіології та епідеміології
1	I	2213	Професіонали в агрономії, зооінженерії, лісівництві, меліорації
1	I	2220	Професіонали в галузі медицини (крім медичних сестер)

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
1	I	2221	Професіонали в галузі лікувальної справи
1	I	2222	Професіонали в галузі стоматології
1	I	2223	Професіонали в галузі ветеринарної медицини
1	I	2224	Професіонали в галузі фармації
1	I	2225	Професіонали в галузі медико-профілактичної справи
1	I	2229	Інші професіонали в галузі медицини (крім сестринської справи та акушерства)
2	II	2230	Професійні медичні сестри та акушерки
2	II	2300	Викладачі
1	I	2310	Викладачі університетів та вищих навчальних закладів
2	II	2320	Викладачі середніх навчальних закладів
2	II	2321	Викладачі загальноосвітніх навчальних закладів
2	II	2322	Викладачі середніх професійних та професійно-технічних закладів
2	II	2330	Вчителі початкової школи та вихователі дошкільних закладів
2	II	2331	Вчителі початкової школи
2	II	2332	Вихователі дошкільних закладів
2	II	2340	Вчителі спеціалізованих навчальних закладів
1	I	2350	Інші професіонали в галузі педагогіки
1	I	2351	Професіонали в галузі методів навчання
1	I	2352	Інспектори навчальних закладів
2	II	2359	Інші професіонали в галузі навчання
1	II	2400	Інші професіонали
1	I	2410	Професіонали в сфері державної служби, аудиту, бухгалтерського обліку, праці та зайнятості, маркетингу, інтелектуальної власності
1	I	2411	Професіонали в галузі аудиту та бухгалтерського обліку
2	II	2412	Професіонали в галузі праці та зайнятості
2	II	2419	Професіонали в сфері державної служби, маркетингу, інтелектуальної власності
1	I	2420	Професіонали в галузі правознавства
1	I	2421	Правознавці та прокурори
1	I	2422	Судді
1	I	2429	Інші професіонали в галузі правознавства
2	II	2430	Архівісти, бібліотекарі, фахівці з інформації тощо
2	II	2431	Професіонали в галузі архівної справи, зберігання музейних та бібліотечних фондів

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
2	II	2432	Професіонали в сфері бібліотечної справи та кінопрограм
2	II	2433	Професіонали в галузі інформації, аналітики
1	I	2440	Професіонали в галузі соціальних наук та ін.
1	I	2441	Професіонали в галузі економіки, економісти
1	I	2442	Соціологи, антропологи, археологи, археографи, географи та ін.
1	I	2443	Професіонали в галузі філософії, історії та політології
2	II	2444	Професіонали в галузі філології, лінгвістики та перекладів
1	I	2445	Професіонали в галузі психології
2	II	2446	Професіонали в галузі соціального захисту населення
2	II	2450	Професіонали в галузі художньої творчості
2	II	2451	Літературознавці, письменники, редактори та журналісти
2	II	2452	Скульптори, художники та модельєри
2	II	2453	Композитори, диригенти, музиканти, співаки
2	II	2454	Хореографи і танцюристи
2	II	2455	Кіно-, театральні (естрадні та інші) актори та режисери
2	II	2460	Професіонали в галузі релігії
2	II	3000	Технічні фахівці
2	II	3100	Технічні фахівці в галузі фізичних наук та техніки
2	II	3111	Лаборанти та техніки, пов'язані з хімічними та фізичними дослідженнями
2	II	3112	Техніки-будівельники
2	II	3113	Технічні фахівці-електрики
2	II	3114	Технічні фахівці в галузі електроніки та телекомунікацій
2	II	3115	Технічні фахівці-механіки
2	II	3116	Лаборанти та техніки в хімічному виробництві
2	II	3117	Технічні фахівці в галузі видобувної промисловості та металургії
2	II	3118	Креслярі
2	II	3119	Інші технічні фахівці в галузі фізичних наук та техніки
2	II	3130	Оператори оптичного та електронного устаткування
2	II	3131	Фотографи та оператори устаткування для реєстрації зображення та звуку

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
2	II	3132	Оператори радіо- та телекомунікаційного устаткування
2	II	3133	Оператори медичного устаткування
2	II	3139	Оператори оптичного та електронного устаткування
2	II	3140	Фахівці, що керують кораблями та літаками, техніки
2	II	3141	Корабельні інженери
2	II	3142	Вахтові офіцери та лоцмани
1	I	3143	Льотні фахівці, пілоти
1	I	3144	Авіадиспетчери
2	II	3145	Технічні фахівці, що забезпечують повітряний рух
2	II	3150	Інспектори з безпеки та якості
2	II	3151	Інспектори з будівництва та пожежної безпеки
2	II	3152	Інспектори з безпеки руху, охорони праці та якості
2	II	3200	Фахівці в галузі біології, агрономії та медицини
2	II	3211	Лаборанти в галузі біологічних та медичних досліджень
2	II	3212	Молодші фахівці в агрономії, лісовому, водному господарствах та в природно-заповідній справі
2	II	3213	Консультанти в сільському, лісовому, водному господарствах та в природно-заповідній справі
2	II	3220	Асистенти професіоналів в галузі сучасної медицини (крім медичних сестер)
2	II	3221	Медичні асистенти
2	II	3222	Гігієністи
2	II	3223	Дієтологи
2	II	3224	Окулісти та оптики
2	II	3225	Дантисти-асистенти
2	II	3226	Фізіотерапевти та масажисти
2	II	3227	Асистенти ветеринарів
2	II	3228	Фармацевти
2	II	3229	Асистенти професіоналів в галузі сучасної медицини
2	II	3230	Медичні сестри та акушерки, які асистують професіоналам
2	II	3231	Медичні сестри, які асистують професіоналам
2	II	3232	Помічники професіоналів-акушерів
2	II	3240	Фахівці, які практикують в галузі традиційної медицини, цілителі
2	II	3241	Фахівці, які практикують в галузі традиційної медицини

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
2	II		3242 Цілителі
2	II	3300	Молодші фахівці в галузі освіти
2	II	3310	Молодші фахівці з початкової освіти
2	II	3320	Молодші фахівці з дошкільного виховання
2	II	3330	Молодші фахівці в галузі спеціалізованої (особливої) освіти
2	II	3340	Інші молодші фахівці в галузі освіти
2	II	3400	Інші фахівці
2	II	3410	Молодші фахівці в галузі фінансів та торгівлі
2	II		3411 Дилери та брокери із заставних та фінансових операцій
2	II		3412 Страхові агенти
2	II		3413 Агенти з торгівлі майном
2	II		3414 Консультанти з подорожей та організатори подорожей
2	II		3415 Технічні та торговельні представники
2	II		3416 Закупники
2	II		3417 Оцінювачі та аукціоністи
2	II		3419 Інші молодші фахівці в галузі фінансів і торгівлі
2	II	3420	Агенти з комерційного обслуговування та торговельні брокери
2	II		3421 Брокери (посередники) з купівлі-продажу товарів
2	II		3422 Агенти з клірингу та експедиції
2	II		3423 Агенти із зайнятості та трудових контрактів
2	II		3429 Агенти з комерційних послуг та торговельні брокери
3	III	3430	Технічні фахівці в галузі управління
2	II		3431 Секретарі адміністративних органів
2	II		3432 Судові секретарі, виконавці та розпорядники
3	III		3433 Бухгалтери та касири-експерти
3	III		3435 Організатори діловодства
3	III		3439 Інші технічні фахівці в галузі управління
2	II	3440	Державні інспектори
2	II		3441 Інспектори митної служби
2	II		3442 Інспектори податкової служби
2	II		3443 Інспектори з соціальної допомоги
2	II		3444 Інспектори з ліцензій
2	II		3449 Інші державні інспектори
2	II	3450	Інспектори міліції та приватні детективи / Армія

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
2	II	3451	Інспектори міліції, слідчі, приватні детективи
7	V	3452	Військові нижчих рангів, включаючи сержантів
3	III	3460	Соціальні працівники
2	II	3470	Декоратори, артисти та спортсмени
2	II	3471	Декоратори та комерційні дизайнери
2	II	3472	Радіо-, теле- та інші ведучі
2	II	3473	Музиканти, співаки, танцюристи на вулиці та в нічних клубах
2	II	3474	Клоуни, ілюзіоністи, акробати та інші
2	II	3475	Спортивні тренери та професійні спортсмени
3	III	3480	Допоміжний персонал релігійних організацій без духовного сану
3	III	4000	Технічні службовці (клерки)
3	III	4100	Службовці, пов'язані з інформацією
3	III	4110	Секретарі та комп'ютерні (клавійатурні) оператори
3	III	4111	Стенографістки та друкарки
3	III	4112	Оператори машин для обробки текстів і подібні професії
3	III	4113	Оператори зі збору даних
3	III	4114	Оператори лічильних машин
3	III	4115	Секретарі
3	III	4120	Службовці, зайняті з цифровими даними
3	III	4121	Реєстратори бухгалтерських даних
3	III	4122	Статистики-обліковці та конторські службовці, які займаються фінансовими операціями
3	III	4130	Службовці з реєстрації матеріальних цінностей та транспортування
3	III	4131	Службовці на складах
3	III	4132	Приймальники замовлень
3	III	4133	Службовці з транспортних операцій
3	III	4140	Службовці в бібліотеці, на пошті тощо
3	III	4141	Службовці, які зайняті в бібліотеці чи роботою з картотекою
9	VIIa	4142	Службовці, які займаються сортуванням та доставкою пошти
3	III	4143	Службовці, які займаються кодуванням, коректурою тощо
3	III	4144	Переписувачі та діловоди
3	III	4190	Інші службовці, пов'язані з інформацією
3	III	4200	Службовці, які обслуговують клієнтів

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
3	III	4210	Касири, касири в банках та білетери
3	III	4211	Касири та білетери
3	III	4212	Касири в банках та інкасатори
3	III	4213	Букмекери (на перегонах) та круп'є (банківники)
3	III	4214	Лихварі (особи, які позичають гроші під заставу або в борг)
3	III	4215	Збирачі податків
3	III	4220	Агенти з інформування клієнтів
3	III	4221	Агенти з туризму
3	III	4222	Службовці з інформування (довідок)
3	III	4223	Телефоністи, телеграфісти та споріднені професії сфери зв'язку
3	III	5000	Працівники сфери торгівлі та послуг
3	III	5100	Працівники, які надають персональні та захисні послуги
3	III	5110	Працівники, які надають послуги в дорозі
3	III	5111	Працівники, які надають послуги в дорозі, стюарди
3	III	5112	Провідники та кондуктори на транспорті
3	III	5113	Гіди в подорожах, музеях
3	III	5120	Домоуправителі та працівники ресторанного обслуговування
2	II	5121	Домоуправителі, економки, управителі власністю, нерухомістю тощо
8	VI	5122	Кухарі
9	VIIa	5123	Офіціанти, офіціантки та буфетники
9	VIIa	5130	Працівники, які здійснюють догляд за окремими особами
3	III	5131	Працівники, які забезпечують піклування та догляд за дітьми
9	VIIa	5132	Основні наймані працівники з догляду за хворими
3	III	5133	Працівники, що надають індивідуальні послуги на дому, в організаціях соціального обслуговування
9	VIIa	5139	Виконавці побутових доручень
8	VI	5140	Інші працівники, пов'язані з наданням послуг окремим особам
8	VI	5141	Перукарі, гримери-пастижери та косметички
9	VIIa	5142	Компаньйони та слуги
8	VI	5143	Утримувачі похоронних контор, трунарі, бальзамувальники

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
9	VIIa	5149	Інші працівники з надання послуг окремим особам
2	II	5150	Астрологи та ворожки
2	II	5151	Астрологи
2	II	5152	Ворожки та хіроманти
9	VIIa	5160	Працівники служб захисту громадян та власності
8	VI	5161	Пожежники
8	VI	5162	Працівники міліції
9	VIIa	5163	Охоронці в тюрмах
8	VI	5164	Збройні сили, солдати
9	VIIa	5169	Працівники захисних та охоронних служб
3	III	5200	Живі моделі (натурниці, натурники), продавці та демонстратори
3	III	5210	Манекенниці та інші живі моделі (натурниці, натурники)
3	III	5220	Продавці в магазинах
3	III	5230	Продавці, які здійснюють торгівлю з лотків та на ринках
10	VIIb	6000	Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства
10	VIIb	6100	Кваліфіковані сільськогосподарські робітники та рибалки
10	VIIb	6110	Садівники та землероби
10	VIIb	6111	Рільники та овочівники
10	VIIb	6112	Землероби, які займаються вирощуванням фруктових дерев та плодово-ягідних культур
10	VIIb	6113	Садівники та землероби, які займаються вирощуванням садових саджанців і вирощуванням культур у теплицях та оранжереях
10	VIIb	6114	Землероби, які займаються вирощуванням змішаних культур
10	VIIb	6120	Тваринники
10	VIIb	6121	Виробники, які здійснюють цілодобовий догляд за домашньою худобою та її поставку
10	VIIb	6122	Виробники свійської птиці
10	VIIb	6123	Бджолярі та шовківники
10	VIIb	6124	Виробники, зайняті вирощуванням собак, котів, гризунів, неодамашнених тварин і птиці, плазунів
10	VIIb	6129	Інші тваринники
11	IV	6130	Ринково-орієнтовані землероби та тваринники
11	IV	6131	Ринково-орієнтовані землероби та тваринники (фермери)

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
11	IV	6132	Керівники / бригадири у фермерських господарствах
11	IV	6133	Фермери
10	VIIb	6134	Кваліфіковані працівники у фермерських господарствах
10	VIIb	6140	Робітники, зайняті в лісовому господарстві
10	VIIb	6141	Робітники, зайняті в лісовому господарстві, та лісоруби
10	VIIb	6142	Здіймальники
10	VIIb	6150	Робітники рибного промислу, мисливці, мисливці, які ставлять капкани
10	VIIb	6151	Робітники, які культивують водні живі організми
10	VIIb	6152	Робітники, які займаються рибним промислом у внутрішніх та прибережних водах
10	VIIb	6153	Робітники рибного промислу у відкритому морі
10	VIIb	6154	Мисливці та мисливці, які ставлять капкани
11	IV	6200	Робітники натурального сільського та рибного господарства
8	VI	7000	Кваліфіковані робітники з інструментом
9	VIIa	7100	Робітники з видобутку корисних копалин і на будівництві
9	VIIa	7110	Гірники, вибуховики, різальники каменю та каменотеси
9	VIIa	7111	Гірники та кар'єрні робітники
9	VIIa	7112	Вибуховики
9	VIIa	7113	Колії, різальники каменю та каменотеси
8	VI	7120	Будівельники будівель та споруд
9	VIIa	7122	Муляри
9	VIIa	7123	Укладальники бетонної суміші
8	VI	7124	Теслярі та столяри
8	VI	7129	Будівельники та ремонтники споруд
8	VI	7130	Будівельники-покрівельники, лицювальники, штукатурки, ізолювальники
9	VIIa	7131	Покрівельники
8	VI	7132	Лицювальники та паркетники
8	VI	7133	Штукатури
8	VI	7134	Ізолювальники
9	VIIa	7135	Склярі
8	VI	7136	Водопровідники та трубопровідники
8	VI	7137	Будівельні та подібні до них електрики

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
8	VI	7140	Малярі та чистильники структурних частин будівель
8	VI	7141	Малярі
9	VIIa	7142	Лакувальники
9	VIIa	7143	Чистильники структурних частин будинків
8	VI	7200	Робітники металургійних та машинобудівних професій
8	VI	7210	Формувальники, зварники, прокатники, бляхарі та монтажники металоконструкцій
8	VI	7211	Формувальники та стрижневики
8	VI	7212	Зварники та газорізальники
8	VI	7213	Робітники, які працюють з тонколистовим металом
8	VI	7214	Заготівники та монтажники металоконструкцій
8	VI	7215	Такелажники та робітники, які зрощують канати
8	VI	7216	Робітники, які працюють під водою
8	VI	7220	Ковалі ручного кування та інструментальники
8	VI	7221	Ковалі ручного кування, ковалі на молотах та пресувальники
8	VI	7222	Інструментальники
8	VI	7223	Налагоджувальники верстатів та наладжувальники-оператори
8	VI	7224	Шліфувальники, полірувальники та точильники по металу
8	VI	7230	Механіки та монтажники механічного устаткування
8	VI	7231	Механіки та монтажники моторних транспортних засобів
8	VI	7232	Механіки та монтажники авіаційних машин
8	VI	7233	Механіки та монтажники сільськогосподарських та промислових машин
9	VIIa	7234	Некваліфіковані робітники гаражів
8	VI	7240	Механіки та монтажники електричного та електронного устаткування
8	VI	7241	Електромеханіки та електромонтажники
8	VI	7242	Монтажники електронного устаткування
8	VI	7243	Механіки та експлуатаційники електронного устаткування
8	VI	7244	Установники та експлуатаційники телеграфного та телефонного устаткування
8	VI	7245	Установники, ремонтники й монтажники ліній електропередач

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
8	VI	7300	Робітники в галузі точної механіки, ручних ремесел та друкування
8	VI	7310	Робітники, які виконують високоточні роботи в металі та подібних матеріалах
8	VI		7311 Виробники та ремонтники прецизійних інструментів та приладів
8	VI		7312 Виробники та настроювачі музичних інструментів
8	VI		7313 Ювеліри та робітники, які працюють з дорогоцінними металами
9	VIIa	7320	Гончарі та виробники скляних виробів
9	VIIa		7321 Виробники керамічних виробів та гончарі
9	VIIa		7322 Виробники скляних виробів, формувальники, гранувальники, шліфувальники та полірувальники скла
8	VI		7323 Гравери-різальники по склу та гравери
8	VI		7324 Художники (дизайнери) зі скла, кераміки та подібних матеріалів
9	VIIa	7330	Ремісники з ручного оброблення дерева, тканини, шкіри та подібних матеріалів
9	VIIa		7331 Ремісники з ручного оброблення дерева та подібних матеріалів
9	VIIa		7332 Ремісники з ручного оброблення тканини, шкіри та подібних матеріалів
8	VI	7340	Друкарі та робітники подібних професій
8	VI		7341 Складачі та друкарі
8	VI		7342 Стереотипісти та електротипісти
8	VI		7343 Цинкографи та гальваностереотипери
8	VI		7344 Фотогравери
8	VI		7345 Палітурники
8	VI		7346 Друкарі шовкових ширм, гербових паперів та друкарі на тканині
8	VI	7400	Інші кваліфіковані робітники з інструментом
8	VI	7410	Робітники з приготування харчових продуктів
8	VI		7411 М'ясники та постачальники риби
8	VI		7412 Булочники, кондитери та майстри з приготування кондитерських виробів
8	VI		7413 Виробники молочних продуктів
8	VI		7414 Заготівельники плодів, овочів та подібних продуктів
8	VI		7415 Дегустатори, купажисти

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
8	VI	7416	Робітники з перероблення тютюну
8	VI	7420	Деревообробники та столяри-червонодеревники
8	VI	7421	Робітники з оброблення дерева
8	VI	7422	Столяри
8	VI	7423	Налагоджувальники та налагоджувальники-оператори деревообробних верстатів
8	VIIa	7424	Кошикарі та виробники щіток
8	VI	7430	Робітники-текстильники та швейники
9	VIIa	7431	Готувачі волокон
9	VIIa	7432	Ткачі та в'язальники
8	VI	7433	Кравці, майстри-виробники одягу та капелюшники
8	VI	7434	Кушніри
8	VI	7435	Модельєри текстильних, шкіряних та подібних виробів, закрійники
8	VI	7436	Швачки та вишивальниці
8	VI	7437	Оббивальники
8	VI	7440	Робітники-шкіряники та взуттєвики
8	VI	7441	Оброблювачі шкур, дубильники та хутровики (кушніри)
8	VI	7442	Виробники взуття
8	VI	7500	Інші кваліфіковані робітники
7	V	7510	Кваліфіковані робітники зі статусом керівника нижчого рівня
8	VI	7520	Інші кваліфіковані робітники
9	VIIa	7530	Учні кваліфікованих робітників і ремісників
9	VII	8000	Робітники з обслуговування, експлуатації та контролю за роботою технологічного устаткування, складання устаткування і машин
9	VIIa	8100	Робітники, які обслуговують промислове устаткування
9	VII	8110	Робітники, які обслуговують гірниче устаткування та устаткування для перероблення корисних копалин
9	VIIa	8111	Робітники, які обслуговують гірниче устаткування
9	VII	8112	Робітники, які обслуговують устаткування з перероблення руди та породи
9	VIIa	8113	Бурильники
9	VII	8120	Робітники, які обслуговують рудо- та металопереробне устаткування

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
9	VIIa	8121	Робітники, які обслуговують рудо- та металоплавильні печі
9	VIIa	8122	Металоплавильники (вторинна переплавка), ливарники та прокатники
9	VIIa	8123	Робітники, які обслуговують установки з термічного оброблення металу
9	VIIa	8124	Робітники, які обслуговують трубне устаткування
9	VIIa	8130	Робітники, які обслуговують установки скляного, керамічного виробництва, та робітники на подібному устаткуванні
9	VIIa	8131	Робітники, які обслуговують печі для випалу скла та кераміки, та робітники на подібному устаткуванні
9	VIIa	8139	Робітники, які обслуговують установки з виробництва скла та кераміки
9	VIIa	8140	Робітники, які обслуговують деревообробні та папероробні установки
9	VIIa	8141	Робітники, які обслуговують установки з перероблення лісу
9	VIIa	8142	Робітники, які обслуговують паперово-целюлозні установки
9	VIIa	8143	Робітники, які обслуговують папероробні установки
8	VI	8150	Робітники, які обслуговують хімічні установки
8	VI	8151	Робітники, які обслуговують дробильне, розмелювальне та змішувальне хімічне устаткування
8	VI	8152	Робітники, які обслуговують хімічні термообробні установки
8	VI	8153	Робітники, які обслуговують фільтрувальне хімічне устаткування та хімічні сепаратори
8	VI	8154	Робітники, які обслуговують устаткування з хімічної дистиляції та реактори (за винятком очищення нафти та природного газу)
8	VI	8155	Робітники, які обслуговують установки з очищення нафти та природного газу
8	VI	8159	Оператори хімічних переробних установок
8	VI	8160	Робітники, які обслуговують установки з вироблення електроенергії, та робітники на подібному устаткуванні
8	VI	8161	Робітники, які обслуговують установки з вироблення електроенергії

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
8	VI	8162	Робітники, які обслуговують парові машини та бойлери
8	VI	8163	Робітники, які обслуговують печі для спалювання сміття, компресори, холодильні, вентиляційні, водоочисні та меліоративні системи
8	VI	8170	Робітники, які обслуговують автоматизовані складальні лінії
8	VI	8171	Робітники, які обслуговують автоматизовані складальні лінії
8	VI	8172	Оператори промислових роботів
9	VIIa	8200	Робітники, які обслуговують машини, та складальники машин
9	VIIa	8210	Робітники, що обслуговують устаткування з виробництва метало- та мінералопродуктів
9	VIIa	8211	Верстатники
9	VIIa	8212	Робітники, які обслуговують установки з виробництва цементу та інших мінеральних продуктів
9	VIIa	8220	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва хімічних продуктів
9	VIIa	8221	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва фармацевтичних продуктів та косметичних засобів
9	VIIa	8222	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва сірників
9	VIIa	8223	Робітники, які обслуговують устаткування з оброблення та нанесення покриттів на метали
9	VIIa	8224	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва фото- та кінопродукції
9	VIIa	8229	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва хімічних продуктів
9	VIIa	8230	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва продукції з гуми та пластика
9	VIIa	8231	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва продуктів з гуми
9	VIIa	8232	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва продукції з пластика
9	VIIa	8240	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва продукції з деревини
9	VIIa	8250	Робітники, які обслуговують друкарські та палітурні машини, а також машини для виробництва виробів із паперу
9	VIIa	8251	Робітники, які обслуговують друкарські машини

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
9	VIIa	8252	Робітники, які обслуговують палітурні машини
9	VIIa	8253	Робітники, які обслуговують машини для виробництва виробів із паперу
9	VIIa	8260	Робітники, які обслуговують машини з виробництва текстильних, хутряних та шкіряних виробів
9	VIIa	8261	Робітники, які обслуговують машини з оброблення волокна та перемотування нитки
9	VIIa	8262	Робітники, які обслуговують ткацькі верстати та в'язальні машини
9	VIIa	8263	Робітники, які обслуговують швацькі машини
9	VIIa	8264	Робітники, які обслуговують машини для вибілювання, фарбування та чищення
9	VIIa	8265	Робітники, які обслуговують хутро- та шкіро-обробні машини
9	VIIa	8266	Робітники, які обслуговують машини для вироблення взуття
9	VIIa	8269	Робітники, які обслуговують машини для вироблення текстильних хутряних та шкіряних виробів
9	VIIa	8270	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва харчових та подібних продуктів
9	VIIa	8271	Робітники, які обслуговують устаткування з оброблення м'яса та риби
9	VIIa	8272	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва молочної продукції
9	VIIa	8273	Робітники, які обслуговують устаткування для помелу зернових та прянощів
9	VIIa	8274	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва хліба, кондитерської та макаронної продукції, крупи та шоколадних виробів
9	VIIa	8275	Робітники, які обслуговують устаткування з перероблення фруктів, овочів, олієнасіння та горіхів
9	VIIa	8276	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва цукру
9	VIIa	8277	Робітники, які обслуговують устаткування з перероблення чаю, кави, какао та шоколаду
9	VIIa	8278	Пивовари і робітники, які обслуговують виноробне устаткування та устаткування для виробництва інших напоїв
9	VIIa	8279	Робітники, які обслуговують устаткування з виробництва тютюнової продукції
9	VIIa	8280	Складальники
9	VIIa	8281	Складальники механічного машинного обладнання

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
9	VIIa	8282	Складальники електроустаткування
9	VIIa	8283	Складальники електронного устаткування
9	VIIa	8284	Складальники металевих, гумових та пластикових виробів
9	VIIa	8285	Складальники виробів з дерева та подібних матеріалів
9	VIIa	8286	Складальники виробів з картону, тканини та подібних матеріалів
9	VIIa	8290	Інші робітники з обслуговування та складання машин
9	VIIa	8300	Водії та робітники з обслуговування пересувної техніки та установок
9	VIIa	8310	Машиністи локомотивів та подібні до них робітники
8	VI	8311	Машиністи локомотивів
9	VIIa	8312	Залізничні сигнальники та стрілочники
9	VIIa	8320	Водії автотранспортних та мототранспортних засобів та інші робітники з обслуговування автотранспортної та мототранспортної техніки
9	VIIa	8321	Водії мототранспортних засобів та робітники з обслуговування мототранспортної техніки
9	VIIa	8322	Водії автотранспортних засобів та робітники з обслуговування автотранспортної техніки
9	VIIa	8323	Водії тролейбусів, трамваїв та робітники з обслуговування тролейбусів та трамваїв
9	VIIa	8324	Водії великовантажних автомобілів
9	VIIa	8330	Робітники, які обслуговують сільськогосподарські та інші пересувні установки
10	VIIb	8331	Робітники, що обслуговують сільсько- та лісгосподарські установки
8	VI	8332	Робітники, що обслуговують установки для виконання земляних та подібних робіт
8	VI	8333	Машиністи кранів, лебідок та подібних установок
9	VIIa	8334	Водії автонавантажувачів
9	VIIa	8340	Корабельна палубна команда
9	VIIa	8400	Укрупнені професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин
9	VIIa	8410	Укрупнені професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин
9	VIIa	8411	Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин у добувній промисловості

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
9	VIIa	8412	Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин в обробній промисловості
9	VIIa	8413	Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин у виробництві та розподілі електроенергії, газу та води
9	VIIa	8414	Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин у будівництві
9	VIIa	8415	Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин на транспорті
9	VIIa	8416	Професійні назви робіт операторів та складальників устаткування та машин у житлово-комунальному господарстві
9	VIIa	9000	Найпростіші професії
3	III	9100	Найпростіші професії торгівлі та сфери послуг
3	III	9110	Вуличні торговці
3	III	9111	Вуличні торговці їжею
3	III	9112	Вуличні торговці нехарчовими продуктами
3	III	9113	Торгові агенти, які пропонують товари і послуги мешканцям домівок і співробітникам офісів, продавці по телефону
9	VIIa	9120	Найпростіші професії з чищення взуття та інших вуличних послуг
9	VIIa	9130	Домашня прислуга, прибиральники та прачки
9	VIIa	9131	Домашня прислуга та прибиральники
9	VIIa	9132	Підсобники та прибиральники в конторах, готелях та інших установах
9	VIIa	9133	Прачки та прасувальники
9	VIIa	9140	Доглядачі будинків та мийники вікон
9	VIIa	9141	Доглядачі будинків
9	VIIa	9142	Мийники транспортних засобів та вікон
9	VIIa	9150	Посильні, носії та швейцари
9	VIIa	9151	Посильні, носії та рознощики багажу і посилок
9	VIIa	9152	Швейцари та сторожі
9	VIIa	9153	Інкасатори торговельних автоматів, робітники, які знімають показання з лічильників, та подібні до них працівники
9	VIIa	9160	Збирачі сміття та подібні до них чорнороби
9	VIIa	9161	Збирачі сміття
9	VIIa	9162	Двірники та подібні до них чорнороби

EGP, 11 класів	EGP, 8 класів	Код ISCO-88	
9	VIIb	9200	Найпростіші професії в сільському господарстві та подібних галузях
10	VIIb	9210	Найпростіші професії в сільському господарстві, рибальстві та подібних галузях
10	VIIb	9211	Найпростіші професії в сільському господарстві
10	VIIb	9212	Найпростіші професії в лісовому господарстві
10	VIIb	9213	Найпростіші професії у рибальстві, мисливстві та в установленні капканів на звіра
9	VIIa	9300	Найпростіші професії у видобувних галузях, будівництві, промисловості та на транспорті
9	VIIa	9310	Найпростіші професії у видобувних галузях та будівництві
9	VIIa	9311	Найпростіші професії в шахтах і кар'єрах
9	VIIa	9312	Найпростіші професії в будівництві та на ремонті шляхів, гребель та подібних споруд
9	VIIa	9313	Найпростіші професії в житловому будівництві
9	VIIa	9320	Найпростіші професії в промисловості
9	VIIa	9321	Найпростіші професії в промисловості (складальні роботи)
9	VIIa	9322	Найпростіші професії в промисловості (інші, крім складальних, ручні роботи)
9	VIIa	9330	Вантажники та інші найпростіші професії на транспорті
9	VIIa	9332	Робітники з управління транспортними засобами на тяговій силі та інші некваліфіковані робітники, зайняті на транспорті
9	VIIa	9333	Вантажники
9	VIIa	9400	Найпростіші професії, що є загальними для всіх галузей економіки
9	VIIa	9410	Комірники, маркувальники, зважувальники та інші
9	VIIa	9411	Комірники, маркувальники, комплектувальники товарів, зважувальники та укладальники-пакувальники товарів, сировини

ДОДАТОК Б

МІЖГЕНЕРАЦІЙНА ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ ЧОЛОВІКІВ І ЖІНОК П'ЯТИ ВІКОВИХ КОГОРТ

Таблиця Б.1. Міжгенераційна освітня мобільність чоловіків п'яти вікових когорт за соціальним походженням (освітою) батька, у % за рядком

Соціальне по- ходження, освіта батька	Вікові ко- горти	Здобутий рівень освіти, чоловіки, %					n
		Вища	Непо- вна вища	Профе- сійно- технічна	Загаль- на се- редня	Неповна середня / ПТУ	
Вища	1930–1939	86	9	0	5	0	22
	1940–1949	54	16	11	14	5	37
	1950–1959	67	16	11	6	0	55
	1960–1969	56	20	15	8	1	81
	1970–1979	60	20	14	5	1	95
Неповна вища	1930–1939	42	42	0	8	8	12
	1940–1949	53	32	10	5	0	38
	1950–1959	28	46	11	11	4	53
	1960–1969	34	34	17	14	1	77
	1970–1979	38	24	21	13	4	92
Професійно- технічна	1930–1939	25	25	25	0	25	4
	1940–1949	17	17	33	17	16	6
	1950–1959	21	35	23	15	6	34
	1960–1969	17	13	45	23	2	53
	1970–1979	15	23	43	8	11	128
Загальна се- редня	1930–1939	37	18	9	9	27	11
	1940–1949	21	21	6	43	9	33
	1950–1959	13	29	27	29	2	87
	1960–1969	13	19	39	24	5	181
	1970–1979	10	17	38	22	13	226
Неповна се- редня / ПТУ	1930–1939	9	15	7	12	57	504
	1940–1949	13	21	17	20	29	451
	1950–1959	11	20	30	28	11	534
	1960–1969	5	13	47	24	11	325
	1970–1979	6	12	38	17	27	138

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсотко-ві значення освітньої іммобільності.

Таблиця Б.2. Міжгенераційна освітня мобільність жінок п'яти вікових когорт за соціальним походженням (освітою) батька, у % за рядком

Соціальне походження, освіта батька	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти, жінки, %					n
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ	
Вища	1930–1939	59	23	0	9	9	34
	1940–1949	62	29	2	7	0	45
	1950–1959	63	18	5	14	0	56
	1960–1969	63	23	6	8	0	78
	1970–1979	60	33	5	2	0	97
Неповна вища	1930–1939	29	42	4	4	21	24
	1940–1949	68	17	0	13	2	47
	1950–1959	43	33	14	9	1	89
	1960–1969	42	43	12	3	0	96
	1970–1979	39	38	14	8	1	113
Професійно-технічна	1930–1939	14	43	29	14	0	7
	1940–1949	27	46	9	9	9	11
	1950–1959	32	43	14	7	4	28
	1960–1969	29	35	26	9	1	69
	1970–1979	24	33	26	12	5	163
Загальна середня	1930–1939	33	34	0	11	22	18
	1940–1949	37	28	2	26	7	43
	1950–1959	24	30	15	29	2	115
	1960–1969	20	35	27	15	3	220
	1970–1979	17	28	27	18	10	243
Неповна середня / ПТУ	1930–1939	6	21	4	14	55	726
	1940–1949	9	23	8	28	32	697
	1950–1959	11	32	22	25	10	695
	1960–1969	9	29	35	21	5	448
	1970–1979	12	26	30	14	18	158

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення освітньої іммобільності.

Таблиця Б.3. Міжгенераційна освітня мобільність жінок п'яти вікових когорт за соціальним походженням (освітою) матері, у % за рядком

Соціальне походження, освіта матері	Вікові когорти	Здобутий рівень освіти, жінки, %					n
		Вища	Неповна вища	Професійно-технічна	Загальна середня	Неповна середня / ПТУ	
Вища	1930–1939	73	20	0	7	0	15
	1940–1949	78	22	0	0	0	23
	1950–1959	73	16	0	11	0	45
	1960–1969	64	28	7	1	0	61
	1970–1979	69	25	4	2	0	87
Неповна вища	1930–1939	17	67	6	5	5	18
	1940–1949	65	30	0	3	2	43
	1950–1959	49	35	8	7	1	86
	1960–1969	43	40	13	4	0	136
	1970–1979	31	45	12	9	3	175
Професійно-технічна	1930–1939	75	0	25	0	0	4
	1940–1949	33	25	17	25	0	12
	1950–1959	18	36	32	14	0	22
	1960–1969	21	38	30	9	2	47
	1970–1979	20	34	31	11	4	116
Загальна середня	1930–1939	59	17	0	12	12	17
	1940–1949	45	32	2	19	2	47
	1950–1959	26	32	14	24	4	112
	1960–1969	20	33	30	15	2	216
	1970–1979	19	27	26	18	10	255
Неповна середня / ПТУ	1930–1939	6	22	4	14	54	754
	1940–1949	10	23	8	28	31	717
	1950–1959	11	32	22	26	9	718
	1960–1969	10	29	34	22	5	450
	1970–1979	10	23	35	13	19	141

Примітка. У клітинках по діагоналі напівжирним шрифтом виділено відсоткові значення освітньої іммобільності.

Наукове видання

Світлана ОКСАМИТНА

**МІЖГЕНЕРАЦІЙНА КЛАСОВА
ТА ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ**

Редактор *Олена Пазюк*
Художник *Дмитро Виговський*
Верстка *Марина Кулікова*
Коректор *Олена Бондаренко*

Підписано і здано до друку 20.11.2011.
Формат 70×90/16. Гарнітура «Warnock Pro».
Ум. друк. арк. 16,74. Наклад 300 прим.
Зам №

Надруковано у ТОВ «Аграр Медіа Груп»
04136, м. Київ, вул. Північносирецька, 3
Тел.: (044) 332-82-94, www.agrarmedia.com
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців ДК № 3651 від 22.12.2009

Оксамитна, Світлана

О 52 Міжгенераційна класова та освітня мобільність / Світлана
Оксамитна. – К. : НаУКМА ; Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.

ISBN

У монографії висвітлено питання дослідження міжгенераційної соціальної мобільності у суспільстві, зв'язку між класовим походженням та класовою належністю чоловіків і жінок. Розглянуто основні етапи розвитку та емпіричні узагальнення за результатами досліджень міжгенераційної соціальної мобільності в зарубіжній соціології. На матеріалах емпіричного соціологічного дослідження в Україні, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (2003–2007 роки), аналізуються основні тенденції міжгенераційної класової і освітньої мобільності в українському суспільстві з середини ХХ століття серед чоловіків і жінок п'яти вікових когорт, порівнюються шанси на здобуття освіти та здійснення соціальної мобільності вихідцями з різного соціального середовища.

Для соціологів, науковців і викладачів, а також усіх, хто цікавиться дослідженнями соціальних відносин, явищ і процесів у суспільстві.

ББК 60.54